

Алымбек жана анын уулу Тургунбектин кол жазмасы

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башталышында кыргыз элинин оозеки санжырасын кагазга түшүрүү ишин жергиликтүү улуттан чыккан билимкөй инсандар колго алып баштаган. Эл арасына ислам адабияты жана чыгыш элдеринин тарыхына байланышкан эмгектердин таралышы да буга олуттуу таасир тийгизген. Бул да болсо, караңгылыктын тунгуюгунан чыгуунун, элдин алдыга карай умтулуусунун жана улуттук аң-сезимдин ойгонуунун бир белгиси болгон. Ошондуктан, тарыхты жазуу өнөрүнүн калыптанышы коомдук аң-сезимдин өзгөрүшүнө түрткү берген.

Ушул учурларда тарыхты жазуу ишине калкка таанымал инсандар менен эл башкарган манаптар да көңүл бөлүп, анын келечекте зарыл нерсе болоруна көздөрү жеткен. Маселен, Ормон хан Намангандан атайын аалым кишини алдырып, «Жоопнаама» деп аталган тарыхты жаздырган. Белек Солтоноевдин жазганы боюнча «Жоопнаамада» дин тууралуу жазылып, анын пайдалуусу – Тагай тукумун, көбүнчө Манап насилин, алардын ата-бабаларын: солто, бугу, саяк, сарыбагыш, азык, черик, коңурат, моңолдор кандайча таралганын көрсөткөн. Жазылыгы бир карыш, узундугу үч кулачтан артык бири-бирине желимдеп улаштырган сары кагазда эле, деп жазат (**Б. Солтоноев. 1-китеп, 86-б.**). Бизге жетпей калган кыргыздын мындай тарыхын Кокондун ханы Мадалынын учурунда (1822–42), Таластан тартып, түштүккө чейинки кыргыздардын санжырасын жаздырган деген маалыматтар да бар (**Талас обулусунан жыйналган материалдар. 1993-ж.**). Бирок, ошондой болсо дагы Илимдер улуттук академиясында сакталып турган азды-көптүр кол жазма маалыматтардан улам, XIX кылымдын аягы-XX кылымдын башталышын улуттук тарыхнааманын (тарыхты жазуунун) калыптанган мезгили катары кароого болот. Алсак, 1979-жылкы экспедиция учурунда табылган «Шажарат насаб намэ илатия» («Элеттиктердин санжырасы») кол жазмасы 1898-жылы көзү өткөн, сарыбагыш уруусунан чыккан манаптардын бири – Байгазы баатырга таандык болгон. Түрмөк кагаздагы бул кол жазмада Байгазы баатырдын ата-бабаларынын санжырасынан сырткары, Ыйык курандын жыш жазылган аяттарына да орун берилген. Ушундай эле кол жазманын бир көчүрмөсүн 1997-ж. 90 жаштан өтүп калган карыя Исак уулу Садыбакас академияга тапшырган. Кыргыз уруулары жөнүндө тарыхый маалыматтарды камтыган бул санжыра 1897-ж. Муратбек байга мубарек кылынып жазылгандыгы айтылат. Солто элинен чыккан таанымал санжырачы Бала Айылчынын эски араб арибиндеги кол жазмасы да сакталуу турат. Алардын катарында ошол эле эски нускадагы Молдо Мухаммед Али Кыпчакинин «Аз китаб кыргыз наме», Бөөмбай уулу Насирдиндин санжырасы, Үмөт молдонун архиви, Байгараев Мусанын кол жазмасы сыяктуу бир катар тарыхый эмгектерде элибиздин өткөнүнө байланышкан баалуу маалыматтар камтылган. Баарыдан да Молдо Осмонаалы

Сыдыковдун «Муктасар тарих-и Кыргызия» жана «Тарих-и кыргыз Шадмания» деген эмгектеринин жарык көрүп, элге тарап кетиши кыргыз коомундагы агартуучулук мааниси бар чоң окуя болгон. Ошондуктан, XX кылымдын башталышында Кыргызстанда тарыхты жазуу салты өз алдынча багыт алып, өсүп-өөрчүй баштаган.

Ушуга байланыштуу биз төмөндө сөз кыла турган маселе – Алымбектин айткандары жана аны жазып алып, бизге жеткирген уулу Тургунбектин кол жазмасы тууралуу болмокчу. Алымбеков Тургунбек 1947-жылы СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалына бир нече дептерден турган «Кыргыз урууларынын чыгышы» деген кол жазмасын тапшырган (Мындай аталыш шарттуу түрдө кийин, 1981-ж. коюлган –Т. А). Бирок, баштапкы коюлган нумурлар боюнча кол жазма толук болуш үчүн дагы үч-төрт дептер туруш керек эле. Алар жок, кайда калганы белгисиз. Кыязы, муну ирээтке салууга аракет кылган адам, анын мазмунуна карабастан эле ушундай деп атап койгон болуу керек. Тилекке каршы, бизге жеткен бул кол жазмалар да толук эмес. Тургунбектин белгилегени боюнча дептерлер № 38-беттен башталып, № 87-беттен токтойт. Окуп жаткан адамга баяндаманын баш-аягы үзүлүп калганы ачык эле сезилип турат. Ошондой болсо дагы башка кол жазмалар менен катар эле бул кол жазманын да өзүнчө артыкчылыгы бар.

Тургунбек XVIII кылымдагы кыргызга эң белгилүү инсандардын бири – Түлөберди бийдин бешинчи муундагы урпагы. Эл ичинде айтылып келаткан көптөгөн санжыраларга таянсак, Жамансарттын уулу Түлөберди эки аял алып, сегиз балалуу болгон экен. Биринчи аялынан Эшкожо, Канай, Чыны, Карбоз. Экинчи аялынан Алапай, Татыбек, Мандөбөт, Жандөбөт. Канай да үч аял алып, байбичесинен Бошкой, Байсейит, Куттуксейит, Нурсейит. Экинчи аялынан Бүтөш, Тилеш, Байаке, Байтик. Токолунан Байгазы, Муңайтпас, Сатылган – баарлыгы он бир балалуу болуптур. Бошкойдун бир аялынан Өзүбек, Курама, Акылбек, Сырдыбай, Жанчар, Эстемес, Кененсары. Экинчи аялынан Боруке, Эржан, Арсы, Конурбай, Малдыбай, Жолочу, Абылгазы. Акылбек эки аял алып, биринчисинен Алымбек, Мамбетсыдык, Маметбек, Мухаммеднияз, Ыбырайымбек, Сырдыбайлар. Бул Түлөбердиден тараган бир атанын балдарынын тек гана санжырасы болгону менен ага терең үнүлүп карасаң, солто элинин тарыхынын бир үзүгү жатканын баамдайсың.

Архив маалыматтары боюнча Алымбек 1862-ж. туулган. Алымбектен Ашымбек (1889-ж. туулган), Тургунбай (1891-ж. туулган Тургунбекти туугандары ушинтип аташат экен), Темирбек (1896), Ниязбек (1899), Асанбек (1902), Кемелбек (1913). Асанбек менен Кемелбегинен бала жок. Ниязбектен Анварбек менен Рауф. Анварбекти Темирбек багып чоңойтуп, Асанбек Куйбышевде каза болуптур. Кемелбек адегенде Жалал-Абаддагы советтик-партиялык мектепте окуп, 1930-ж. аягында Ташкент шаарында окуп жүргөн

жеринен НКВДга кызматка алып кетет. Англис, фарсы тилин жакшы билчү дешет. Кийин КГБнын архивинен изделип, Пятигорскде болгону такталган. Бирок, СССРдин кулашы менен издөө аягына чыкпай калыптыр.

Алымбек билимдүү-илимдүү (тарыхчы Осмонаалы Кыдык уулу аны окумуштуу [магрифат] экенин эскертет), калыс киши болгондуктан бир нече жылы Олуя-Ата уездинин Талкан болуштугунда болуш (1890–1893), бий (1893–1896) болуп иштеген. Көп кишилерге камкордук кылып, акыл-наасат көрсөткөн киши болгону да айтылат. Албетте, өзүлөрү ал тууралуу эч нерсе айтышпайт, бирок Совет өкмөтүнүн алгачкы жылдарында булар турган айылдан көптөгөн сабаттуу ишмерлердин чыкканы аркылуу баамдасак болот. Алардын көбү Алымбектерге тууган-туушкан болушкан. Алардын ичинде эң эле белгилүү коомдук ишмерлер Төрөкул Жанузаков (Канайдын Байсейитинин тукуму) жана Жумагулов Алымкул дегендер бар эле. Бир чети Төрөкул Алымбектин кызын алган. Төрөкул менен Алымбектин уулу Ашымбек ошол кездеги кыргыздын эң алдыңкы интеллигентинен болуп саналышкан. Алар жөнүндө белгилүү казак тарыхчысы А. Махаеванын «Казак-кыргыз саяси байланыстарынын тарихы» деген эмгегинде көп ирет эскерилет. Мисалы, Бүткүл россиялык съездге шайлоого кыргыздардын да даяр турушуна жана аларды эне тилинде гезит чыгарууга чакырган Төрөкул Жанузаков, Касымбек Галымбеков (татар тилинде ушундай берилген) сыяктуу кыргыз коомдук ишмерлери «Ак калпактуу кыргызга» деген макаласында: «...Россияга караган бардык калк 160 миллион болсо, съездге 800 өкүл шайланышы керек экен. Анын ичинде ак калпактуу кыргыздан – эгер саныбыз эки миллионго жетсе – он өкүл шайланышы керек. Ферганада 13 болуш, Жети Сууда 20 болуш, Сыр-Дарыяда 13 болуш кыргыз бар. Ташкенге кишиңерди жибергиле, ар болуштан бирден-экиден барса болот. Карала турган маселе көп. ...Азыр эң керектүүсү – кыргыз тилиндеги газета чыгаруу. Азыр биз казак туугандарыбыздын мойнуна минип отурганын» эскертишкен.

Алымбек мындан тышкары адам, жылкы, ж. б. сөз асылын баалаган, көрүп калган кишилер эскергендей чоң санжырачы да болгон. Балыкооз менен абдан жакын болуп, ал анын үйүнө көп келип, ара-бери бастырганда такай чогуу жүрүп, «Алымбегим» деп эркелетип, жылуу мамиле жасап өткөн. Дагы бир мисал, Алымдын Жумагулу деген агалары болуптур, ошондон бир тай алат, кезинде анын күлүк болорун билген экен. Ал кийин Карагер күлүк деген ат менен белгилүү болот. Уулу Тургунбек (Тургунбай) да «Жамалбек деген балама окуп жүргөндө айтчу эле, «балам, окуп жүрөсүн, ушуну жазып китеп кыл, боштончулук заманга, кандай сөзгө болсо да» дечү эле» эскергенин айтат.

Андан тышкары 1905-ж. ак падыша тарабынан сыйлыкка асыл-тукум Маршалл деген айгыр алган. Крупская атындагы колхоздун жылкысы Алымбектин ошол

айгырынын тукумдары, алар орустар тарабынан «Алымбековский порода» деп аталып калган дешет. Кийин асыл-тукум жылкы өстүрүп, Карагер, Шумкар деген күлүктөрүн бир казак саяпкер казак таптап (ал саяпкер таптаган ат биринчини албай койчу эмес экен), бирок Алымбектин күлүгү биринчи орунду такыр ала албайт. Туугандары ошондо; казак саяпкер наалып; «Ой, Алымбек! Бул эмнеси? Же сенин кайтарың, же менин кайтарым» деп жүрүп, өлүп калганын эскеришет. Карагер күлүктү кийин Орозаалы деген кыргыз саяпкер таптайт. Казактагы Улуу жүз ботбай уругунан чыккан Супатай баатырдын (бул Алымбектин чоң кайнатасы болгон) ашын Алымбек башкарып, Карагер күлүк ошондо биринчи болуп келет. Байгеси миң кой, 200 төө экен, Меркеден келатканда, «соогат» деген эле кишиге байгесинен карматып, аягында эч нерсеси калбай калыптыр дешет, жолдон күлүк чапкан Орозаалынын баласы Асыранкулга өз чөнтөгүнөн чыгарып, тамак алып берет. Ошол Карагер күлүк 1925-ж. кышында муздан тайып, чаткаягы айрылып өлгөндө, жакындары «Алымбек, сен соо болбой калдың» дешет. Ошону менен өзү 1927-ж. кулакка тартылган.

Уулу Ашымбек дагы убагында болуш болуп, 1916-ж. үркүндө ак желек сайып, талкан элинин көбүн качырбай токтотуп, аман алып калган экен. Билимдүү болушканы үчүн 1917-ж. революциядан кийин Алымбектин өзү большевиктер партиясынын Пишпек окружкомунда Агитпромдун бөлүм башчысы, уулу Ашымбек адегенде партиялык жооптуу кызматта, кийинчерээк ВКП(б) БКнын Орто Азия бюросунда инструктор болуп иштеген.

Совет (жумушчу) өкмөтү билимдүү, таасирлүү, алдыңкы адамдардан катуу чочуганы жашыруун эмес. Алымбек дагы ошондой кишилердин бири болгондуктан, тегерегиндегилер андан биринчи кезекте кутулуунун камын көрүшүп, анын жолун издешкен. Бул жөнүндө жогору жактагы партиялык органдарга Чүй кантонундагы Калинин болуштугунун Талкан айылында 2 манап – Акылбеков Алымбек жана Алымбеков Ашымбек экенин (Алымбеков Гашимбек, Касимбек тууралуу 20-к. башында жарыкка чыккан жергиликтүү гезит-журналдардан көп маалымат табууга болот), алар өз айлында өтө таасирлүү болгонун, Абдыкерим Сыдыковго (аталаш туугандар – Бошкойдон Өзүбек, андан Сыдык) жан тартканын, башка туугандары менен бирге 740 кой, 230 жылкы, 88 ири мүйүздүү малдын ээси болушканы тууралуу чагымдар түшүп турган. Совет өкмөтүнө мындан артык шылтоонун кереги да жок эле. Ошону менен 1927-ж. 13-мартта Кыргыз ССРинин ОГПУсу тарабынан «мыйзамсыз Кеңешке кайра шайлоого жана киши өлтүрүүгө катышкан» деген жалаа жабылып, 1927-ж. 29-июлдагы ОГПУнун Коллегиясынын Өзгөчө Кеңешинин (!) токтому менен 3 жылга кесилип (? киши өлтүргөн адам 3 жылга кесилген), адегенде Казакстандын Урал губерниясынын Бөкөй уезине

айдалган. Мөөнөтү аяктаганда ага Казакстан жана Орто Азиянын 6 пунктунда турууга тыюу салынып, башка, каалаган жер тандап алып, жашоого «эркиндик» берилип, акырында ал киши аргасыз Россиянын Пенза ш. турууга уруксат алат. 1930-ж. Орда шаарында кайтыш болуп, сөөгүн уулу Ашымбек барып, көөмп келген. 1989-ж. 16-январдагы СССР Жогорку Советинин Президимунун Указынын негизинде 1-ноябрь 1991-ж. Кыргыз Республикасынын Прокурорунун корутундусу менен акталууга жаткан.

Эми бул кол жазма бизге кимдер аркылуу жетти, кандайча жетти, жана алардын тагдыры кандай болгону жөнүндө кеп салсак – бул санжырада кыргыз урууларынын таралышына байланышкан маалыматтар анча берилбесе дагы, кол жазма Балык манасчыдан калган Оторкандын баянына окшогон тарыхый баяндар менен кошо, эң башкысы – XVII-XVIII кылымдардагы кыргыз-калмак жана кыргыз-казак мамилелери жөнүндө баалуу маалыматтарды камтыйт. Балык жөнүндө: «...кече калмактан жерди бошотуп алып, Дорду өлтүрүп, Адигине, Тагай баш болуп, 30 уул чыгып, кыргыз биригип, ичкилик болуп, Анжиянды алып, Эрешени хан кылып, оң-солго бөлүнүп, мурунку жолду улап, бир хандык болгондогу жерин айтып берейин, элин айтып берейин деди Балык. Кап ошондо түгөл жазып албай деп, атам арман кылчу. Эсимде кармап калганым, жердин атын, элдин атын ушуларды кармап калыптырмын деп айтчу эле атам», -деп жазат Тургунбек. Мазмуну боюнча бул санжыранын түпкү теги эки булактан алынганы, ал эми кыргыз элинин турмуш-тиричилигине арналган каада-салтты Тургунбектин өзү тарабынан жазылганы ачык байкалат.

Биринчи булак Түлөбердинин атынан айтылган сөздөр. Ал сөздөрдү кийинки муундар мурастап келсе, элге жеткирип айткан Тургунбектин атасы Алымбек экени көрүнүп турат. Анткени, кол жазманын көп жерлеринде «мен Түлөбердинин сөзүн айтканды эп көрдүм» деп эскерет. Ал мезгилди Тургунбек, атасы Алымбектен укканын (мүмкүн окуганын) жазса керек. «Атам Алымбек ырчы-акын эмес, бирок эскиден калган ырлар, казакча өлөндөр, узбекче байиттер жана лакап сөздөр, эл оозунда калган арабча, иранча, түркчө которулган жазуучулардын, шайырлардын, тарыхчылардын, аты белгилүү болуп калган адамдардын жазган китептери менен да, басмага басылбай калган китептери менен да көп таанышкан адам болгон. Байыркы Египет, Мисир, Жупанилер, балким гректер, индилер, бани исраилдер, кытайлар жана Жоруупа (Европа – Т. А.) элдеринин адабияты, маданияты, тарыхы менен тааныш эле, жана өзү билимди жакшы көргөн адам эле. Өзү арапча аптиек, куран, чааркитеп, сопуалдаяр – Новаи, Фузулини кана окуган адам эле. Ар журттун билимдүү адамдары менен көп аңгемелешкен жана 1905-жылдан баштап гезит-журнал алып, тааныш болгон адам жана саяси жагына да тааныш адам эле. Өзү окубай калганына арман кылган адам эле. Өзү орус калкы [менен] көп аңгемелешкен, орус

жазуучуларынын баарынын атын билүүчү эле. Тургенев, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Достоевский, Крылов – ушулардын сөзүнөн айтып, кошуп отурчу эле. Элден мурун эле оруста Ломоносов болгон экен, жазуучу дечү эле. Брегесиб (прогрессив –Т. А.) деген жол бар, адам баласы ошол жолго түшпөй, оңолбойт. Бул фантазиялык жол менен жүрө берсе, деги оңолбойт дечү, атам Алымбек. Орусча окубаган адам эле, бирок өзү көп керектүү болгон орустар менен сүйлөшүп алчу», -дейт. Демек, бул сөздөр үй-бүлөлүк чөйрөдө айтылып келиши жана анын кийинки муундарга бергендердин акыркысы Алымбек болгон.

Экинчи булактагы сөздөр кадимки Балык манасчыдан калса керек. Анткени, Балыктын өзү Алымбектин атасы Акылбек менен теңтуш болуп, досчулук ынтымактары болуптур. Балыкооз, атасы Акылбектикине келип-кетип жүргөнүн Алымбек көп эскерчү экен: «...кезек-кезек келчү эле, бөлүм-бөлүм кылып уктум. Акылбек чакырып алып, дүйнө берип, батасын алар эле Балыктын. Балыктын өзү да келер эле. Ноопастай чоң адам эле. Ырынан да сөзү ширин эле дээр эле», -деп. Ушул сөздөргө караганда Алымбек бала кезинде эле Балык айткан жөө жомок, уламыш сөздөр менен аңыздарды угуп, көкүрөгүнө түйүп жүрүп, кийин эс тартып, кат тааныганда, Балыктын айткандарын жана Түлөбердинин сөздөрүн кагаз бетине түшүрүп алган. Бирок, ал жазылгандар бизге чейин жетпеди. Анткени, 1917-жылдагы Октябрь ынкылабынан кийинки кеңеш бийлигинин учурунда, кыргыз элинин алдыңкы, жетекчи катмары болуп эсептелишкен көптөгөн бий-манаптардын тукумдары сыяктуу эле, булардын үй-бүлөсүнө да ал замандын оор тагдыры туш келген.

Бирок, Алымбектин өзү өлсө да, анын айткан бир далай сөздөрү өлбөй калды. Кийинки урпактарынын айтуусу боюнча көп балдарынын ичинен Алымбектин санжырасын эсине алып калган уулу, жалгыз Тургунбек (Тургунбай) болуптур. 1953–54-ж. Түндүк Кыргызстандын калкынын этникалык курамын изилдөө учурунда, ал этнографиялык экспедициянын жетекчиси, көрүнүктүү окумуштуу С.М. Абрамзон да 73 жаштагы Тургунбектин өз оозунан баалуу маалыматтарды жазып алган. «Атам Тургунбек 1959-ж. кайтыш болду» деп жазат, өзүнүн өмүр баянында Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти, илимпоз Рафик Тургунбеков. Демек, Тургунбек 1881-ж. төрөлгөн жана атасынын көзү өткөнгө чейин жетилген куракта болуп, атасынын сөздөрүн, жазгандарын толугу менен көкүрөгүнө түйүп калган.

«Казак Букар, кыргыз Ысар кирип, актаман чуурунду болгондон кийин», -деп башталат кол жазма. Он сан ойрот калмагы бузулган окуялар менен удаа кыргыздардын Ферганадан Маматкул менен Кошойдун жетекчилиги алдында өз жерлерине кайтып келиши айтылган.

Эми, айтылган ар бир санжыранын өзүнчө өзгөчөлүгү бар десек болот. Мисалы; тарыхчы Б. Солтоноевге таптык күрөш, совет бийлиги өтө катуу таасир бергени ачык эле көрүнүп калган. Алымбекке мындай жагдай өз таасирин тийгизген эмес. Буга, анын бир чети Совет дооруна чейин эле өздөштүргөн араб тилинин таасири тийиши мүмкүн. Анткени, ал кезде эскиден калган сөздөрдү бузбай айтуу бекем сакталган. Атасы Акылбектин сопу (суфий) болгонун да эскертет. Көпчүлүк кабыл алган түшүнүк боюнча да, карып калган кезде калп айтуу, кечирилгиз-чоң күнөө болуп эсептелинген. Ошондуктан, Түлөбердиден уккандарын жана казак Бердикожонун кыргыздарга кол салганы тууралуу айткандарын айып көрбөөнү суранат. Муну менен кошо Б. Солтоноевден айырмаланып, кыргыздардын убагында Талас, Чүйдү ээлеп калышына, жана азыркы чек аранын түптөлүшүнө баарынан мурун Маматкул, Кошой, Эсенкул, Түлөбердилердин эмгеги чоң экенин жашырбайт. Көпчүлүк да алардын айткан сөздөрүн эки кылышпаган дейт. Мунун санжырасынын дагы бир баалуулугу – бул айтылган окуялар дээрлик бойдон Түлөбердинин айланасында болгон же Түлөбердинин сөздөрүнө башкалардыкын кошпогон.

Албетте, бардык эле оозеки айтылган тарых сыяктуу эле кээ бир жерлеринде аз-маз жаңылуулар бар. Жаңылыштыктардын көбү жыл саноодон кетип, жыл тизмегин көп сактай албай, кээ бир жерден мурунку окуялар менен кийинки окуялар бир-бирине аралаштырып жиберген. Анын үстүнө кол жазманы жазылып бүткөндө, кайра каралып, текшерилбегени көрүнүп турат. Буларга кошумча, грамматикалык каталары өтө арбын (мисалы; «ө», «ү», «э» ариптери колдонулган эмес, жана пунктуациялык эрежелер туура сакталбайт). Мунусу, мурун араб жана латын алфавити менен жаза билип, кириллицаны жаңы өздөштүрүүдөн улам пайда болгон каталар деп баамдасак болот. Жазуу ыкмасында да айрым өзгөчөлүктөр бар. Мындай кемчиликтер тарыхты оозеки айткандардын баарына эле тиешелүү. Бирок, алар бул санжыранын маанисине өз таасирин кенедей да тийгизе албайт. Ал эми, жер-суу аталыштарына тиешеси бар окуяларды буга чейин мындай так кылып, эч ким айтып бере элек болсо керек. Буга окурмандардын өзүлөрү калыс болор.

Ал эми, санжыранын «Кокон хандыгына чейинки кыргыздардын турмушу», -деп аталган экинчи бөлүмү, көбүнчө кыргыз элинин турмуш-тиричилигине байланыштуу каада-салты айтылат. Бул жагын Тургунбек өзү жакшы билген. Согуш жылдарынан кийин ал кыргыздын «тогуз коргоол» оюну боюнча республикалык мелдеште биринчиликти жеңип алган. Ошого жараша, кыргыздардын көптөн берки сакталып келе жаткан эски адаттары менен оюн-зооктору жөнүндө кенен маалымат берет. Мындай маалыматтар этнография илимин изилдеп жүргөн окумуштууларга да пайдасын тийгизет деп ойлойбуз.

Т. И. Асанов, тарых
илимдерини кандидаты, КР УИАсы, тарых инситуту

Кыргыз урууларынын чыгышы

¹Крым-крым² болгондо,
Урум-урум³ болгондо,
Уулу өлбөгөн Урумда жок,
Кызы өлбөгөн Крымда жок.
Энеси өлбөгөн элде жок.
Атасы өлбөгөн ааламда жок.
Өлбөй калган салтта жок.

Өлүмдүн тегизинен сакта,
Андан калса сегизинен сакта!
Кандын каарынан сакта!
Каракчынын дооматынан сакта!
Бакпай балаандан сакта!
Жакпай жалаандан сакта!
Капсалаң жуттан сакта!
Кара өзгөй доодон сакта!
Андыган уурудан сакта!
Айсызда тийген жоодон сакта!

(Балыкооз).

Чууруп келген кыргыздар Кетмен-Төбөдөн төмөн, тоо арасы, жогорку дайраны бойлоп, Нарынга чейинки Кабак⁴ тоо арасы, ушуларда жүрө берген. Калмактан уурдап малды, жата берген. Кокон хандыгы да келбейт, тоо арасы жана анча күчтүү эмес, жаңыдан [күчтөнүп] келаткан Кокон хандыгы, ал убакта. Калмак канча жыл Ташкенде турганын айталбаймын жана казак Букар киргенде, кыргыз Ысар киргенде, актаман чуурунду болгондон кийин, канча жыл болгонун айта албаймын. Казак-кыргыздай болуп, он сан ойрот бузулат, өз-өзү урушат. 10 сан ойрот калмагынын бузулмагына себеби,

¹ Бардык кыргызга тиешелүү бата. Белгилүү манасчы Балыкооз (Бекмурат) Кумар уулунун санжырасында (кара: *Балыкооздун санжырасы*. Б., 2009) арабдар келгенге чейинки кыргыздардын тарыхына байланыштуу жазылып калган.

² Азыркы Крым жарым аралы эмес, Кара деңиздин чыгышы менен түндүгүн түшүнүү керек.

³ Башкача айтканда Византия. Император Феодосий өлгөндөн кийин Рим империясы Батыш жана Чыгыш болуп экиге бөлүнүп, анын уулдары – Гонорий Батышын; Аркадий Чыгышын алган. 476-ж. Батыш Рим империясы куласа, борбору Византиум (Константинополь – азыркы Стамбул) болгон Чыгыш Рим империясы тескерисинче күч алып, чек арасы түрктөр менен чектешип калган.

⁴ Азыркы Жумгал районундагы Миң-Куш шаарчасынын айланасы.

коңтаажынын Ажан деген уулу¹ болот. Коңтаажы 10 сан ойроттун чоң ханы². Коңтаажы³ өлөт. Ажан атасынын ордуна чоң хан болот. Ажан залым чыгат, ага чыдабай онсан ойроттун он ханы чогулуп алып, Ажанды өлтүрөт. Ажандын Олоңбайыр⁴ деген карындашы бар экен. Коңтаажынын кызы Олоңбайыр кимге тийсе, ошол хан болсун дешет, көпчүлүк чогулган калмактар. Жана, каада [боюнча] хан өлсө, ордуна баласы болот. Дүйнө жүзүнүн адети ошол. Мейли кайсыл динде болсун⁵. Калктын, элдин кармаган жолу ушундай болчу. Жана, эң табылбаса, мурунку бир хандын тукумунан таап, хан кылышчу. Кайсыл эл болсун, дүйнө жүзүндөгү элдин каадасы ушул. Бирок, күн чыгыш калкы аялдан атасынын ордуна койчу эмес. Жоруба⁶ калкы аял да болсо, ордуна боло берчү. Ошол себептүү коңтаажынын кызы Олоңбайырды он хандын кимисине тийсе, ошол хан болсун дешкен, калмактын чогулган эли жыйын кылып. Коңтаажынын жалгыз Ажандан башка уулу жок, Олоңбайырдан башка кызы жок, ошол себептүү калмактар ушул сөздү кабыл кылган. Олоңбайырды онсан ойроттун он ханы «мага тий!» деп талашкан, биринен-бири кыйбай. Олоңбайырга келип, сүйлөшүшкөн. Ханына «сен тигини өлтүр, анан сага тийем» деген Олоңбайыр. Ошентип, Олоңбайыр [үчүн] он хан бирин-бири өлтүрүп,

¹ 1745-ж. Галдан Цэрен өлгөндө анын ордуна Бичаган-Цеган-Аджа-Намджил деген ат менен ортончу (13 жашар) баласы Цэван Доржи отурат. Кийин ал тарыхта Ажа хан деген ат менен аталып калган (кара: Златкин И. Я. *История Джунгарского ханства*. М., 1964; Моисеев В. А. *Джунгарское ханство и казахи*. А., 1991).

² Калмакча «куң»-уулу, күчтүү; «тээж»-хан; «куңтээж»-улуу хан.

³ Жунгар ханы. Орусча тыбыш менен Галдан Цэрен. Ойрот хандыгына негиз салуучу Каракулдун уулу Хуту-Хоцун деген болуп, ал 1635–53-ж. хандык кылган. 1639-ж. Далайлама ага «Эрдене баатыр коңтаажы» деген наам берген. Ал өлгөндөн кийин же 1657-ж. бул хандык оң-сол болуп (калмакча оң жагы [«оң кол»] – баруң кар, сол жагы [«сол кол»] зуң кар), экиге бөлүнөт. Сол жагы Эрдененин уулу Сенгеге тийип, ал 1667-ж. Алтын хандыгынын акыркы ханы Лобзанды талкалайт. Натыйжада бүт ойрот калкы бир колго бириктирилип, ушул себеп менен «Жунгария» (адегенде орус нускалары «Зюнгария», «зюнгарлар» деп, туура айтат) аталып калды. 1670-ж. Сенгени бир туугандары Цзотбой менен Чечен өлтүрүп, анын ордуна агасы Галдан отурат (1670–97-ж.). Далайлама эми ага «бошокту» («ырайымдуу», «мансаптуу») деген наам берип, тарыхта «Галдан Бошокту» деген ат менен калды. Мунун колу 1680-84-ж. Сайрам, Ташкентке чейин жетип (кара: Молла Муса бен Молла Айса-ходжа Сайрами, «Тарих-и Амнийя» [«Тынчтык менен бейкутулуктун тарыхы»]. Материалы по истории казахских ханств. А., 1969), кыргыздардын Фергана, Анжиян тарапка сүрүлүшү ушул мезгилге туш келет. Сенгеден Цэван Рабдан (1697–1727). Анын байбиче аялы Күнгөдөн Галдан Цэрен; токолу Сетержаптан – Соно Даба деген бала болуп, убагында бул экөө да бир-биринен так талашып, атасынын колдоосу менен акыры такка Галдан Цэрен отурат (1727–45). Соно Даба Волга жээгиндеги калмактарга качып барып, баш калкалоого аргасыз болгон. Бул окуялар жөнүндө белгилүү окумуштуу Ч. Валихановдун «Шуна баатыр» деген чакан баяны бар (Валиханов Ч. Ч. *Чыг. жыйнагы. А.: 1961. Т. I*). Азыркы «Ойроттун чоң ханы Коңтаажы өлөт» деген сөз Галдан Цэрен жөнүндө болуп жатат (кара: Златкин И. Я. *История Джунгарского ханства*).

⁴ Орус нускаларында Лама Баир деген ат менен жолугат. Галдан Цэрендин биринчи – күң аялынан туулган кыз. Бирок Ажахандын карындашы эмес, эжеси. Санжырачы «Ажандан башка уулу жок, Олоңбайырдан башка кызы жок» деп, жаңылып жатат. Атасы Калдаң өлгөндө Олоңбайыр 21де, жатындаш иниси Олоң Доржу 19да, ал эми экинчи аялынан туулган Ажахан 13тө, эң кичүү баласы Цэван Даба 7 жашта болгон (Ошол эле И. Я. Златкинди караңыз).

⁵ Бул сөздөрдү «Тауарих Хамсанын» автору К. Халид да ырастайт. Ал «Усулы тауарих» деген китепке таянып, даңк менен атакка бөлөнбөсөң деле төрт атаң хан, же бек болсо – ал эми «Кагидайы өзбеки» деген китеп боюнча хан атагына татыктуу болуш үчүн тогуз ата туташ бий же бек болуу керек. Эзелтеден берки заң ушундай. Ушундай себеп менен Аксак Темир да хан атына ээ болбой калган дешчү – дейт (кара: К. Халид. *Тауарих Хамса. (Бес тарих)* А., 1992).

⁶ Түп нускада ушундай, мүмкүн Европаны айтып жатат.

бузулган дейт калмактарды – бири-бирин чабышып. Калдаң Кезек¹ болот, Олоңбайырды алам деп. Калдаң чоң хан болом деп, ошондон болду деген сөз [бар], эл арасында. Көп бириксе Ажанды кармайт. Он сан ойротту Олоңбайыр деген кыз бузган экен деген сөз², ошондон калган экен. Эл оозундагы сөздөрдүн мааниси ошол. Олоңбайыр агасынын өчүн ушинтип алган экен он хандан. «Элден мурун эле мен алам» деп, Калдаң баштаган дешчү чалдар. Бирок, Олоңбайыр кимге тийгенин билбеймин. Ташкенди калмак өзү бузулганын көрүп каратып алган, Кокон хандыгы. Ошондон орус мамлекети келгенче, Ташкен, Жетикент шаарлары³ Кокон хандыгына карап турган дешчү, мурун чалдар. Иле, Үч-Алматы, Сарытокум⁴ – ошондон берки калмактарды ар уруктун өз баатырлары баш болуп кууган. Ал уруктар: сарыбагыш, солто, моңолдор, черик, кушчу, саруу, кытай – баягы эле мурунку кыргыздар. Ошонун бири солто уругу, сарыбагыш уругу, баягы Маматкул⁵ баш

¹ Кыргыздар ушундай деп атаган.

² Бул жерде айтылган «Он сан ойротту Олоңбайыр кыз бузду» деп айтылган сөздө чындык бар. Анткени Ажанын такка отурушуна байланыштуу Жуңгар хандыгындагы ич-ара чатактар калмактын белгилүү нойону Септендин Лама Доржиге «инин хан болууга жараксыз, макул болсоң атандын ордуна сени коёлу, мен даярмын» деп жашыруун жазган каты Ажа хандын колуна түшүп калгандан улам башталат. Септен Лама Баирдин күйөөсү. Ажахандын желдеттери аны Ташкенден келаткан жеринен кармап, өргөөгө алып баратып өлтүрүшкөн. Натыйжада Олоңбайыр башында турган калмактын 17 нойону Ажа ханга уу берип өлтүрүүнү чечет. Олоңбайыр өргөөсүндө уу кошулган тамак алдыга келгенде, хандын эмчиси бир нерсени шекшип калып, табакты кагып жиберет. Айыбы ачылган Эренбуй, Олжой башында турган 300дөн ашык нойон дарга тартылып, Олоңбайыр Ак-Сууга, сүргүнгө айдалат. (кара: *Моисеев В. А.* Аталган эмгек). Булар 1747-ж. окуялар. 1750-ж. ички жанжалдар кайра уланып, эми Олоң Доржу тарабындагылар көптөп Ажа ханды колдогондорду талкалайт. Көзү оюлуп, сүргүнгө айдалат. Ошол жактан өлөт. Анын өлүмү менен мурунку жанжалдар ого бетер күчөп чыккан. 1753-ж. кышында, аталаш тууганы Дабачы (Эрдене баатырдын Байтан деген уулунун тукуму) Олоң Доржуну мууздап өлтүрүп, Жунгарияга хан болду. Эрдене Баатыр контаажыдан бардыгы 10 бала калып, алардын бири Сеңге, Галдан, Дундук Серен ж. б. Дабачы деле узакка отурган жок. Галдан Цэрендин бир тууган жээни Амурсан ага атаандашып, кытайлыктарга кармап берип, 1755-ж. Дабачынын ордун алды. Дабачы менен Эрдене баатыр контаажынын тукуму үзүлүп, эми жуңгарлардын акыркы ханы Амирсан болду. Көп узабай эле чечек оорусунан өлөт, ошону менен 1757-ж. Галдан Цэрендин өлүмүнөн 12 жыл өткөндөн кийин тарых бетинен Жуңгар хандыгы биротоло өчкөн.

³ Балыкооз Ташкенден Таласка чейинки; 1) Ташкент, 2) Кожокент, 3) Пискент, 4) Сайрам, 5) Маңкент, 6) Карабулак Машат, 7) Чолок-Коргон арабдар келгенден кийин Жетикент деп аталып калганын эскертет (кара: Балыкооздун санжырасы. Б., 2009).

⁴ Казакча Сары-Тау-Кум, Тау-Кум; кыт. «Шара-бэл», «Шара-бек» – Иленин Балхашка куйган сол жээги. Андан жогору (тоого карай) жаткан жерлер Кургак-Кум. Курту суусунан баштап, Ала-Тоого жакын аймактар Үч-Алматы деп аталат.

⁵ Тагайдан Богорстон, Койлон, Кылжыр. Кылжырдан Дөөлөсбакты, Орозбакты. Орозбактынын балдары бугу, Дөөлөсбактынын балдары сарыбагыш аталат. Дөөлөсбактынын күң аялы – Жезбийкеден Манап. Манаптан Сүтөй. Сүтөйдөн Сарысейит. Андан Үчүкө, Түлкү. Үчүкөдөн Маматкул. Андан Болот, Темир. Болоттун экинчи аялы Таалакеден Эсенкул (кара: *Сыдыков О.* Аталган эмгек. 30-32-б.). Кытай даректерине таянган Н. Аристов «кыргыздарда бир гана чан //хан// бар, ал Маматкул» деп, ушул учурда жалпы кыргыз Маматкулга (Мамук-кули) баш ийген десе (*Аристов Н. А.* Аталган эмгек. 452-53-б.), С. Абрамзон: «Си юй тучжинин» (Г. П. Супруненкоун котормосу жалпысынан ушундай деп аталат) автору тарабынан кыргыздардын башчысы деп аталган... сарыбагыштардын ири феодалы Ма-му-гу-ху-ли, сарыбагыш уруусунун түпкү аталарынын бири – Манаптын төртүнчү муундагы баласы экенинде талаш жок. Ушу Маматкулдун аты менен кыргыздар көптөгөн тарыхый окуялардын жыйындысын байланыштырып айтышат дейт (кара: *Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции.* Т. 1. 32-б.). Эскертүү; С. Абрамзонго (мис., «Народные предания как источник для изучения этнической истории киргизов Центрального Тянь-Шаня» деген макаласында [//Этническая история народов Азии, М., 1972] автор «Тогуз-Тороо», «Улаан», «Касымаалы», «Таабылды», ж. б. деп созулма үндүүлөрдү артыкбаш колдонгон) таянган кээ бир авторлор Маматкул деп берип жүрөт. Башка тарыхта (мис., Б. Солтоноев, О. Сыдыков, ж. б.) Маматкул. Көптөгөн тарыхый маалыматтарды пайдаланган белгилүү тарыхчы Д. Сапаралиев да ушул жылдары жалпы кыргызга Маматкулдун бий болгонун белгилейт (кара: *Д. Сапаралиев.* Взаимоотношение

болуп кууган. Калмактын бир турук кылган жери Каракыштак¹ экен. Коңтаажынын кызы Олоңбайырдын ушул Каракыштакта малы бар экен. Ага ылайык сарай, үй, коргону бар экен, кезек-кезек Олоңбайыр келип туруучу. Коңтаажы өзү дагы келген дешчү жана Шамшарап деген намангандык эл кыдырган думана, ошол Каракыштактагы Олоңбайырдын малын баккан дейт. Олоңбайырга; «мен ашыкмын» деп, думана ырдай берүүчү экен. Олоңбайырдын адамдары уруп, Олоңбайырга алып келсе, Олоңбайыр бир жинди болуп келген, келесоо думана экенин билип, тийдирбей койгон дейт. Баягы думана ырдап, оозуна келгенди айтып ырдаса – күлүп, тамаша кылуучу экен Олоңбайыр. «Мен сенден башка адамга тийбеймин» деп. Ошону менен акы ал десе албай, бир даар жыл ошол Олоңбайырдын малын багып жүрө берген дешчү, мурункулар. Кыргыздын «Гүлгаакы» деп, чертмекке кошуп чертип жана ыр кылып жүргөнү;

«Төөндү бактым Гүлгаакы,

Төөң жүзгө жеткенче,

Жөө айдадым Гүлгаакы.

Аяби жами миналла,

Нур Мухаммед сал алла»-деп, ырдап жүргөнү Шамшараптын, ушул Олоңбайыр, Коңтаажы[нын] кызы болчу, атын Гүлгаакы деп коюп алып дешчү мурунку карылар².

Өзүбек уламалары Шамшарапты бир чоң байит кылып: Кокон, Кашкар, Ташкен, Букар – ушуларга олуялыктын буусунан думана болуп, бир күндө Ташкенде, бир күндө Кашкарда мас болуп, чуркап жүргөн думана кылып көрсөтөт. Элдин эркеси жана хандардын, кудайдын, Мухаммед пайгамбардын эркеси кылып көрсөтөт. Бир келесоо, жинди думананы акылга келбеген бир кызык дөөрүкөй сөз болгону үчүн жазып койдум. Айып этпейсиздер.

кыргызского народа с русским и соседними народами в XVIII в. Б: 1995. 31 ж.б. беттер). Болот менен Эсенкулдун өзү жөнүндө да кыргыз санжыларында эскерүүлөр өтө көп. 1758-ж. Кетмен-Төбөгө келген кытайлык элчилер Маматкулдун кол алдындагы эли 4 миңден ашык болуп, ал кыргыздын оң-солун бүт башкарып, кушчу Майтык менен кытай Карабато анын жардамчылары экенин белгилешкен. Аны менен кошо Маматкулдун Туюк-Төрдө турган уулу Болот бийдин кол алдында 2 миң түтүн эл; Талас менен Чүйдө Майтык башында бир жарым миң түтүн кушчу; Таластын Ак-Дөбөсүндө Карабато бийге караштуу 1200 түтүн кытай; Кара-Буура, Үрмаралда Кожокул башындагы 500 түтүн саруу; Жамансары //Жамансарт?// деген бий менен Омбештань (?) деген жерде 600 түтүн солто; Жумгалдагы Түлкү менен Шербектин кол алдында 500 түтүн саяктар турган (кара: *Супруненко Г. П.* Аталган эмгек. Гл. «Происхождение внешнего племени бурутов»).

¹ Ушул жерлерде коргон болгонун кийин В. В. Бартольд белгилеген. «Чалдывар жана башка айылдардан (Николаевск, Карабалта) биз чептер менен кошо, коргон жана балбал таштарды көрдүк... Коргондор дээрлик чоң жолдун түштүгүндө жайгашып, оозу капчыгай тарапты (Мерке, Ашпара ж. б.) карарын байкадык». (*Бартольд В.В.* Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. 392-б.)

² Коңтаажы канда үч бала,

Аттары экен ушулар,

Ажаан, Шуну, Калдама,

Күлкаакы деген кызы бар... (Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар. Б., 2002. 17-б.).

Олуя-Ата, ошондон бери Чүйдүн башына чейин, суу боюн ээлеп, көчүп жүрүүчү экен. Жайлоосу Суусамыр, Талас болуп, кыйын жерлерден, элге пайдасы тийген, чуурган жолдордо Койкоңназар, Дорбобаш, Тагаймат (?), Байсейит (?), Чоңтаман Кенже¹ –булар солтодон², жана кушчу элиндеги жетиген – жетиген ичиндеги кыбалдан чабдар аттуу Солтоной, кытайдан карала аттуу Кабыке, моңолдордон Балта, Балпык деген Кошой бийдин жолдоштору – бөрк ал десе баш кескен ишенимдүү адамдары болгон экен.

Калмактын батыш жагы баягы Бетегелүү Койташ³, башы Кызыл-Кыял заңташ (? Санташ)⁴, түндүк жагы Үч-Алматы, Сарытокум, Иле бою, Чүй суусу, Талас суусунун аягы, Байгара, Жамбыл тоосу⁵. Ушуларда жүрүүчү калмактарды кууп, баягы эски конушун кайтып алган кыргыздардын ким экенин жазуу керек.

Мурунку Тагай уругу – ондон, солдон саруу, кытай, кушчу⁶ барган эл эле, мурунку. Жаңырган соңку уругу менен келген кыргыз болгон эмес, бир-бирлеп келбесе, кошо көчүп келгени, калмакты кууганда бары-жогун айта албаймын; түштүк, оң-сол кыргызынын. Аныгы калмакты кууган кыргыздар ушул жогорку айтылган кыргыздар⁷.

¹ Койкоңназар солтонун ичиндеги көгөй уругунан, Дорбобаш асылбаштан. Чоңтаман Кенже деген балким ошол эле асылбаштын Токтор же Токтунун баласы (Кудайменденин бир тууганы) Кенже болушу мүмкүн (кара: *Сыдыков О. Тарыхы кыргыз Шадмания. Б., 1990. 93-б.*).

² Тагаймат менен Байсейиттин солтого кирип кеткен себебин кийин айтат.

³ Улуттук өзгөчөлүктөрүн далил кылып көрсөткөн Кыргызстан 10–11-апрель, 1925-ж. чек ара маселесин тактоо боюнча орто азиялык Ликвидкомдун комиссиясына кайрылып, төмөнкү жерлерди доо кылган: Бакса-Сибирген, Исфана, Чапкулук, Ханабад болуштуктарына толук; ошол эле белгилер менен жарым-жартылай түрдө Кыргын-Тепе, Кара-Суу, Чемион, Маняк, Булак-Башы, Мархамат болуштуктары, Сүлүктү таш-көмүр кени, өзөн-колоттор: Уруктай, **Бетегелүү-Койташ**, Аксай, Каланташ, Желал-Төбө, Улар-Ойноор, Кочкор-Ата, Мук-Суу... (кара: *Ожукеева Т. О. Политические процессы в странах ЦА. Б., 1995*).

⁴ Орто Азияда Кызыл-Кыя – Санташ деген аталуулар өтө көп, мисалы, Ч. Валиханов Аягөз өзөнүндөгү Кызыл-Кыя бекетин эскертет (кара: *Валиханов Ч. Ч. Т. 1, 230-б.*) ошондуктан муну окурмандар өздөрү болжоп, караса болот.

⁵ Чүй суусу азыркы Казакстандагы Кызыл-Ордо менен Жамбыл областынын чек арасына жакын жердеги Акжайкын көлүнө жакын жерден соолуйт. Талас суусу Чолок-Коргондун чыгышында жайгашкан Акжар көлүнө куят. Байгара – Бетпак-Талаа менен Балхаш көлүнүн ортосу, Акбакай айылыны түндүк-батышындагы бөксө тоо. Сөксөөл-талаанын чыгышы, Майжарылган кырка тоосунун түндүгү Жамбыл тоосу деп аталат. Ушул арада Көкчө-Тоо менен Түгүшкөн жайгашкан. Тилекке каршы, бул жерде айтылган аталыштардын көбү кийинки кезде жарык көргөн карталарда өтө сейрек учурайт.

⁶ Элдик санжыраларда кыргыз уруулары жалпысынан оң канат, сол канат жана ичкилик деп аталган үч ири уруулук топко ажырайт. Оң канаттагы адигине, тагай, муңгуш уруулук бирикмесине кирген уруулар; бөрү, баргы, жору, сарттар, карабагыш, сарыбагыш, бугу, солто, жедигер, багыш, саяк, азык, черик, моңолдор, коңурат, баарын, жагалмайтамга, коштамга. Сол канатка саруу, кушчу, кытай, басыз, муңдуз, жетиген, төбөй, чоңбагыш кирет. Оң канаттын түштүк бутагын түзгөн уруулар адигине (адигине-мунгуш); түндүк бутагы тагай уруулук бирикмеси деп аталат. (кара: *Жолдошов Р. XVIII кылымдагы кыргыздардын уруулук курамы жана дуалдык этносоциалдык уюму. /Кыргызстан: история и современность. Б., 2006. №1*).

⁷ Бул кабарларды ошол кездеги кытайлык элчилер жазып кеткен тарыхый даректерге салыштырып, тактап көрүүгө болот. 1758-ж. алар Ысык-Көлдүн башы – Санташтан чыгып, Кетмен-Төбө – Таласка келип, бул жактагы кыргыздардын башкы бийлерине жолугуп, өз императорунун жарлыгын жарыялашкан. Аталган жерлерде негизинен саяк, сарыбагыш, кушчу, саруу, кытай уруулары турганын жана бугу уруусу сарыбагыштар менен чогуу Тогуз-Тородо турушканын, алардын бийи Темирдин уулу Черикчи болгонун көрсөтүшөт. Кытай элчилери бул жактагы көптөгөн кыргыз бийлерине жолугуп, алардын атын атап, бардык бийлери карып калганын белгилешкен. Мисалы, кушчу Майтыктын жашы 70тен, кытай Каработонуку 100, Маматкул бийдин жашы 90дон ашып, Жумгалда турган саяк Түлкү да карып, ушундан көп өтпөй кайтып кетип, анын ордун уулу Кедейдин алган (кара: *Супруненко Г. П. Материалы из китайских источников по*

Калмак өзү бузулганын угуп, Ташкенди Кокон каратып алганын билип¹, казак өз жеринен калмакты кууп келе баштаганын билип, кыргыздар тоо арасында жатып, бир жагы калмак, бир жагы Пергана – Койкоңназар, Дорбобаш сыяктуу баатырлар, ар кайсы уруктан уурулук менен бат тыңып, бай болуп калган дешчү эле, мурунку чалдар. Маматкул, Кошой 60 жашка келип² калган кези экен дешчү, илгерки карылар. Колу жеткен тоо арасындагы кыргызды чогултуп; «калмактан эмне болуп жатырсыңар жана сарт-казак эмне кылып жатканын да угуп жатырсыңар. Уурдап алган калмактын малына кызыгып, тоо арасында калып калып жүрбөйлү? Өсүп-өнмөй бар, өз конушубузду өзүбүз бошотуп албасак, ким бошотот? Казак келип, ээлеп, алып калса кантебиз? Койгула балдар, көрүнөө аттаналы. Иледен нары өтпөйлү. Аягы Бетегелүү Койташ, башы Кызыл-Кыя заңташ, ушулардагы калмакты кууп чыгалы. Чүй аягы – Талас, Байгара, Жамбыл – ушул өз конушубузду алалы кудай буюрса»-дейт Кошой, Маматкул. Ушуну айтат. «Макул» дешет, чогулган эл. Кошой, Маматкул; «андай болсо, Таластын өзүндөгү Капкада калмактын бир көрү бар³, анан, Чүйдөгү Каракыштакта бир көрү бар, анан, Сокулукта бир көрү⁴, анан Акбешимде бир көрү⁵ бар». «Көр»- деп, калмак, уругу турган жерин айтчу экен⁶.

«Ушул төрт көрдү бузасыңар, анан өзү эле качып жүрүп берет» дейт, эки карысы кыргыздын. Жана «эң мурун Капка[га], Каракыштакка эки бөлүнүп аттаналы» дейт.

истории киргизов XVIII –начала XIX веков. АН КР отдел рукописей. Инв. № 5187). Эске ала турган дагы бир нерсе, кыргыз санжырасындагы калмактарды сүрүшкөндөрдүн ичинен Эсенкул менен Качыке ж. б. Солтоной, Атаке, Бердике, Жамансарт, Момокон, Жайыл у. с. баатырлар тууралуу кытай нускалары эч кандай маалымат бербегине карап, аталган баатырлардын Чүй жакка 1758-жылдан мурун көчүп кеткенин болжолдоп, санжырачынын эмнени айткысы келип жатканын түшүнүүгө болот. Анын үстүнө 1761-ж. кытай императоруна барган казак элчиси 1760-ж. жай айында буруттар Иледен келип, казактарды чаап кеткенин маалымдайт (кара: *Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана*. Б., 2003. Т. 2. 150-151-б.).

¹ Бул жерден санжырачы адашып жатат. Кокондуктар Ташкенди 19-к. башында гана караткан.

² 1558-ж. Кетмен-Төбө, Талас, Тогуз-Торого келген кытай офицерлери (шивэй) Маматкулдун жашы 90дон ашкан деп белгилеген (кара: Супруненко Г. П., Аталган котормо. 20–21, 40–41-б.). Демек, Маматкул, Кошойлор 1730-жылдары 60ка чыкмак.

³ Капканын түштүгү, Күмүштак суусунун оң жээгинде анча чоң эмес төрт бурч келген чептин орду турат. Мындай чептерди жергиликтүүлөр «төрткүл» деп атайт, андайлар Сыр-Дарыя областы менен Жети-Сууда көп... Төрткүлдөрдүн пайда болушу, жергиликтүү элде көптөгөн уламыштарга бай, бирок булардын негизги бөлүгү алиге чейин кыргыздардын өздөрү унута элек жалгыз эл – калмактар менен бекем байланышкан (кара: *Бартольд В.В.* Аталган эмгек. 382-б.).

⁴ Сокулукта, анын Ак-Сууга куйган жеринен анча алыс эмес, Чоңтөрткүл деп аталган, айланасы 10 чакырымдан кем эмес, чоң чеп бар... Сокулук суусунан 2-3 чакырым чыгыш тарабында да, бийиктиги эки жарым саржанга жакын коргон турат (кара: *Бартольд В.В.* Аталган эмгек. 393, 395- б.).

⁵ ...Бурананын түндүк-батыш жагында, аны менен дээрлик түз сызыкта үч түрлүү бир канча урандылар бар; бир түрү же Ак-Пишин урандысы почта жолунун түштүк тарабында, Буранадан 5-6 чакырым жерде жатат (кара: *Бартольд В.В.* Аталган эмгек. 398-б.). Бартольд башка жердеги коргондордун оозу дээрлик тоо жактагы капчыгайды карап, жалгыз гана Акбешимдин дарбазасы түндүк же Чүй суусу тарапты карап курулганын байкаган.

⁶ Калмакча «гер» - коргон, үй, уя деген мааниде:

Кай бир кары кеп айтат:

«Дөбөлөрдүн бардыгы,

Калмактын көрү» -деп айтат.

Кай бир кары кеп айтат:

«Көр эмес үйү» -деп айтат. (*Тарыхый ырлар...* 25-б.).

Ошентип, кыргыз эли чыбыгын кыркып¹, батасын кылып, калмакка аттанышат. Калмак көп беттебей качып берет. Сокулукка барганда беттешип, бир аз урушат. Чабдар аттуу Солтоной – кушчу уругу, ошол киши, дагы ар кайсы уруктан баатырлар чалгынчы болуп келишет, колдон². Анткени ошол Сокулукка чогулган качып барып, нар жагынан келгени бар. Бир чогулуп, кармашалы деген жери экен калмактын. Карабалтадан нары чыккандан кийин чалгынчылар эки-экиден кетет. Солтоной, жанында Кошойдун уулу Момокон жаш бала экен, Аксуу оозуна барып, бир жашына [турган] жерге аттарды откоруп тур деп, Момоконду коюп, өзү жөө бир жашына [турган] жерге кароолдоп чыкса, ажалда көзү илинип кетет. Чалгынчы болуп жүргөн калмактар өлтүрүп кетет. Дабырт чыгып калат. Момокон калмакты көрө коюп, чабдар атты жетелеп алып качат. Баягы [тоо] бети менен баатырлар убада кылган жерге келет Момокон. Калмак бир бала экенин билгенден кийин, көт жагынан кубай келип, тосгунчунун үстүнөн чыгат. Анча-мынча калмактар экен. Колго түшүрүп алат, көбүн³. Көт жактагы кол келет. Сокулукка келип уруш болот. Канча уруш болгонун айта албаймын, айтор калмактын чоң урушкан жери ушул болот. Калмак качат. Калмакты кууп, Чүйдөн өткөрө, Акбешимде, Сокулукта жеңилгенден кийин эле токтобой, калмак качып кеткен дешчү, карыялар⁴.

Көп узабай эле бет-бети менен эл келип, Чүй, Таласка конушкан дейт. Ошондо биздин солтонун карылары Чүйгө келгенде «Кошой бийдин уулу Жамансарттын [аялы] Эсенаман деген уулун тууган экен» деп⁵, «Эсенаман өлгөндө баланча мынча жашта экен деп, айтор биз бала кезде 200 жылга жакындатып эсептеп; калмактын качып, кайра Чүйгө келгенибизге мынча жыл болуптур» деп отурушчу⁶. «Качып жүргөндө отуз жылдан ашыгыраак жүргөн экенбиз, 200 жылдан көп ашып кеткен турбайбы» деп коюшчу илгерки

¹ Чыбык кыркуу — ант, шерт, убаданы бекитүү.

² Мүмкүн Кең-Колдон.

³ Ушул эр Солтонойдун баянын Б. Солтоноев кичине башкачараак баян кылып, тилекке каршы, аны кимден угуп, жазып алганын эскербейт (кара: *Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы*. Б., 1993. Т. 1. 140-141-б.). Алымбек болсо бул сөздөрдүн көбү Түлөбердиники экенин белгилейт. Ошондуктан Момокондун улуулугу болбосо, Түлөберди экөөнүн замандаш болгонун эске алып, салыштырып жыйынтык чыгаруу зарыл.

⁴ 1743-ж. Кан-Тоого чейин келген Пенза сепилинин секунд-майору К. Миллер калмактын батыштагы чек ара бекетин Чүй суусунун төмөн жагындагы Ыргайтынын Чүйгө куйган жери – Ит-Кечүүдөн көргөн (кара: *Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы*. Б., 2001. 517-б.). Ал эми 1748–49-ж. Түркстан, Ташкенге келген тилмеч М. Арапов Барак султан менен Төлө бийден укканы боюнча калмактар Түркстандан алты-жетти күндүк жерде турганын көрсөткөн (кара: *Казахско-русские отношения*. Мындан ары КРО. док. № 185). Салт атчан адам күнүнө болжол менен 60-70 чакырым аралыкты жүрө ала турганын эске алсак, анда орто эсеп менен алар Түркстандан кеминде 400-450 чакырым жерде турушат дегендик. Демек 1745-жылдарда же калмактардын ич ара бузулушу менен кыргыздар Талас – Чүйгө келип, Сокулуктан катуу уруш кылгандан тартып бул жерлер акырындап бошой баштаган.

⁵ Ашмаранын сол куймасы «Эсенаман суусу», ага жакын чоку (4040 м.) «Эсенаман тоосу» деп аталат.

⁶ Осмонаалы Сыдык уулу Эсенаманды 1841-ж. 85 жаш курагында каза болгон десе (кара: Аталган эмгек. 87- б.), демек ал 1756-ж. туулат, мындан кыргыздардын алды Чүйдөн 1750-жылдардын ичинде орун ала баштаган деген жыйынтык чыгат.

солтонун карылары¹. Чылпак чал деген калган эки кызы менен². Ошентип, анан, керек болсо жашын жазып беремин. Ал кыргыз Иле боюндагы калмакты кууган, эски конушун бошотуп алып, көчүп келди дешкен, бир күнү. Чүйдө, Таласта, Ысык-Көл тоолорунда ал убак эл азайып калып, Нарын, Кочкор, Жумгал, Талас тоолору – булар жайлоо эсебинен болгон дешчү, мурункулар. Олуя-Атадан³ наркы жер бош болуп калган дейт. Кокон хандыгы Чымкентти чоң шаар кылып, казакты карата баштаган. Казактын уйсун уругу⁴ Коконго багына баштаган. Андан Коконго карабай качканы, биздин кыргыздын конушуна келе баштаган анык себеби, бир чети Көкүмдү өлтүргөн себептүү казак-кыргыз эжелден бузулбай келип, ошол жерден бузулуп⁵, ортосунан нечен жолу уруш өтүп, «кыргыз алгыр – казак алгыр» деген сөз чыгып калганын жазганым жана кыргыздын конушу жакшы, ошого уйсун уругунан – чапырашты, ышты, сарыуйсун, жаныш уругунан бир болушу – каскороолор, жол сейит садыр деген жаныштын бир бөлүмү, сыйкым уругунан каракойлуу, аккойлуу, ботбай уругу, чанчкулу, уйсун уругу – ушул уруктун баары Иле боюна, Чүй суусунун аягына, Байгара-Жамбыл тоосуна, Таластын батыш жагына жакындап, ушул ортолорго келип отуруп алган дечү, уйсун казактарын. Жана жакшылык менен келбей, аз-аздай отурган кыргыздарды чаап, олжолоп, ал кыргыздар бери жакка жылып, кача баштаган дечү мурунку карылар⁶. Биз кыргыз, калмак менен көп кармашып,

¹ Бөөмбаев Н. өз санжырасында кыргыздардын Чүйгө келгенине 1932-ж. 176 жыл болду дейт.

² Бул окуялар жөнүндө Б. Солтоноев менен Балаайылчы да кабар кылат (кара: *Солтоноев Б.* Аталган эмгек. Т. 1. 145-146-б.; Кыргыз санжырасы. «Ала-Тоо» журналынын редакциясы. Б., 1994. 192-б.).

³ Азыркы Казакстандын Тараз шаары.

⁴ Майкы бийден Каңлы, Бактияр, Кыркжүз, Миңжүз. Бактиярдан Уйсун. Уйсундан Аксакал (Абак), Жансакал (Тарак). Абактан Карача, андан Байдыбек... Байдыбектен Албан, Дуулат, Субан, Чапырашты, Сарыуйсун, Очоктуу, Ышты (кара: *Кожабек уулу Байзак.* Тарихи таним. А., 1994. 265-б.). Ушул уруулар жалпы жонунан уйсун деп аталат

⁵ 1739-ж. Орто жүз Жолборс хан менен бирге калмактарга каршы жүрүш баштады. Ташкен менен Сайрам калмактан азаттык алды. 1740-ж. сарттар Жолборсту жарып өлтүргөндө, калмактар Ташкенди кайта алып, Жолборстун шериктери – атактуу Төлө бий, Чинет баатыр, Койкелди баатыр, Шамен баатырлар (баары дуулат), калаадан куулуп, Ташкенди калмактын коңтайшысынын атынан кыргыздардын карачоро уругунан чыккан Көкүм бий бийлеп калды (кара: *Тынышпаев М.* История казахского народа. А., 1998. 179-б.). Кебетесине караганда бул жерден М. Тынышпаев А. И. Левшиндин (кара: *Левшин А. И.* Описание киргиз-казачьих орд и степей. А., 1996) китебиндеги «Кусяк бек» (Н. Аристовдо Кусек-бий, Д. Сапаралиевде Кушук-бек) деп аталган адамга таянып жатат. Бирок Кусяк бектин дарегин башка маалыматтарда кезикпейт. Ал эми Көкүм жашаган чыныгы хронологиялык даталарды салыштырып көрсөк, анда ал окуялар 17-к. орто ченине туш келерин эскертебиз. Мисалы, Ч. Валиханов боюнча 1630-ж. казактын ханы Эшим, кыргыздын Көкүм деген бийинин жардамы менен катагандын хан Турсунду жеңген (кара: *Валиханов Ч. Ч.* Аталган эмгек Т. 1, 374-б.). Тынышпаев бул окуяларга Жолборс хан менен Төлө бийди катышкан деп, туура жүз жылга жаңылса, Алымбек Эшим менен Турсундун тушундагы Көкүмдү айтып жатат.

⁶ ...Улуу жүз казактары экиге бөлүнүп, бир бөлүгү кытай чек арасына жакын жерлерге көчүп кетип, ошо жакта калып калган жуңгарлар менен аралашып, кытайлыктардын бийлигине өтүп, азыркы учурда алардын кол алдында деп эсептелинип, ал эми батышта турушкан экинчи бөлүгү өзүлөрүнүн көз карандылыгын сактап, эч кимге баш ийбеген бойдон калды. Булардын кээ уруулары буруттарга жакын жүрүп, алар менен дайыма, тынымсыз чабышып тургандыктан, башка кыргыз-казактарга //казактарга// салыштырмалуу күжүрмөндүүлүгү менен айырмаланат (кара: *Левшин А. И.* Аталган эмгек. 174-б.). 1748-49-ж. Түркстан, Ташкенге келген казак-орус М. Арапов да буга кошумча кылып Орто жүздүн каракесек уругунун бийи Мойнок дегенге жолукканын, анын жакында өз эли менен Чүй суусунун жээгине көчкөнү жатканын кабарлайт (кара: КРО. № 185 док.). Мындан башка бир топ кызыктуу маалыматтар 1911-ж. жарык

азайып калган экенбиз дечү, илгерки аталар. Жана казакка Абылай хан болуп¹, «бара бер, кыргыздын жерине – бош калган деп, жооп берген Абылайхан» дечү карылар. Бир сөз, ошол кездеги Аксы, Таластагы кушчуну, кушчу уругу бар экенин билемин. Ал Таластагы кушчу – Үчкуртканын эки уулу атанат; жетиген, жоош² -деп. Жетиген эки атага бөлүнөт; кыргый, кыбал. Кыргыйдан Алыке, Көчөк – эки уул³. Булардын көбү сарыбагыш менен болуп кеткен. Бир даары солто менен Карабалтанын өзүндө, нар жак-бер жагында отурат. Булар кыргыйдын тукуму жетиген аталат. Экинчи атасы Кыбалдын төрт уулу бар: Кантейиш, Тагаймат, Түлөкабыл, Байсейит⁴. Байсейиттин уулу – чабдар аттуу Солтоной⁵. Ал Байсейит тукуму солто ичинде, Таласта да бар. Берки үч ата Кантейиш, Тагаймат, Түлөкабыл. Булар Таласта турат. Жетиген уругу болуп аталат.

Ал эми Жооштон жети уул: Каймасар, Сабатар, Кыржы, Каракужур, Кагасты, Аманкушчу, Чылпаккушчу⁶. Булар жоош уругу болуп аталат. Жетиген, жоош бир себеп менен урушкан. Азыркы Панфилов району турган кыштак, мурун кыргызча Ойрон деп аталчу. Дал ушул жерде урушкан. Жетиген жеңилген. Жоош жеңген. Ошол себептүү жетиген качкан. Кыргыйдын тукуму сарыбагышка кирип кеткен. Жоош тукуму, жетигендин качканын көргөндөн кийин, ат тартуу-тон тартуу кылып; «тууган элек, токто?!» деп айткандан кийин, кыбал тукуму токтоп калган. Мунун не себеп болуп, экөөнүн урушкан себебин жазган жокмун. Кыбалдын Байсейит тукуму болбой койгон. Алар солто ичинде калган. Ал кыргыз, казактын конушка кызыкканын көрүп, ал убакта ушул жакы кыргыздардын жөнүн Эсенкул билчү экен. Эсенкул ким? Маматкулдун

көргөн П.П. Румянцевдин «Уезды Жетису» деген китебинде кезигет. Анда Улуу жүздүн көп уруктары Илеге кийин эле келгени айтылат. Мисалы, мурунку ата-бабалары ташкен тарапта жашаган дуулаттардын алтынчы муундагы тукуму Ель-тузер өз уруусу менен ж. б. Байымбет /каскарау/, ыштылар адегенде, Арка-Каркалы уездине келип, анан Иледен өтүп, Иленин бери жагындагы Ала-Тоодо жашаган кара-кыргыздарды Чүй өрөөнүн карай сүрүшкөнүн жана алардын Иледен өткөнүнө 60-70 жыл болгону белгиленген (кара: Аталган эмгек. 216-217-б.). Булардан тышкары тарыхчы Т. Асановдун «XVIII-XIX кылымдардагы кыргыз-казак чек ара маселелери» деген макаласынан кошумча маалымат алууга болот.

¹ Абылай 1770-ж. аталаш тууганы Абылмамбет хандын каза болгондон кийин 1771-ж. анын ашын өткөрүп, Орто жүз казагына хан болгон (кара: *Левшин А. И.* Аталган эмгек. 254-б.).

² Жооштон Касымсейит, Төрөсейит, Тынымсейит. Төрөсейиттен Үчкуртка. (кара: *Абрамзон С. М.* Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча таңдалма эмгектер Б; 1999. 704-б.). Дагы бир вариантында Каратеңештен Меңдуулат, Жоош. Меңдуулаттан Таскушчу, Көккушчу, Каракушчу, Чейне, Алыке, Чылжуут, Шаранот, Көзүжаман, Тулга, Барыке, Шалка, Күнчөй, Өнөк, Кары. Жооштон Карала, Кардык. Караладан Тынымсейит, Касымсейит, Нурсейит. Тынымсейиттен Карадөң. Карадөңдөн Кочкорбай. Кардыктан Болот. Болоттон Үчкуртка. Демек Багышкуртка, Саяккуртка деп аталат. Курткадан Кудайберди, Жантай, Кыржы, Кутужан, Каракужур, Боочу, Темиркул, Каймазар, Атантай. Каймазардан Токтокучүк, Түлөберди, Кенже, Таба, Чекир, Майтык, Шүкүр. (кара: Кыргыз санжырасы. Инв № 564. Жыйнаган Муса Байгаринов)

³ Нусуптан Кыбал, Кыргый, Молдойрек. Кыргыйдан: Карамуюн, Сарыуюн (кара: *Абрамзон С. М.* Аталган эмгек. 706-б.).

⁴ Кыбалдан Кудайберди (Кантейиш), Тагаймат, Байсейит, Минсейит, Түлөкабыл (Ошол эле жерде).

⁵ Б. Кенжегараевдин «Эр Солтоной» деген китепчесинде (Б., 2004. 29-б.) Байсейиттин атасы Кудайменде, анын атасы Кыбал, анын атасы Жусуп, анын атасы Карек, анын атасы Агыман...

⁶ Жооштон Касымсейит, Төрөсейит, Тынымсейит. Тынымсейиттен Кудайберди, Бекетай, Жантай. Кудайбердиден Сабатар деген беш уул. Бекетайдан Кыржы. Жантайдан Кайназар (Кайыпназар) (кара: *Абрамзон С. М.* Аталган эмгек. 704-б.).

Болотунун уулу. Солтону Каракчынын уулу Байсейит, Байсейиттин уулу Кебек бий билчү, ага кошулуп, Кошойдун уулу Момокон башкаруучу экен. Жайылдын картайган кези¹ экен. Үсөн, Теке деген балдары² баатыр экен, жолборсту тирүүлөй укуруктап алган. Казак бетинде сарыбагыш, солто, кушчу, кытай, саруу болгон. Иле жагында сарыбагыш [болгон]. Солто Талас жагында аралаш болгон³. Солто, сарыбагыш кыргыздар качпай согуша берген, бирок аз [болуп] көчүп жүрөт. Иле жак, Таластан наркы жак эл жайлоого көчкөндө бош калат. Бош калган жерге казак келип туруп алат, Абылайкандын доорунда⁴. Эсенкул баатыр, бөлөкбай Кебек бийди кыргызга кабарчы кылат; «Таласка, Капкага чогулалы!?» -деп.

Мен түшүнүктүү болсун деп [ушул жерден] бир сөз кошом: Мурун солто уруусун жазгам. Анан таасын болсун деп дагы жазамын, бөлөкбай болмогунун себебин. Солтонун уулу Чаа баатыр. Чаадан Талкан, Каракчы. Каракчыдан Байсейит, Бүтөш. Байсейиттин Чүңкөлөй [деген уулу] эл тоого көчөөрдө көчүп, Ысык-Атанын өзүнө конот⁵. Конуп жатса саяктан жөө – уурулук кылып – келген уурулар бар экен, бекинип жаткан емик (? элик) балдырканда. Алар көчүп-конуп жаткан элди көрүп билдирбей [жашынып калат]. Бирок, көрүп калып, кармап алат. 15 экен колго түшкөнү. Караса, акчокойчон саяктын уурулары, байлап койот. Чүңкөлөй баатыр караса, уурулардын бирөө ырчы экен, ырдайт:

Ууру кыла биз келдик,

Мал алалы деп келдик.

Бөлөкбайдын байынан,

Бөлүнүп жаткан тамынан,

Кедейликтин айынан –деп

бир топ ырдаган экен, уурунун бирөө. Чүңкөлөй баатыр[дын] ую көп адам экен. Мурду

¹ Казактын белгилүү акыны Торайгыров С. Курман ажыдан жазып алган аңгемесинде Абылай хандын колуна түшкөндө Жайыл баатыр 88 жашта экен деген маалыматты келтирет (кара: *Торайгыров С. Окшау сөз. Жалаңаш баба [Курбан кажы аузынан]. //Казак гезити. 1916. 24-май*).

² Тагайдан Богорстон. Андан Эштек. Эштектен Чаа. Чаадан Каракчы, Талкан. Каракчыдан Бөлөкбай. Андан Байсейит, Бүтөш. Байсейиттен Кутумбет, Эсиркемиш. Андан Кебек, Мурат. Талкандан Коңурбай, Кошой. Коңурбайдан Жайыл. Жайылдан Теке, Асан, Үсөн. Жайылдын токол аялынан Итике жалгыз. Кошойдон Баймырза, Мамбет, Жамансарт, Момокон. Жамансарттан Эсенаман, Түлөберди, Бөрүбай (кара: *Сыдыков О. Аталган эмгек. 82-83-б.*).

³ Бул учурлар азырынча кыргыз окумуштуу-тарыхчылары тарабынан кеңири иликтөөгө алына элек. Калмактар кеткенден кийин кайрадан түзүлгөн жаңы кырдаалга көңүл бурулбай, натыйжада бир жактуу тыянактарга басым жасалып калды (ар ким өз уругунан чыккан белгилүү адамдарды «хан» даражасына жеткирүү максатына байланыштуу). Мисалга «Жайыл баатыр» деген китепти (Б., Бийиктик, 2006) жана ошол эле Жайыл баатырдын 300 жылдыгына арналган илимий конференцияда (кара: Жайыл баатыр: тарых, учур жана келечек. Эл аралык илимий практикалык конференциянын материалдары. Б., 2006) окулган докладдарды атоого болот. Анда кыргыздардын туулган жерин коргоого алышканы эмес, ким баатыр, ким хан болушуна маани берилет.

⁴ Бул жерден санжырачы адашып жатат. Кыргыздардын Капкага чогулушу Абылай эмес, анын аталаш тууганы Абылмамбет хан менен Барак султандардын дооруна туш келет.

⁵ Байсейит үч аял алып, биринчи аялынан Кутумбет, Эсиркемиш, Ногой (Аксакбөрү). Экинчи аялынан Саманчы (Жалайыр), Чүмкөлөй. Үчүнчүсүнөн Аргынбай, Салык (кара: Э. *Төрөкан уулу. Кыргыздын кыскача санжырасы. Б., 1995. Т. 1. 48-б.*).

көзөлбөгөн 15 кунан-торпок кармап алгыла деп, ууруларды коё берген. 15 кунан-торпок минип алып жүрө берген. Ошол Чүңкөлөй баатыр баш болуп, казактан жылкы тийет. «Бөлөкбайлап» ураан салып тийет. Ошон үчүн «бөлөкбай» каракчы тукумуна ураан болуп калат. Ошол себептен Каракчы тукуму «бөлөкбай» атанат. Солто ошон үчүн «бөлөкбай, талкан» деген эки урууга бөлүнөт. Бул жазганымды эмнесин жазды деп, айып этпейсиздер.

...Кыргыз Капкага чогулат. Ар уруктун башчылары бар, анын баарын мага жазып отуруу кыйын. Эсенкул баатыр Кетмен-Төбөдөгү саякты; «көчүп кел, ушул Талас, Чүйгө орносоңор боло!» дейт. Чогулган эл ага макул дешет. Жыйынга келгендер, саяктын башчысы[нын] жыйынга келгени, кабадан Садыр экен, түнкатар Арзымат уулу, чакырдан¹ Түлкүнүн уулу Качыке² экен. Каба Талас жакка көчүп келмей болот. Чакыр Кочкор, Чүйгө көчүп келмей болот. «Казакка конушту бербейли, колдон келгенче кармаша берели, азсынткан казакты көрөлү» дешет, саруу, кытай, кушчу. Таласта турганына, уругу саруу, саруу ичинде бошмоюн уругунан Туума бий³ деген адам аксакалы экен. Казак беттешине солдун башында ушул Туума бий экен, убада кылып тарайт жыйын. Чакыр Кочкор, Чүйгө чейин көчүп келет. Садыр көчүп келет. Иниси Сейит тил албай, элди бузуп токтотуп калат. Садыр ээрчиген кабаны алып келет. Азыраак болуп келет. Капканын оозуна чоң коргон салат⁴. Садыр өзүн хан атайт. Ошол жакы кыргызга ээ болуп, казакка тынчтык бербейт, конуп [көнүп] алган. Нары көздөй сүрөт. Чаап алып отурат. Андан качкан казактар Талас аягы, Чүй аягы, Иле бою, ушул жакты көздөй коңтулап оойт. Казак ичиндеги уйсун элетине кабарлардан кан Садыр туздай татыйт. Солто, кушчу бир жакка Садыр кабар берсе, барышып турат. Сарыбагыш, солто, чакыр – бул[ар] Иле, Чүй – ушул жакка ооп келген казакка да аттанып барып, казак аттанып келип, ортодо далай уруш болот. Иледен бери өткөрбөйт⁵. Бугу, ал жактагы саяк өз бетин казактан коргойт, ушундай

¹ Мурункулардын көбү чекир саякты «чакыр» дешкен. Мисалы, Саяктын улуу зайыбынан Байболот, Кайдуулат эки уул. Экинчи аялынан Каба жалгыз. Үчүнчүдөн Чакыр жалгыз. Чакырдын биринчи аялынан Үчкуртка, Түгөл (кара: *Абдрахманов Ы.* КР УИА кол жазмалар фонду. Инв. №116 (319).

² Саяктан Каба. Кабанын бир уулу Түнкатар. Түнкатардан Түмөнбай. Андан: Майырке. Андан Чоке. Чокеден Сакай. Сакайдан Качканак. Андан Арзымат. Арзыматтан Сейит, Бекболот, Садыр (кара: Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Под ред. Г.Ф. Дебеца. М., 1956, Т. 1. Рис.3. Структура родо-племенного деления саяк). Саяктан Каба. Кабанын бир уулу Байболот. Байболот жортуулга барып, Чекирмолдону таап келген. Чекирмолдодон Куртка. Курткадан Кудайберди. Кудайбердиден Кулжыгач. Анын Супкуна деген аялынан Итемген. Андан Айт. Айттан Түлкү. Түлкүдөн Качыке, Кедей (кара: Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. /Түзгөн. К. Жусупов./ Б., 1991. 23-24, 42-6.).

³ Саруу Муратаалыдан Бошмоюн. Бошмоюндан Агынай, Үчөй. Үчөйдөн Култан. Култандан Теңирберди. Андан Сары. Сарыдан Бозайгыр. Бозайгырдан Туума, Чокон, Эшим, Кенже (кара: *Абрамзон С. М.* Аталган эмгек. 16-сүрөт; Башка вариантында Көнөк баатырдан 8 уул – экинчиси Тубай. Андан Тагайберди, Менди, Муратаалы. Кичүү зайыбынан Куулек, Култай. Муратаалы бийден Боргемик, Бошмоюн, Алакчын. Бошмоюндан Агынай, Үчөй, Календер. Үчөйдөн Караке, Кушук, Култан. Култандан Теңирберди, Сатыбалды. Теңирбердиден Ботоной, Сары. Ботонойдон Рыскул, Андакул. Сарыдан Туума, Чонон, Эшим, Таакылы, Кенже.

⁴ Азыр ал коргондун орду суу сактагычтын алдына калган.

⁵ Иле дарыясы чек ара болушунун себеби Тан династиясынын тарыхында: «...Дулу-хан өлгөндө (634) анын ордуна Шаболо Хилиши-хан атын алган иниси Тунво Ше отуруп... Көп өтпөй (638-ж.) батыш

тынчтык жок заман болот, Абылайдын доорунда. Ал ушундан соң Абылайканга барып, арыз болуучулар көбөйөт. Абылайкан: «кыргыздын өзү келбей калган конушуна конгула, жана тийбегиле дебедим беле? Ынтымак болуп, ортого киши салып, сүйлөшүп тургула дебедим беле? Тынч жаткан элге, калмактан жаңы кутулуп алган өзүнөр барып тийесинер, анан мага арыз болосунар: Эсенкул, Садыр баланчаңызды чаап кетти, баланчаңызды өлтүрүп кетти деп, кыргызды күнөкөр кылып, өзүнөр ак киши болосунар. Мен качан чаап ал дедим эле?» деп укпай койгон экен дешчү эле, мурунку карылар – казактын арызын Абылай хан. Ал сары уйсун, кашкоро, жансейит, садыр, чапырашты, ышты, ботбай, шыйкымдан каракойлуу, аккойлуу, куушыйрак, уйсун уругунан¹ Сарытокум, Үч-Алматы, Иленин бер жак жээгин басып келип, отуруп алат². Аны менен карап турбайт. Сарыбагыш, солтого кол салат. Чанчкулу Бердикожо деген баатыр³, чапырашты Кооман, Жапек деген, Качыке, Дөөлөт деген төртөө бир тууган экен⁴ жана ботбай Түлөөкабыл,

уруулары Иби Дулу-хан деген ат менен Юйгу Шени хан шайлап, ал Хилишиге каршы согуш ачат, бирок андан эч майнап чыкпагандан кийин бул экөө **Иле өзөнүнүн боюнда** (атайы сыздык) тынчтык келишимин түзүп, **анын (Иле өзөнү) батышын Дулу**, чыгышын Хилиши алат. Ушундан тартып Батыш түрк уруулары да эки хандыкка бөлүнөт. Дулу-хан өз ордосун **Цзихэ** тоосунун батышына көчүрөт да, аны түндүктөгү ордо деп атап, анын курамына Сяоми менен **Гйегу [Хягастар]** (кыргыздар) да кирген» деп түшүндүрүлөт (кара: Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. А., Т. 1. 1998. 291–293-б.). Ал эми Н. Аристов 1761-ж. Иле тарапта кыргыздын беш уруусу, а. и. Черикчи башында турган 1000 түтүн сарыбагыш, ошондой эле уруу башчысы көрсөтүлбөгөн саяктар (алар да 1000 түтүн) турганын эскертип, бул эки уруу калмактар келгенге чейин эле Кеген-Каркыра менен Темуртуда (балким сөз Иленин сол жээгиндеги Темирлик суусу жөнүндө болуп жатат) туруп, калмактардын кысымы менен Анжиянга качкан, анан калмактар Кытайдан жеңилгенден кийин кайра ошол эле конуштарын ээлеп калган деген жыйынтык чыгарат (кара: *Аристов Н. А.* Аталган эмгек. 429-б.).

¹ Улуу жүз жалайыр, каңлы, албан, субан, дуулат, чапырашты, сиргели, чанычкылы, ышты, очакты, сарыуйсун, катагандан турат. Уйсундар да Улуу жүзгө кошулат. Дуулаттан сыйкым, жаныш, ботбай, чымыр. Сыйкымдан аккойлуу, каракойлуу, куушыйрак, шуулдак, алсейит, жансейит. Садыр – Орто жүздүн найман уруусуна кирет (кара: *Байырак Кожабек уулу Албани*. Аталган эмгек. 82, 232, 265-б.).

² 1763-ж. жай айы жаансыз, өтө ысык болгондуктан, Балкаш көлүнүн түн жак тарабындагы жайыттар дээрлик күйүп кетип, малга от жер жок, айласы кеткен Абылай султан, Орто жүздөн Күлсары баатырлар орус бийлигине кайрылып, Иртыш өзөнүнүн оң жээгинен жайыт сураса, алар терс жооп берип, натыйжада, 1764-ж. кыш айларында Орто жүздүн көп уруулары Иле боюна көчүп келүүгө аргасыз болот. Ушул себептер менен 1764-65-ж. кыргыздар Иле тараптан барып, казактарды үч жолу катуу талоонго алган (кара: *КРО. № 260 док. 668-б.*).

³ Чанчкулу Бердикожонун ата-теги жана И. Г. Андреев келтирген бир тууганы «Секолян», балдары «Лепес» менен «Чок» жөнүндөгү маалыматтар казак шежиресинде кезикпейт. Илгери жоокерчилик заманда түркстандык Арык деген мерген бала керейлерге келип, мал багып, ошол жерден бир кызга үйлөнөт. Аялы бир уул тууп, атын Бердикожо коюшат. Бердикожо эр жеткенде элден алыстап өмүр сүрөт (кара: Шанышкылы Бердикожо батыр. Астана. 2009. 88-б.).

⁴ Уйсундан Аксакал, Жансакал. Аксакалдан Абак. Абактан Айдаралы. Андан Карача бий. Андан Байдыбек. Байдыбектин балдары жалпы «дуулат» деп аталат. Дуулаттар –Шыйкым, Жаныш, Ботбай, Чымыр болуп бөлүнүшөт. Байдыбектин биринчи аялы Сарыбайбичеден Байтокут. Байтокутунан Түргөш. Андан Мырзаказы (сарыуйсун). Байдыбектин экинчи аялы Зариптен – Жалманбет. Жалманбетин биринчи аялы Жупардан - Чапырашты, экинчи аялы Сыландыдан – Ышты (Жооатар), үчүнчү аялы –Жупар байбиченин синдисы Тумардан –очоктуу. Чапыраштыдан Шам. Андан Малды, Малдыдан Эмил. Эмилден Кочуман. Кочумандан Эшкожо. Андан Алтынай. Андан Карасай баатыр. Карасай баатырдан Түркмөн. Көчөк. Түркмөндөн Түктүүкурт. Түктүүкурттан Байтели, Кооман, Дөөлөт, Жапек. Дөөлөттөн Качыке. Көчөктөн Айдар. Айдардан Мырзатай. Андан Кенбаба. Андан Эдил. Эдилден Шапакбай. Андан Назарбай. Андан Абиш. Абиштен Нурсултан (кара: *Отаров А.* Шежире. А., 2000, 12-24-б.).

Жайсаң¹ деген адамдар жана кашкороо Малдыбай, Конушбай деген адамдар² аттанып келе берет, кыргызга. Сарыбагыштын колунан Качыке өлөт. Солтонун колунан ботбай Жайсаң өлөт. Терекей-Көңкөй, Чүйдүн маңдайындагы тоонун ортосундагы Жайсаңдын жотосу, жанагы айтылган уйсундун баатырлары солтодон жылкы тийип, алып кетип бара жаткан жеринен солтолор көт жагынан кууп барып, бөлөкбайдан Түлөөкабыл, Мырза³ дагы бар, талкандан Момокон, Үсөн, Теке, Бөрүбай, Түлөберди – ушулар баш болуп, жетип сайышып, ботбай Жайсаңды өлтүрүп, жылкысын кайрып алып кайткан. Ошол себептен Жайсаңдын жотосу аталып калган. Ушинтип, уйсундар – сарыбагыш, солто, саяктан чакыр – ушул үч уруктун тынчын кетирет. Кушчу өзүлөрүнүн уруштарынан экиге бөлүнүп, бир бөлүгү сарбагыш, солтого сиңип калган. Бир бөлүмү – саруу-кытай. Садыр ошолор менен болгон. Тынчты кетиргенден кийин Эсенкул баатыр үч урукту чогултуп; «аттаналы» деп убада кылышып, солто, сарыбагыш, чакыр; «барып, чалып кел» деп, ыман Жаманак баатырды баш кылып, 30 киши аттандырат, казакка. Жаманак баатыр Кулжабашы-Куучокуга⁴ барып, 30 жолдошун тоонун түбүнө коюп, өзү жалгыз кароолдоп, чокунун башына чыгат. Чыкса, казак жагынан бир адам чыгып келет, экөөнүн тең колдорунда жарак жок, бир-биринен качпай эле кармаша кетет. Күрөшүп жатып, караса, Жаманак баатырдын жанында таар(?) чоң бычагы бар экен, бычак менен жарып өлтүрөт. Кайта келип, жолдошторуна айтып, аңдып барса, алар да 30 киши, тырба баш [Дорбобаш ?] салып, басып алат. Сайышууга жай жаткан адамдардын ыгы келбей калат. Ошону менен Жаманак кайра кайтат. Караса, ал өлгөн адам чапырашты Кооман – Жапектин Кооманы экен. Кооман баатыр да 30 адам менен кароолго чыккан экен, кыргыз жакка. Ушинтип, [казактын] кароолчусун кыргыздын кароолчусу алып кетет. Колго түшкөн кишилерин үйгө алып келип, сатууга берет казакка, кыргыздар 30 адамды. Уйсун казактар Иле боюна түшүп кетет, кыргыздар барбай калат, казактар келбей калат. Жапек, Бердикожо, уйсун уругу жаныш Төлө бийге барат. Төлө бий экөөнү ээрчитип алып жана Талас жактан [да] арыз болуп барган уйсундар бар экен, баарын кошуп алып, Абылайдын

¹ Эскертүү; Улуу жүздө мындай аттуу адамдар көп жана алардан кимиси кыргызга келгени айтылбайт. Ошондуктан биз бул адамдардын ысымдары менен жашаган жылдарына карап, шарттуу түрдө гана бердик. Мисалы, Шыйкымдан Буйаш. Буйаштан Кул, Эштору. Эшторудан Түлөөкабыл (кара: *III. Кудайберди уулу. Түрк, казак, кыргыз жана хандардын шежиреси. А., 2004, 63-б.*).

² Чымырдан Чыңкожо. Андан: Марсым. Марсымдан Кыргызаалы, Садыбай баатыр. Кыргызаалыдан Казымбет. Андан Байымбет. Байымбеттен Куттук, Бөгөн. Куттуктан Баян. Баяндан Байтемир, Байсеңгир, Калыбай, Конушбай. Садыбай баатырдан Кудайберди. Андан Арыстан. Андан Дат. Даттан Кечүүбай. Андан Малдыбай (кара: *А. Отаров. Аталган эмгек. 150-175-б.*).

³ Каракчы–Бөлөкбайдан Байсейит, Бүтөш. Бүтөштөн Түлөөкабыл. Байсейиттен Кутумбет. Кутумбеттин биринчи аялынан Мырза (кара: *Э. Төрөкан уулу. Аталган эмгек. 48, 60-б.*).

⁴ Кулжабашы – Балкаштын түштүк-батышындагы Аңыракайдагы адырлар менен Караой ойдуңун бөлүп турган бөксө тоолор. Кан-Тоонун түштүк-чыгышка карай уландысы болуп саналат.

ордосу Азиреттин Кара-Тоосунда¹ экен, Төлө бий Абылайканга барат. Абылай; «ушуну менен эки келдиңер, эми Төлө бийди алып келипсиңер» деп, баягы сөзүн, мурунку арыз кылып баруучуларга айткан сөзүн айтат экен. Жөн-жайын сурап туруп; «айып – уйсун силерде» дейт Абылайхан². Төлө бий Абылайдын сөзүнө жыгылып кайтат. Төлө бий Чымкентте³. Конушу али да Чымкентте. «Уйсунду кошуп бер» дейт, Төлө бийди. Төлө бий; «койгула» деп айтат. Ага Жапек, Бердикожо – Абылай менен Төлөгө болбой – Орто жүз аргын төрөсү көкжарлы Барак ханга барат арыз болуп⁴. Көкжарлы Барак¹ макул болуп, уйсун-аргындан 4000 адам кол алып, урданып аттанат, кыргызды көздөй.

¹ Чымкент менен Түркстан шаарынын чыгышындагы тоо. Башы Тараз шаарынын батышындагы Күйүк менен Бөкөй-Тоодон башталып, аягы Кызылордо шаарынын тушуна жетип, түзгө айланат.

² Бул жерде санжырачы 18-кылымдын 65-жылдарынан кийинки окуяларды айтып жатат. Анткени бул жылдардан мурун Абылайдын Кара-Тоого көчүп келиши тууралуу маалымат жок. Мисалы, Абылай султан 1765-ж. Ташкенди алганда, Молдо Самсы дегендин жардамы менен ташкендин беги Баястан ал жерден качып чыгат. Абылай анын үй-бүлөсүн колго түшүрүп, өзүн дарга астырат (кара: АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп.122/2. 1762-1775, Д. 14. Л. 271-271об.). 1765-ж. кокондуктарга каршы жүрүшкө аттанат, бирок күйөө баласы Бөрү султандын (Баатыр султандын уулу) кокондуктардын колуна түшүп, өзү оор жарадар болуп, аз жерден өлүп кала жаздап, Түркстанга жакын Кара-Тоого көчүп келген (кара: Ошол эле жер. Л. 264). К. Казанбаев менен У. Азлаев билдиргендей, 1766-ж. 3-августта Абылай султан уулдары менен Улуу жүз ичинде болуп, кыргыз бийи Каработо ага өз уулун жана 7 түтүн кишисин мал-жаны менен аманатка бергенде, Абылай мурун колго түшкөндөрдү кайра кайтарган (кара: Ошол эле жер. Л. 263). 1768-жылдын жазында Кудайменде баатыр менен Дөөтбай тархан башында турган казактар кыргыздарга кол салган. Натыйжада булардын экөө тең өлүп, алардын кунун кууп жана бир кызы менен беш миңге жакын малын кайтарып алмакка казактар Абылайга кайрылган. Ушул абалга байланыштуу Абылай 1768-ж. күзүндө уулу Валини аманат кылып Пекинге жиберет, бирок Цин өкмөтү Абылай кишилерин аманатка атак-даңк алууну гана көздөп жиберип жатканын эскертип, жардам бермек түгүл Валини шылдың кылып, кайра артка жөнөткөн (Ошол эле жер. Д.18. Л. 338, 382).

³ Жаныштан Жантуу, Жарлыкамыш. Жантуудан Өтөмүш, Байыш, Жайылмыш. Жайылмыштан Кыбырай, Кожомберди. Кожомбердиден Кудайберди. Кудайбердиден 8 бала. Бири Алыбек. Алыбектен Төлө бий (А. Отаров. 142-153-б.). ...Чоң Ордонун журт ээси – кыргыз //казак// элинин белгилүү бийи, Төлөбий Алибеков //дуулаттын жаныш уругунан// Ташкенге жакын жашаган; андан 10 чакырым алыс, Чымкентке кеткен жолдогу Каракамыш деген жерде 1725-ж. бир жетим бала, кийин белгилүү болгон Аблайхан Төлөбийдин төөсүн багып жүргөн (кара: Тынышпаев М. Аталган эмгек. 70-б.). 1742-ж. 31-январдагы Оренбург губерниялык комиссиясынын Россиянын тышкы иштер Коллегиясына жиберилген билдирүүдө кыргыз-кайсактардын Чоң ордосунда //Улуу жүз// азыр Аблязи хандык кылып, өзү Ташкенде жашайт. Анын алдындагы башкы бийи – ошол эле ордодогу Төлөбий деген (кара: КРО. №80 док.). Жолборс хан Ташкенге хан болуп, ал өлгөндөн кийин баласы Абилез болуп, ал өлгөндөндөн кийин Улуу жүз хан шайлаган жок. Абылай хан Ташкенди каратып, Нурмухаммед деген бир сарттын кызын алып, анын өзүн Ташкенге бек кылып кетти. Байымбеттин балдары «каскарау» аталды (кара: Бактияр Абилда уулу. Сыпатай баатыр. А., 2000. 33-б.).

⁴ 1749-ж. Кусяк-бек (?) Ташкенден кууп чыкканда, аргасы түгөнгөн Төлө бий орус бийлигине киши жиберип, Улуу жүздүн атынан алардын бийлигин кабыл алууга макул боло турганын билдирет. Бирок Төлө бийдин элине бийлик кылууга чамасы аз экенин билген орус бийлиги, анын суроосун ошо бойдон жоопсуз калтырды (кара: Левшин. А. И. Аталган эмгек. 173-б.). Төлө бийдин адегенде орустардан, кийин Барактан жардам сурашына ушул //анын Ташкенден куулган// жагдай түрткү болушу мүмкүн. Буга Абылайдын кийинки, кыргыздар менен Ташкенге жасаган көптөгөн жортуулу далил болот. Бирок санжырачынын Баракты «хан», «төрө» деп («хан» же «төрө» аталууга султандардын тукуму гана укуктуу болгон) туруп, кайра «көк жарлы» дегени жаңылыш. Анткени 18–19-к. казактарга тиешелүү даректерде Барак аттуулардан ондон ашыгы кезигет (мисалы, наймандардын ичиндеги «көк жарлы» //кедей, жарды// уругунда дагы бир, бирок султандарга тиешеси жок Шүрек улуу Барак деген болгон). Демек «көкжал» менен «көкжарлы» деген аталыштын уйкаштык көптөгөн чаташууларга жол берген. Ушундай себептен документалдуу маалымат менен оозеки кабарлар бир-бирине дал келбей калган. Жазма көрсөтмөлөрдө «көкжарлы» Барак 1766-ж. чейин, Тарбагатай, Үржар тарапта жүргөнү аныкталат (кара: 100 күжат. (Казак хандыгы менен Чың империясынын арасындагы карым-катнаштарга байланыштуу күжаттар). А., 1998. 70, ж. б. беттер). Ушул себептен Төлө бийдин андан жардам сурашы жана анын Талас, Кара-Тоо тараптан кыргыздарга кол салышы мүмкүн эмес.

Солто, сарыбагыш, чакырды Эсенкул – Качыке, Бөлөкбай, Кебек бий – үчөөнү баш коштуруп; «Жапек, Бердикожо арызга барыптыр, Абылайга Төлөбийди ээрчитип. Сөзүн ханы-бийи Абылай-Төлө[nү] жактырбай коюптур. Андан ары аргынга кетти деп уктук, жаман айтпай жакшы жок, чогулуп туралы»-дептир. «Кокустан түн жамынып келип калабы? Анча [...] казакка барып жардам издеп жүргөн. Этят бололу» дейт, үч баатыр. «Боролдойдон² төмөн карай, Ысык-Атадан жогору карай, Чүйдүн маңдайын³ алып отуралы» дешет. Макул болушуп, жарак-жабдыгын, аттарын камдап; «эгер келип калып, жеңилген болсок, Боомду өрдөп качалы» деп убада кылып, баягы айткан жерге: Чүйдүн

¹ Б. Солтоноевде «Көкжарлы Барак, Көкжал Барак, Санбарак» (кара: Аталган эмгек. 165-б.). Барактын өзү «...коңурат кыргыз-кайсактарынын **сан** (б. а. он миң) киши Улуу Урматтуу Император айымдын бийлигин таанууга макул болуп, мени, Баракты хан шайлап, кабыл алмай болушту» деп билдирет (кара: КРО. док. №186). Касымдын баласы Шыгай. Шыгайдан Тобокел менен Ондан. Ондандан Кайнаркичик. Андан Бөкөй. Андан Кудайменде. Андан Турсун. Турсундан кичи Барак же кырк сан Барак деген Абылайдан кийин хан болгон ушу (кара: III. *Кудайберди уулу*. Аталган эмгек. 41-б.) Бирок Абылайдан кийин хан болду деген жеринен жаңылыштык кетирген. Ч. Валиханов болсо аны «султан», «көкжал» деп көрсөтүп, теги Жаныбектин уулу Жадик султан дейт (кара: *Валиханов Ч. Ч. Т. 1*, 123, 375-б.). 1748-ж. августта, Турсундун уулу Барак султан атаандашы, Кичүү жүз ханы – Жаныбек хандын уулу Үсөк султандын тукумунан чыккан Абылкайыр ханды «сенин тукумун Бөлөкөй-Коен болсо, меники Тогум-Шыгай, корко турган жерим жок» деп, өз колу менен өлтүргөндөн кийин Орто жүздөгү өзүнө тийиштүү каракесек, найманды алып, Түркстан тарапка көчүп келет (кара: КРО. №№. 152, 153 док.). Ушул себептер менен эл ичинде «көкжал» аталып калышы ыктымал. 1748-ж. сентябрь айында Бузулук чебинен жашыруун тапшырма менен келип, бир нече ай жүрүп, өзү менен баарлашкан М. Арапов деген тилмеч Барак султандын кол алдында төрт жарым миң колу болгонун, ага Төлө бийдин 500 колу кошулуп, султандын алдында баардыгы болуп накта, беш миң кол бар экенин уккан (бул документтерди окубаган Б. Солтоноев да Көкжал Барактын 5 миң кол менен келгенин жазат). Муну менен кошо Төлө бий дагы Араповго Сузак, Икан, Сайрамдагы сарттар Баракты хан деп таанышарын жана алар Барак султанды Улуу жүзгө хан кылып алууну эп көрүп турганын эскертет. Ал эми каракесек уруусунун Мойнок деген бийи да Араповго өз алдынча көрсөтмө берип, жакында казактар Туркестантан 6 – 7 күнчүлүк жердеги Чүй суусунун жээгине көчкөнү жатканын эскерткен (кара: КРО. док. № 185). Тилекке каршы кийинки, 1749-ж. сентябрь айынан баштап, 1750-ж. март айынын аралыгындагы Барак султандын кылган иштери бизге жеткен жок. Буга себеп, М. Арапов келип кеткенден кийин, ошол кездеги Оренбург губернатору И. Неплюевдин Барак султандан кол үзбөө демилгесине Кичүү жүзгө жаңыдан хан шайланган Абулхайрдын баласы Нуралы менен орус бийлигинин мамилесин начарлатып албоо үчүн падыша Елизавета Петровна тарабынан тыюу салынып, бардык байланыштар үзүлгөн (кара: *Сборник указов и узаконений за 1749 г.* Высочайший указ за № 151. 33–38-б.).

² Иш жүзүндө сөз азыркы Казак республикасына караштуу Чымкент шаары менен Кара-Тоонун ортосунан орун алган **Боролдой** кырка тоолору (түштүгү Бөкөй-Тоо) жөнүндө жүрүп жатат. Ал жерде Боролдой деген суу агып, анын оң жак куймасы **Кочкор-Ата** деп аталат. Казакча Кошкарата (кара: *Конкошпаев Т. К.* Словарь казахских географических названий. А., 1963). Ал мазар бүгүнкү күнгө чейин сакталган (кара: Мадени мура: Казактын тарих айту, сактау дастүри жана оны жаңгыртуу жолдары. Кошкарата конференциясынын материалдары. А., 2005. 7-10-б.). Санжыраларда хронологиялык даталардан ката кетиши көп жолугат, анын үстүнө Барак султан 1750-ж. март айына чейин ошол Кочкор-Ата мазарынан 100-120 чакырым алыс Карнак деген жерде (азыркы Атабай айылы) кожолордун колунан уу ичип өлгөн (кара: КРО. № 196 док.). Дагы бир кошумча – Барак султандын чабуулуна Арзымат уулу Садырдын катышканы тууралуу санжырачылардын бири да кабар бербейт. Эгер Барак кыргыздарга 1760–70-жылдары кол салса, анда Садыр ага катышпай коймок эмес. Анткени Садырдын атагы чыккан учур 1760–80-ж. туш келет. Акыркы маалыматтар боюнча **жаныш Төлө бий** Алыбек уулу 1760-жылга чейин өлгөн (кара: История Казахстана с др. времен до наших дней. В 5 томах. А., 2000. Т. 3. 732-б; *Махаева А. III.* Казак-кыргыз саяси байланыштарынын тарихы. А., 2007. 31-б.). Демек жаныш Төлө бий деле 1760-жылдардан кийин Абылайдан да, Барак султандан да жардам сурай алмак эмес.

³ Көпчүлүк санжыраларда Боролдойдон башталган бул согуш акырында, Кыргызстандагы азыркы Кочкор районуна караштуу, Кочкор-Ата мазарында казактар жеңилип, Кочкордун аягы, Кескен-Таштан Барактын башы алынганы айтылат. Оозеки санжырачыларды //Алымбекти да// жогорудагы Боролдой деген аталыш жаңылдырган. Алардын «Ысык-Ата», «Каштек», «Боом», «Кочкор-Ата мазары» ж. б. деши да ушул чаташуулардан улам пайда болгон. Бирок Алымбекте Кочкор, Кескен-Таш деген жерлер жана Барактын башы кесилиши тууралуу айтылбайт.

эки маңдайына, Ысык-Атадан жогору карай отурат. Көк жарлы Барак баш болгон уйсун, аргын[дардын] колу уурданып, Каштек ашып, баш жагы Качыке баатыр баш болуп отурган, Боролдойдон чакырга кол салат. Таңкысын келген экен дешчү, мурунку чалдар. Даяр турган эл: солто, сарыбагыш капталынан барып, урушка кирген дейт, күндүн мурду чыга – дешчү чалдар. Түштө, түш оой казакты кырган экен дейт. Каштекти ашыра кууп, көк жарлы Баракты өлтүргөндөн кийин, [казактар] качып берген – дешчү мурунку чалдар.

Жапек Каштекке барганда өлгөн. Жарадар болгондо Жапекти ала качкан экен. Жолдо качып бара жатып; «мага каралап өлүп калып жүрбөгүлө?»-деп, Дөөлөт деген инисине наасат айтып; «конуш үчүн Качыке, Кооман, мен үчөөмүз да кыргыздын колунда өлдүк, кыргыздын эң жабыпкери сарыбагыш, солто деген уруктарына туура келдик. Ажалыбыз осылардан экен. Сен Дөөлөт, чапыраштыны көчүрүп алып, Иледен ары өтүп кет!? -деген экен, Жапек баатыр деп, мындан кийин сарыбагыш, солтого бет болсо» деген. Мурун чалдар айтчу эле; «жоону кууп, казакты жеңип, 4000 колду, көк жарлы Барак, Жапек өлүп, Эсенкул баатыр, Жайылдын уулу Үсөн, Теке, Кошойдун уулу Жамансарт, Жамансарттын уулу Түлөберди, Бөрүбай¹, бул экөө – бирөө 19 жашта, бирөө 17 жашта ошол урушта эрдик кылып, көзгө көрүнгөн экен элге. Эрдик кылганын Эсенкул баатыр өзү көрүп калган экен. Ошолор беттеген жак кача берген дешчү мурунку чалдар. Келип: «казакты кууп, кутулдук» деп чогулуп, Боролдойго чогулуп, олжолорун бөлүшүп, кубанышып, баланча эрдик кылды деп, эл айтышып, Үсөн, Теке, Түлөберди, Бөрүбай төртөөн – Эсенкул баатыр солто Кебек бийге «алып кел балдарды» деген экен. Кебек бий төртөөнү ээрчитип келген Эсенкул баатырга. «Эсенкул баатыр батасын берген» деп, талкан уругунун чалдары айтычуу эле. Теке 31 жашта, Үсөн 29 жашта, Түлөберди 19 жашта экен². Эсенкул баатыр; «Эликчинин эки уулу, келип өкүргүлө мага! Боорум сени, казык моюн казак тирүү кетти, ошого сен жарайсың деген экен, Эсенкул баатыр – Бөрүбайды деген экен» деп айтышчу чалдар. Ошентип, төртөөнү үйүнө, Кебек бийди баш кылып кондуруп, кайтарган экен дечү эле илгеркилер. Жамансарт мерген экен, эл «эликчи» дейт экен. Эсенкул, Качыке, Кебек элге жарылык айтып; «муну менен карап калбайт казактар, сак болуп жүргүлө!» деп, «өңгө болбосо да казык моюн казак тынч жатат дейсиңби?» деген экен. Эсенкул баатырдын «казык моюн казак» дегени, чанчулуу Бердикожо баатыр экен дешчү, мойну узун экен. Ошентип, жата берген экен. Эсенкул

¹ Жамансарттын Жакшылык деген аялынан Түлөберди, Бөрүбай, Эсенаман. Эркебек деген аялынан Сөлпү, Саркөбөн, Мамырбай, Бает, Үмөт. Сарыкүң деген аялынан Кожобек, Солтонкелди, Нусуп, Сака, Байжигит. Жамансарттын он үч баласы болгон (КР УИА КЖБ. *М. Байгаринов* жыйнаган санжыра).

² Санжырачы бул жерден Бөрүбай, Түлөбердини бул согушка катышты деп, балким бизге белгисиз, 1777-78-ж. казактардын кыргыздарга жасаган дагы бир чабуулу менен алмаштырып жатат. Анткени алар 1750-жылдары өлгөн Барак султандын согушуна катыша алмак эмес. Түлөберди 1777-жылдары 19га чыкмак.

баатыр айткандай Бердикожо аттанып, жеткен эмес дешчү мурункулар. Катын-бала деле казык моюн казак (?).

Ал, кабалардын кан Садыры аттанам деп казакка – солто, сарыбагышка, чакырга адам жиберет. Эсенкул баатыр, Качыке, Кебек: «койсун аттанганды, казак өзү келсе, ошого каяша берели. Абылай, Төлөбий калыстык кылганда, биз барып, айыл үстүнө тийбейли, бейбаштык болот. Биз аз элбиз. Конушка болсо Илени өтүп, казак бери келгенди токтото тургандай бололу. Силер жактагы казактар бери жакка ооду эле, аны көрүп жатырсыңар» деп айтып; «сиз барып келиңиз?!» деп, Эсенкул баатыр Качыке баатыр [менен] Кебек бийди жиберет экен, Садырга. Кебек Садырды «кой» деп, Эсенкулду эл-журт «Чоң¹ баатыр» дешчү экен, «Чоң баатыр, Качыке бул сөздү айтты» деп жогорку сөздөрдү айтат ага. Садыр болбойт. Аттанат кан Садыр. Садыр казак Бердикожодой болгон экен, тийсе да тийип-тийбе [де]се да тийип, ошон үчүн Садырдын наамын Абылайга көп айтып баруучу казактар. Кебек кайта келет. Талкан, кушчу Таластан берки, Көкдонон-Чалдын тоосу деген жер бар, ошол жерде экен. Талканды Жайыл, Момокон билчү экен. Солтону жонунан бөлөкбай бийлөөчү экен. Бөлөкбай Карабалта, Аксууда экен. Бөлөкбайга айтпай, Момокон баш болуп, Жайыл да барат. Садырды Түлөберди «кой» десе болбойт – Жайыл, Момокон. Жайыл картайып калган кези. Түлөбердини «бала[нын] сөздө эмнеси бар?» деп, агалары кагып коет. Түлөберди, Бөрүбай барбай калат. Үсөн, Теке барат. Садыр көп кол менен барып, Чымкенттен берки казакты чаап, Чолоккоргон, Сузак калаасын талап алып кайтат². Көп олжо менен. Ал ушуну менен Төлөбий³, үч жүздүн баласынын бийлерине кабар берип, Абылайдын үстүнө деп, кабар берет. Чогулат үч жүздүн бийлери. Ал бийлер көк жарлы Барак, Кооман, Жапек, Жайсаң, анан башка белгилүү баатырлардын өлгөнүн айтып, Садырды көбүрөөк айтып, Садырдын кийинки чымкент казагын чаап, Чолоккоргон-Сузакты талаганын айтып, Төлөбий

¹ «Чоң» деп, бийлик башында турган адамды айтып жатат. Бул сөздүн этимологиясы толук чечмелене элек. Кытай тарыхый маалыматтары боюнча VIII кылымда Чүй өрөөнүн жайлаган түргөштөр өз уруу башчыларын «цзюньчжан», «цзючжан» (кара: Истории династии Тан. Гл. 436, с. 305, л. 16а), XVIII кылымдагы кыргыздар «чан» //«чжан»// (Аристов Н.А. Аталган эмгек. 452-53-б.) деп аташкан. Бул кыргыздын «чоң» деген сөзүнүн калькасы болушу мүмкүн. Кытай иероглифи ар кайсы мезгилге жараша өзгөрүүгө учурап турган.

² Бул окуялар К. Казанбаев жана У. Азлаев билдирген кыргыздардын (дикие киргисцы) Орто жүз, же Абулфеис-салтанга келе жаткан ташкенттик соодагерлердин товарларын тоноп, катуу жабыр көргөздү (кара: КРО. док. №265) деген маалыматы менен дал келиши мүмкүн.

³ Бул жердеги сөз Төлө бий Алибек уулу эмес, башка бир Төлө жөнүндө болуп жатат. Мисалы, Дуулаттан Шыйкым. Андан Мырзасейит. Мырзасейиттен Аккойлуу, Каракойлуу. Аккойлуудан Кара. Карадан Төлө (кара: III. Кудайберди уулу. Аталган эмгек. 63-б.). Жанышта да дагы бир Төлө бар. Жаныштан Жарылкамыш. Андан Байымбет. Андан Ороз. Ороздон Солтонкелди. Андан Төлө (кара: Отаров А. Аталган эмгек 142-154-б.). Сөз жаныш Төлө бий Алыбековдун дүйнөдөн кайтып кеткенинен кийинки окуялар айтылып жатканы менен кээ жерлерде, арасына 1766-ж. мурунку окуялар аралашып калганы билинип турат. Б. Солтоноев дагы, Көкжал Барак өлгөндөн кийин «...казактар чыдай албай акыры Көкчөтоодогу турган Абылай ханга киши жиберип чакырып, аны кыргыз менен согуштурган» дейт (кара: Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т.1. 167-б.).

Абылайга көнбөсүн айтып, кыргыздын кийинки Садыр баштап келип, кылганын айып-бейбаштык деп,– Букар жырау¹ деген увазири жана акыны – ошону сен айт Абылайга деп, эшикке чогулуп отурган экен дейт, үч жүздүн бийлери. Абылай өзүнө белгилүү сөз: «эшикте Үч жүздүн бийлери чогулуп отур?» деп айтса, укмаксан болуп, тогуз кумалак ойноп, Букар жырау менен отура берген, бийлердин сөзүн угуп – [укпай]. Букар жырау тогуз кумалак ойноп отуруп, өлөң менен үч жүздүн бийлеринин эмне ишке чогулуп отурганын айтып, жана Төлө бийдин мүнөзүн айтып, болбой турганын айтып, өлөң менен угузган. Казактардын карылары кеп кылып айтчу, кыргыздын чалдары айтчу: «Букар – кыргыз көк жарлы Баракты алды, сартбек казакты алды, Чолоккоргон, Сузакты алды. Садыр Абылайкан – сени алмакка аз ак-калды деген экен» дешчү чалдар. Абылай, бир жеңин кийип – бир жеңин кийбей, кабагын салып чыккан экен дешчү чалдар. Абылай: «бир жагым Кокон, бир жагым Кытай, бир жагым орус. Азыраак кыргызга кызыкпай тим турсак дедим эле. Казак-кыргыз бир урук элек, Байтик күнүлүк кылып, Көкүмгө уу берип, ошондон бузулду ортоңор. Огон сендер Байтикти ээрчип, Ташкенге ээ болобуз деп, ошол себептүү кыргыз-казак ортосу бузулган, ошол иштин аягынан пайдаланып, калмак келген². Калмактан качып, казак Букар кирдин, кыргыз Ысар кирди, ак таман чуурунду атка кондунар. Калмактан жаңы кутулуп отурганда кыргыз жерине кызыгып, муну баштап отурсунар. Кокон, кытай, орус: ошол үчөөнүн бири кол салса, мурунтан бир тукум боз үйлүүнүн баласы элек, бир кереги тиет эле го, сүйлөшсөк, кыргыздын. Рас, сендердин айткандарыңар. Садырдын бул кылганы айып, тынч жаткан элге келип, бүлүндүрүп, калааны чаап, алып кеткени бейбаштык жана биздин көк жарлы Барактыкы да айып иш, бирок ал жазасын таап кайтты. Бизде Бердикожо бар. Алда карап жатпайт. Сендер менин айтканыма боло турган эмессиңер. Мен кыргыз деп аттанбаймын, Садыр деп аттанамын. Садыр көнсө ошол убакта айтаармын. Ал! Буйрук бердим, аттангыла!» дейт Абылай, казакка. Үч жүздүн бийлери; «калай аттанабыз, өзүңүз айтыңыз?» дешет Абылайга. Абылай; «үч үйдөн бир адам, эки адамга үч ат, эки адамга бир бээ – саап ичкенге, ат башына бир чидер», дагы башкасы бар, ушуну менен Үч жүздүн баласын баштап алып, кан Абылай аттанат. Күздүн күнү келип, Ташкенди алат³. Кокон даай албай, Абылайга

¹ Букар-жырау //ырчы// Калкаманов 1693–1789-ж. жашаган (кара: Сулейменов Р. Б., Моисеев В. А. Из истории Казакстана XVIII века. А., 1988. 12-б.).

² Фишердин 1774-ж. жазылган «Сибирдин тарыхы» деген китебине таянган Н. Аристов Батыр //Эрдене баатыр коңтаажы// 1643-ж. 50 миң кол алып, хошоут Очирту жана Абылайлар менен бирдикте Ала-Тоого, Чүй өрөөнүндө жайгашкан Токмокко чейин келишкенин жана 1658-ж. алар Талас суусунун жээгинен букар аскер башчысы Абаду Шукурду (? Адбышүкүр) өлтүрүшкөнүн эскертет (кара: Аристов Н. А. Аталган эмгек. 406-407-б.).

³ Жогоруда эскертилгендей Абылай алгачкы жолу Ташкенди 1765-ж. алган. 1767-ж. кайра келгенде ташкендиктер урушсуз салык төлөп берүүгө макул болушкан (кара: КРО. док. № 270). Бирок санжырачы бул жерде 1776-77-ж. байланышкан окуяларга аралаштырып жатат.

тийишпей, туруп кала берет. Абылай Ташкенди алып, кыргызга адам элчи жиберет¹. Солто-сарыбагыш, Эсенкул баатыр-Кебек бий, эл: «балан барсын-төлөн барсын» дешет. Эсенкул баатыр: «сарыбагыш[тан] балан барсын – унутуп калыптырмын² – солто, силер Жамансарттын уулу Түлөбердини жибер, башка да кошо турганынар болсо өзүңөр билгиле. Биздин сарыбагыш, солтодон барган адамдарга Түлөберди баш болуп барсын!»

¹ Ушул окуялар менен Абылайдын тууганы, Султанмамбеттин уулу Орус султандын 1773-ж. генерал-майор Деколонгко эки жолу жазган катынын байланышы бар болушу мүмкүн. Биринчиси июль айында жазылган. Анда; *«Жакында кабар алдым. Абылпейис султанга тоолук кыргыздардан бүтүм кылууга элчилер келип, таттуу бололу дешип, Абылпейистин бир уулун өздөрүнө хандыкка сураптыр. Бирок, Абылпейис бул маселени чече албай турганын билгизип, элчилерди кайра кайтарыптыр»*. ...Орус султандын экинчи каты ошол эле жылдын 23 августунда жазылып, анда; *«Өзүмө ишенимдүү казактан билгеним мындай: казак султандары Карабаши, Эшим, Дайыр тоолук кыргыздарга согуш ачып, аларды чаап алмак болуп, Абылайдан жардам сураптыр. Абылай султандын канча аскер бергенин билбейм. Абылайдын айылындагы адамдардан сурасам, ал 600 тоолук кыргызды туткунга алыптыр, дагы барып, согуш кылып, кыргыздарды чаап алмак (кара: Аблай хан. Өмүрү менен кызматына катыштуу күжаттар менен материалдар. Астана. 2005. Док. №249, №257). Орус султандын бул каттарына таянып, Абылайдын чабуулун 1773-жылдын июль айынын аягы, август айынын башында болгон десек болот. Ошол эле Б. Солтоноев; «...Саяк Садырдын өлтүрүлүп, Эсенкул Кытай менен Фергананын чегине көчүп, бузу Текести көздөй бет алганда кыргыздын баш көтөрө албастыгын Абылай билип, кыргызка салык салып сынаган. Бүткүл салган салыгынын бирин калтырбастан солто кыргызынан бөлөкбай уругунан Кебек бий орундатып, бүткөрүп бергенде аны Абылай чакыртып ыраазы болуп, бүткүл кыргызга бий көтөргөн»* дейт (кара: Аталган эмгек 173-б.). Бул сөздөрдүн Садыр өлгөндөн кийинки эмес, ушул 1773-жылдагы окуяларга тиешеси бар болушу мүмкүн. Бирок бул чабуулдун эки тараптан тең болгонун эскертебиз. Анткени, Цин императору Цяньлун 1774-ж. март айында өз буйругу аркылуу Мамлекеттик кеңешке мындай деп билдирет: *«...казактардан качып чыккан элит Даванын айтканына караганда, буруттар жакында казактарды чаап-талап кетишкен. ...Булардын иштерине кийлигишүү такыр мүмкүн эмес. Азыр биз талоонго түшкөн казактарга жардам берсек, кезегинде буруттар да жардам сурап келиши мүмкүн, ...анан, бизге эс алууга убакыт болобу?»* –десе, чын эле мындан үч ай өтпөй, же июнь айында башка, Туйсокэбин деген казактан уккан кабар боюнча эми Аблай менен Абдулфеиз жетектеп барган казактар Кара-Балтага жетип, буруттар талкаланып, миңден ашыгы чыгым болгонун, көптөгөн мал-мүлкү олжого кетип, бурут Атакенин Таласка качканы..., буруттар келип жардам сураса, аларга да жогорку мисалды айтып, жардам бербөөнү аскер башчысына түшүндүрөт (кара: *Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана*. 173-174-б.). Бирок Кытай императорунун бул билдирүүсү боюнча Абылай кыргыздарга кайсыл жылы чабуул жасаганы так айтылбайт. Болгону ал өзүнүн ушул, 1774-жылы чыккан буйруктары аркылуу кыргыз-казактардын бир-бирине **өткөн чакта** кол салганын эскерген. Ошондуктан ал кездеги почтанын императордун сарайына жетип, кайра келе турган убактысын эске алып, бул кабар менен жогорудагы Орус султан айтып жаткан маалыматты бир эле окуя катары кабыл алууга болот. Ч. Валихановдун; *«1770-ж. Абылай Шаты ашуусун ашып, Тура өзөнүнүн маңдайында кыргыздарга чабуул кылып, аларды Чүй суусуна чейин айдап салды. Чүйгө куйган Кызылсуу менен Шамшы сууларынын боюнда кыргыздар Абылайга каршы, кан кечип согушушту. Бул тууралуу «Жайыл кыргыны» деген аңыз бүгүнкү күнгө чейин бар»* деген сөздөрдүн (кара: Валиханов Ч. Аталган эмгек. Т. 4. 111-б.) дагы ушул, 1773-ж. тиешелүү болуп, бирок ал муну «Жайыл кыргыны» деген атап, жаңылышып жатканын эскертебиз. Ал бул окуяларды кыргыздардын өзүнөн уккан түрү бар. Экинчи бир жыйнагында болсо: *«...Баарынан эсте калганы Абылайдын 1770-жылдагы чабуулу болду. Мына ушунда кайсактардын үстөмдүгү көрүнүп, Чоң ордо менен жапайы кыргыздардын ортосундагы азыркы мамиле бекиди. Найман уругунан султан Барак (көкжал) тоолук жапайы кыргыздарга кол салган. Эч кандай тоскоолдуктарга учурабай келгенин, бактым деп билип, эч нерседен кам санабаган шалаакыга айланып, тоолук жапайы кыргыздардын мазары болгон Кочкората мүрзөлөрүн кордоду. Мындай ырайымсыздыкка жаалы келген тоолук кыргыздар ызаланып, анын кошунуна түнкүсүн кол салышкан... Жеңилбес Барак кошунун таштап качып жөнөдү. Артынан Илеге чейин кубалаган кыргыздар күтүлбөгөн мындай качышты ошол мазардын касиетинен көрүшөт»*.

Ошондуктан, аргын, найман, уйсундардан күчтүү кол жыйнап, Барактын кунун кууп, Талас, Үч-Кошой кечүүсүнөн..., Аксуунун Чүйгө куйган жеринен кыргыздын оң-солу менен беттешти» (кара: Аталган чыгарма. Т. 2, 78-б.). – деген баяны ушул жылдагы окуяларды тактаганга жасаган дагы бир жолу аракети болушу мүмкүн.

² Сарыбагыштан Эсенкулдун уулу Найман барган. Кийин Бердикожонун туугандары колдуу болуп өлгөн(кара: Валиханов Ч. Ч. Аталган жыйнак. Т. 1. 376-б.).

дейт, Эсенкул баатыр. Кебек бий: «макул» деп, убада кылып, солто, сарыбагыш Түлөбердини баш кылып, 4 адамды жиберет¹.

Иши кылып, кыргыздан 40 элчи барган Абылайга, Ташкенге. Садырдын элчиси; «мени хан деп таанысын!?» деп айткан дейт Абылайга. Абылай унчукпастан жакшылап күтө берген дейт. Өңгөсү, биз макулбуз деген. Кыргыздар кышында барган экен. Элчилерди жаз чыкканда кайтарган, баарын кийинтип, сарпай [чапан] берип, олжолуу кылып кайтарган экен. Түлөберди Абылайга жагып кайткан. 21 жашта экен, Түлөберди². Жакканынын себеби, хандын үстүнө элчилер киргенде, жаш бала кийин кирет да, адет боюнча Түлөберди отурбай, босогого колун бооруна алып, туруп калган дейт, Түлөберди. Абылай; «Ээ балам, сен неге отурбайсың?» деген. «Отур деген жериңе отурам деп, туруп турмун» дейт, Түлөберди. Хан жанынан орун берген. Ар кимиси ар кайсыны айткан, өз оозундагысын. Түлөбердини хан; «сен неге сүйлөмөйсүн?» деген. Түлөберди; «сизден уруксат болсо сүйлөйүн деп отурмун?» дейт Түлөберди. «Иэ, сүйлө балам». «Таксыр, биздин кыргыз аз эл. Башынан эмине иш кечиргенин өзүңүз жакшы билесиз, менден. Казак-кыргыз бир тууган эл. Сиз адилдик кылсаңыз, кыргыз көнөт. Кыргыздын көнүшү бар. Айта турганы –эч кимге өзү барып тийбейт, аны өзүңүз да билип жатырсыз. Садырдын [гана] тийгени бар. Ал адамга биздин кыргыз айтаар. Кыргыз ичинде оң-сол дейт. Оң ичинде бугу, саяк, солто, сарыбагыш, багыш дейт. Эсенкул деген баатыр адамыбыз бар жана ар уруктун өз башчылары бар. Мындан улуу сөз ошол Эсенкул баатырдан тарайт. Сол атанган эл да, ал Эсенкулдун сөзүн угат. Ошол киши баш болуп айтар, Садырга. Садыр көнөөр. Эпке көнбөсө, жообун айтаар кыргыз. Баарыбыздын ханыбыз болдуңуз? Айта турган сөздү айталы?» дейт, Түлөберди. «Ээ, бала. Сөзүңдүн түбү түз көрүнөт, сүйлөй бер балам?» дейт, хан Абылай. «Андай болсо, казактан бейбаш болгон адамдар жазасын тартып, кыргыздан бейбаш адамдар жазасын тартып – кыргыз аттанып барган жок, казак аттанып келди. Ошо [үчүн] уруштар болду. Казакта чанчулуу Бердикожо бар, түк тынч жатпайт. Ошону айтам» дейт, Түлөберди Абылай ханга, сөзүн бүтүрө. Абылайга Түлөбердинин сөзү жаккан экен. Абылай; «Куда кааласа, жазда барам. Башчыларыңа салам айткыла? Менин издегеним жакшылык. Казактардын бейбашын өзүм билемин. Түлөберди бала, ошол Эсенкул баатырга айта бар? Садыр тентек мындан ары

¹ Үмөт молдонун санжырасы боюнча солтонун атынан Кебек бий 17 жаштагы Түлөберди баланы жиберген жана 19 жашында Түлөберди Абылай, Абылпейиз, «кулаккесер» Кудаймендеде акүйлүү болуп жүрүп, балдары – Эшкожо, Канайдын ошол жактан туулган (кара: КР УИА КЖБ. Инв. № 191, 301-б.). Момокондун төртүнчү муундагы уулу, санжырачы Балаайылчы боюнча да Түлөбердинин Абылмейиз төрөгө элчи болуп барган. «Кыргыз менен Абылайдын согушунда казакка маалим болуп» калгандардын бири, 18 жаштагы Түлөберди экенин тарыхчы Б. Солтоноев да көрсөткөн (кара: Аталган эмгек. 171-б.). Түлөберди 1774–75-ж. 18ке чыкмак (Эсенамандан кичүү экенин бардык санжырачылар эскерет), демек ал ушул жылдардагы уруштардын натыйжасында казактарга акүйлүү болуп барып, ал жакта 19 жашка чыкканча, же 1776–77-жылдарга чейин жүргөн.

² 21 жашта деп, Абылайдын акыркы чабуулунун алдында элчиликке барганын айтып жатат.

тынч болсо болду. Башка айтаар сөзүм жок, мен эл талап алып, эл чаап алып, атымды чыгарып, эл бүлдүргү [болгон] хан эмесмин. Менин ыркыма көнсө, калыстык кыламын. Ыркыма көнбөсө, анда көрөөрбүз?» деп, 40 элчини Абылай «кош» деп кайтарган экен элчилерди. Эл – эл ичине өз уккан сөздөрүн айтышат. Түлөберди алып келген таңылычак жүгүн Момокон, Жайыл агалары ачкан эмес экен; «бөлөкбай Кебек келсин?» деп. Ал ынтымагы ошончолук кыргыздын. Бөлөкбай Карабалта-Аксууда экен. Талкан азыркы Луговой ыстансасында экен, ошол Корготу суусунун башы болот, тоо. Карагатты, Чөңөр деп атайт, азыр да эл. Казакстан жери. Ошол таңылчакты Кебек бий, Карабалтадан келгенден кийин ачкан. Кебек бий таңылчакты ачып, ата-атага тийишинче бөлүп берген. Түлөбердини ээрчитип, Эсенкулга барат, Кебек бий. Эсенкул сөздү угуп отуруп: «Абылайдын сөзүн жактырдым. Туура айтыптыр. Садыр тил албай, бейбаштык кылганы ырас. Кебек, сен бар Садырга! Бир кыргыз эмес, Кокон да даабай Ташкенди алдырып отур. Садыр койсун! Чогулалы. Ушул Түлөберди баламды жиберебиз, жыйын кылып, Абылайканга. Абылай күчтүү адам. Казакка болушпас. Калыстык кылам деп айтыптыр го. Казак Абылай тил алса, так биздин кыргызды чаптырмак болчу. Казактар койсун, Садыр чаап алганын төлөсүн деп, айтор [айтар] деп ойлоор, казак-кыргыз эсептешээр, моюнга түшсө, көптөп төлөөрбүз» дейт Эсенкул, Кебек бийге. «Качыкеге мен өзүм айтам. Жайыл, Момокон да барыптыр. Үсөн, Теке да көрүнүп калыптыр, казакка. Бекер кылганын айттым эле – Кебек сага. Талканды бери көчүрүп ал. Карабалтадан ары ээн жатсын. Мен айтты деп!» дейт, Кебекке. «Түлөберди балам, сен да айт! Момокон–Жайылга» деп, Эсенкул баатыр Кебек, Түлөбердини кайтарат. Келип Кебек, Жайыл-Момоконго айтып, Садырга барат Кебек бий. Садырга Эсенкулдун сөзүн айтат. Садыр: «биз Сарткулдан коркобузбу? Баатыр анысын койсун, коркпосун. Эсенкул баатыр [болуп] чогулалы, кол курап. Аталарыбыз калмак менен кандай кармашкан? Ошондой кылып кармашсак эле, жеңип алабыз» дейт Садыр¹.

¹ Абылайдын «кул» экенин алгач Шаакерим Кудайберди уулу эскертет: «...Жааңгердин бир баласы Убалибакы, анын баласы Абылай деген бек мыкты чыгып, жекеме-жеке келген баатырларды өлтүрө берген соң, кан ичээр Абылай атанды. Анын баласы Көркөм Убалы, анын баласы Абылмансур – биздин хан Абылай дегенибиз ушу Абылмансур эле. ...Мунун тушунда Кайыптын насилинен хандык кетип, жүдөө тарткан соң, Абылмансур жетим бала кезинде «казак элим, Сары-Арка жерим» деп издеп, уйсун Төлө бийдин колуна келди. Төлө бий башында төө бактырып, андан соң жылкы бактырып, акырында ар түрлүү мүнөзү менен жакканда, бала кылып алган. «Кимсиң десе, билбеймин» -деп, «атың ким?» -десе, «сиз койгон ат атым болсун» -деген соң, чачы өскөн кийми жыртык баланы Сабалак (кыргызчасы – Самсаалак) деп ат коюптур» дешет (кара: Аталган эмгек. 19-20-б.). Бирок анын чын аты Абылмансур экени, жаш кезинде Төлө бийге малай болушу бир дагы официалдуу документтерде эскерилбейт. Бул тууралуу же Абылайдын Абылмансур болбогонун кийинки казак тарыхчылары тактап жатышат (кара: *Абсадык А.* Абылай хан: аңыз жана акикат. Костанай. 1999; *Абылсейит М.* Казак ханы Абылай тууралуу тарыхтын актай барактары. //Кыргызстан тарыхынын маселелери. №4. 2006). Иш жүзүндө Абылай султандын аты орус маалыматтарында 1738-жылдан (27 жашынан) тартып кезиге баштайт. Абулхайр хан орус императрицасы Аннага жазган катында Орто жүз **султандары** Абылмамбет менен Абылайдын казак талаасында көчүп-конуп жүргөнүн билдирген (кара: КРО. док. №65). Экинчиден, көчмөндөрдө колго түшкөн адамды «кул»

Ошондо, Кебек бий айткан экен деп, илгерки чалдар айтышчу; «жону бузулган элден жону бүтүн эл кегин албай карап отурчу беле? Күчтүү ханга күчү жок хан [ара] конуп барчу эмес беле? Сөзгө келсе[н], калмак болсо биздин кыргызды кууган. Кудай ондоп, калмак бузулду. Жерибизди да алдык, кегибизди да алдык. Ал бир башка иш. Ал сен хандыкка кызыгып калыптырсың. Аныңды кой!? Жаңы көтөрүлүп, өсүп-өнүп келе жатканда, эр-азаматка кесирибиз тийбесин!» деген экен, Кебек бий. Садыр: «андай болсо Абылай өзү келем дептир го, ошондо эле кыргыз болуп, жооп айталы?» дейт. Ошентип, Кебек бийди кайтарат. Кебек бий, Жайыл менен Момоконго: «Садырдын тилин албагыла, көчкүлө!?» дейт. Жайыл: «Мен билбеймин, Момокон билет» дейт. Момокон: «Эл өйдө көчөөрдө көчүп баралы силердин үстүнөргө. Талас, Жалбай, Суусамырды жайлайлы. Бир балээ болсо, кабар берээрбиз сиздерге. Жайыл абаң кенешпей иш кылбайлы дейт. Азыр кой тууп, жылкы, уй тууп калды» деп кайтарат. Кебек ишенбей кайткан экен дешчү эле, мурункулар. Бирдеме болсо Түлөбердини «башында сен кабар бер?» деп, кеткен экен Кебек бий.

Садыр Момоконго келип: «Кысталак Сарткулдун, казактын четин кароолдоп жүргөн колунун бетин кайтарып таштайлы?» дейт. Момокон баатыр: «макул» деп, анткени, кыргыз ар уругу: кушчу, моңолдор, чериктен, Кетмен-Төбөдөн, Аксыдан жер бошоп калгандан кийин, көчүп келген эл көп экен. Таластын оозунда, Капкада Садыр бар экен. Садыр өзүн хан деп атаган экен. Ага Жайыл баатыр, Момокон баатыр макул болуп, кыргыздын бир чоң жыйын жерин курган экен. Саруудан Туума бий бар, Абылайдан мурун эле куралып калган эл болгон. Чүйдүн Казакстанда Каракыштак деген Таласка ашып түшө турган тоо бар, ошол жердин батыш жагы Олуя-Ата шаары жаңы курулган экен. Өзүбектер келип, Олуя-Атаны мазар кылып курган. Олуя-Ата бани Ашимилардын¹ бирөөнүн тукуму эшен экен Ошол жердеги Садыр, Туума бий, Жайыл, Момоконго сүйлөшүп, эшен болуп турган адам [экен]. Кыргызга ал киши кичине өзбектен адам алып келип, кыштак кылат, анан өлөт. Ал эшенге өзүбектер, жанында отурган кыргыздар күмбөз салып, сыртына коргон салып, Олуя-Ата шаары аталат. Ошол Олуя-Ата шаарынын тегерегинин баары, боз үйлүү көчмөндүү кыргыз, Садырга багынып турган. Себеби кыргыз жери, кыргыз эшени (?) Таластын бою, батыш жагы Терстин суусу болот. Таластын Кичибуурул-Чоңбуурул деген тоосу бар. Ошондон тартып, Корготу деген суу бар. Башы Луговой ыстансасынан чыгат. Чүйдүн, Карабалтанын батыш жагында Үчкайыңды суусу бар, ошол суулар Корготуга куят. Ашмара, Мерки, Каракыштак, Карагатты, Чөңөр – ушул суулардын баары Корготуга

атыктырар салт бар. Абылай кыргыз менен калмактарга да туткун болгон (кара: *Валиханов Ч.* Аталган жыйнак. Т. 1. 426-б; КРО. № 120 док.).

¹ Бани -арабчадан кыргызчага «тукум-урук» деп которулат. Бул жерде Мухаммед пайгамбар тараган Хашимиддердин тукуму жөнүндө сөз болуп жатат.

куят. Корготу Чүйгө куят. Ошол Үч-Кайындынын куйган жери Түйүшкөн деп аталчу мурун. Ушул ортонун баары кыргыз толо экен. Мунун ичинде солтодон Момокон баш болгон талкан уругу бар. Садырды кан кылып, наржагын саруу, кытайды Туума бий, бер жагын Момокон баатыр, ушул адамдар башчы экен¹. Жайыл картайган кези, бийлик Момокондо.

Окуучуларга белгилүү болсун, калмак качканда баш болгон солто Талкандын уулу, эртегинин эр Кошой² жана Маматкул баш болуп, кыргызга калмакты кайта кууган адамдар экенин билесиздер, конушту калмактан бошотуп, тоо арасынан көчүп келгенин. Жайыл ошол Кошойдун иниси Конурбайдын уулу. Атасы өлүп, Кошой багып, катын алып берген. Жамансарт, Момокон – Кошойдун уулу³ Түлөберди, Бөрүбай – Жамансарттын уулу. Түшүнүктүү болгон чыгаар окуучуларга.

Жана бир сөз. Солтодон бөлөкбай; чакыр, бугу, каба; булар Карабалтадан жогору тартып, Ысык-Көлгө чейин экен. Дал ошол Абылай келген доордо, арасы сейрек-сейрек экен⁴. Момокон баш, Садыр баш болуп барып, Кошогонун (? Көшөгөнүн) Көкжото деген жерден казактан эл чаап, ботбай чымыр уругу экен, атын унутуп коюптурмун, ботбай уругунун ичинен Кудайкул тукумунан Абылайдын кол башчыларынын бири экен, ошол адамды өлтүрүп кетет. Буга ачууланып, Абылай аттанып, калың кол менен жана «келген

¹ Ушу айтылган сөзгө ылайык кызыктуу кабар Андреевде да бар. Ал тоолук кыргыздардын бийлерин атап жатып, саруу уругуна «Саит баатырдын уулу Сарыктын» бий болгонун белгилеген (кара: *Андреев А. И.* Описание средней орды киргиз-кайсаков. А., 1998. 52-53-б.). Бул жерде алардын атын атоодо көптөгөн чаташууларга карап //Мисалы; Эсенкул – Исенгильди, Атаке – Атекай, Кедей – Гадан, Бирназар – Барнавар болуп, бул чаташууларга себеп; ал кездеги И. Андреевге окшогон тарыхчылар көбүнчө арабча жаза билген татар молдолор жиберген жашыруун маалыматтарда, тилмечтер тарабынан кетирилген каталардын текшерилбегени болгон//, Сейитти Садырдын иниси деп салыштыра турган болсок, анда сарууларга Садырдын «бий» болушу туура болуп чыгат. Бирок, эгер булар туура болсо, анда Андреев Садырдын 1780-ж. өлгөнүн билген эмес, себеби, ал башка бирөөлөрдүн көрсөтмөлөрүнөн пайдаланган. Бул кабарлар ушул окуялардан беш-алты жыл өткөндөн кийин жазылган.

² 1758-60-ж. кытай нускаларында (Г. П. Супруненко котормосу) Кошой бий тууралуу эч кандай маалымат айтылбаганын эске алып, муну мындан мурунку жылдары өлгөн деген жыйынтык чыгарууга болот. Мисалы, Кошой Кетмен-Төбө, Конурөгүздө туруп, ооруп, 1753-жылы өлөт. Кошой өлгөндөн кийин балдары: Жамансарт, Баймырза, Мамбет ж.б. бир жылдан кийин Кошойдун ашын берип, 1755-жылы эли менен Чүйгө көчөт (кара: М. Байгариновдун санжырасы. КР УИА КЖБ. Инв № 564).

³ Кошойдон Момокон, Жамансарт. Булар Бөжөк деген аялынан. Баймырза, Мамбет кыз алган аялынан. Кочкорбай тартууга келген Сайра деген аялынан. Куртка, Теңиз Кошойго саруудан сыйлыкка келген Сыяда деген аялдан. Зарыл калмактар качканда ордунда калган жетим бала. Ал Кошойдун уулу Момоконго каралап туруп калган (кара: М. Байгариновдун санжырасы).

⁴ Аталган жерлерде азыркыга чейин ошол уруулар отурат. Болгону падыша өкмөтү XIX кылымдын аягында сарыбагыштарды зордук менен азыркы Кочкор өрөөнүнө көчүргөн. Экинчиден, бул санжырада Түлөберди, ж. б. солтонун баатырлары катышкан Чүй – Талас жактагы окуялар гана даана жазылып, ал эми 1764–1765-ж. Иле боюндагы кыргыз-казак чабыштары жана 1771-ж. Волга жээгинен Жуңгарияга карай жүрүшкө чыккан Уубашы башындагы калмактар менен кыргыздардын чабышы айтылбай калган. Ал –ошо кездеги белгилүү чабыштардын ичинен эң негиздүүсү болгон. Ал тууралуу Левшин дагы: ...Жайык, Ыргыз, Торгойдон бери казактардын куугунан эптеп кутулган тыргооттор кыргыздар (буруттар) тарабынан катуу кыргынга учурап, көздөгөн жерине 30000 түтүн калмактын жарымынан азы гана жеткенин эскертет (кара: *Левшин А. И.* Аталган эмгек. 252-53-б.; *Аристов Н. А.* Аталган эмгек. 448–449-б.). Ушул согушта сарыбагыштар көп туткун алып, алардын ичинен Эсенкулдун камчысына жети калмак туш келип, ошол бойдон ага бала болуп калган (кара: *Абрамзон С. М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ф., 1990. 46-б.). Демек, ушул санжыраны Алымбекке айтып бергендер Иледеги чабыштарга катышпагандыгы көрүнүп турат.

элчилерден кабар болбойт, кыргыз сага кылбасам» деп чыккан Абылай. Казактарда «уйсун Төлө бий айтыш» деген сөз бар. «Эй сарт, анык энди каны болдуң гой» деп. Казактар айтат: «Абылай добулбаска чүкө өкчөгөн экен, анысы таасы, бөгү, чиги, ургаачы, оңкосу баары – кыргыздыкы, эркек оңкосу меники – казактыкы деп чүкөнү өкчөгөндө, чүкө зыр деп барып, добулбаска [эркек оңко] тура калган экен» дешет, казактын чалдары¹.

Ал ушуну менен ботбай короолош² жагы Жоогач баатыр деген адам Момокон менен дос экен, ошол; «мени Абылай жиберди. Мен саган келдим, сен Садырга кошулба. Абылайдын жаасы катуу, колунан келген ишин аябайт. Кыргызың Эсенкул, Качыке, Кебек; ошолорго мынабу Түлөбердини жибер. Тилимди ал. Дос эдим гой?» дейт. Ага Момокон баатыр: «кудай алсын, Сарткулунду сайып алам, андан көрү, аксоотту кандабай, чечсеңчи?» деген Момокон баатыр, Жоогач баатырга. Жоогач баатыр оозунан тообо кылган экен; «болбосон өзүң бил деп, кой эми, кыргызга мен түшсөм, сен мени аман алып кал, казакка сен түшсөң, мен аман алып калайын» деп, Момокон-Жоогач экөө убада кылат. Жоогачтын жолу болбой кайтат. Абылай аттанат. Ал Момокон, Садырга барат. Садыр: «Кетмен-Төбө, Чаткал, Таласка мен кабар берейин, сен өзүбүздүн бүтүн Тагай уругуна кабар бер!?» дейт, «сак бололу» деп. Момокон, Садыр экөө: «Абылай беттешип урушат го?» дешип тарайт. Момокон келип, Түлөбердини жиберет, кабарчы кылып, Эсенкул баатырга. Түлөберди Момоконду, Садыр экөөнү тең «коюңуздар» [деп] кошогонун Көкжотосуна аттанып

¹ Сөз Абылайдын акыркы чабуулунун алдындагы окуялар жөнүндө болуп жатат. Ал бул жүрүшкө 1778-жылдары даярдык көрө баштаган. Буга 1778-ж. Петропавловск чебинин коменданты Сумароковдун эки жолку каты далил. Биринчиси 9-январь күнү жазылган: «...Абылай чепке жакын турган казактарына орус аскерлерине билгизбей, ок куйганга коргошун, от алдырууга күкүрт сатып алууну... жана уулу Адилди ташкен тарапка жиберип, ок-дары сатып алууну буюруптур. Бул ок-дарыларды кыргыздар менен согушуу үчүн камдап жатат» (кара: *Аблай хан. Өмүрү менен кызматына катыштуу жүжаттар менен материалдар*. Астана. 2005. №274 док.). Анын бул оюна тоскоол боло турган себеп, колдун аздыгы болгон. Бул жөнүндө тилмеч М. Бекчурин аркылуу Кулыбек баатыр ошол эле 1778-ж. (айы, күнү белгисиз) мындай деп кабар берет; «Абылай хан Кичи Букардын айланасындагы тоолук кыргыздарга каршы аттанмак болуп, өзүнүн эзелки мекени Көкчө-Тоодон алыс көчүп кетмек болгон... Россия империясына ак санаган Байжигит, Сейтан, Бекболот менен Кенжебай сыяктуу атыгай-карауул, керей, каксал жана каракесек урууларынын эл агалары эл тынчтыгын бузбай, Абылайды ээрчиген жок. Алар миң чакырым алыс кетип калган Абылайдын артынан өз кишисин жиберип, Абылай мурунку конушуна кайтсын деп чакырышыптыр. Ал кайтпай турган болсо, Россия чекарасына жакын жердеги казактарга мындан ары анын бийлиги жүрбөйт деген саламын айтышкан. ...Абылай болсо, артынан барган кишинин сөзүн угуп, жанымдагы казактар аз жана жолдон жоо кезигип калса, согуша албай турган болгондуктан кайтып келиптир. ...Бирок, кыргыздарды чабам деген ниетинен кайта турган түрү жок. Азыр Сибирь чебиндеги аскерлерден курал-жарак, замбирек сурап жүрөт» (кара: *КРО*. № 47 док.). Муну Абылай хандын айылына барып, кайра 1779-ж. 27 июлунда өз чебине кайтып келген капитан Г. Лилигрейндин маалыматы да бекемдейт. Ал тилмеч М. Бекчурин аркылуу ошол айылдагы казактардан сураштырып, Абылайдын ...бийылкы жылдын сентябрь айында кыргыздарга каршы аттанууга даярдык көрүп жатканын, ал түгүл уулу Үрүстөмдү ал жакка жибергенин, ал жакта үч жылдай боло турганын жана Улуу жүздөгү уйсун менен коңурат уруулары чабышып, коңураттар көбүрөөк чыгымга учурап, Абылайдын кол алдына келишкенин, мындан тышкары Орто жүздөгү атыгай, карауул, көкшал, кыпчак ж. б. аны ээрчибей турганы тууралуу кабарлаган (*КРО*. № 49 док.). 1779-ж. 13-августка чейин Абылайдын өзү да Оренбург губернатору И. Рейнсдропко кат жазып, кол алдында Улуу жүз менен Кичүү жүз деген эл бар экенин, Кичүү жүз Ташкендеги Түркстан калаасына жакын жерде турганын, ошол жактагы кыргыз деген элдин аларга тынчтык бербей, кысым көрсөтүп жүрүшкөнүн, ошондуктан жакында ал жакка уулдары менен туугандарын жибергенин, жакында өзү да жөнөгөнү жатканын билдирген (*КРО*. №51 док.).

² Ботбайдан кудайкул, короолош. Короолоштон каракошой, каракойлуу (кара: *III.Кудайберди уулу* Аталган эмгек. 63-64-б.).

барганда айткан. «Эсенкул, Качыке, Кебек: ошолорго кабар берели» десе, Момокон: «Ээ, сен Абылай сартка барып, коркуп калган турбайсыңбы, сен барбай эле кой» деп тилдеп, сүйлөнүп кеткен болучу, жана Жоогач келгенде да айткан агасына; «сиз ушуну убада кылыңыз. Садыр тил алса, качырып жиберели. Жогорку Чоң Баатырды, Кебекти, Качыкени алдыралы?» десе, анда да сүйлөнүп койгон, агасы Момокон. Момокон: «сен, Түлөберди иним, коркпо. Кудай алсын Сарткулду. Бир иним Чоң Баатыр, ошол жакы кыргызга [айтып,] бүт алып келсин?» деп айтат. Түлөберди 22де экен¹, келип Аксууда отурган Кебек бийге жолугуп, Кебек бий: «сен келгенче биз да кабар алып тураарбыз. Чоң Баатырга айт, мени айтты деп, ошол жакы элге бүтүн кабар берсин?» -деп, Түлөбердини жөнөтөт. Эл тоого тартып калган кези экен, Эсенкул Үч-Алматыдан көчүп келип, Акбешимге, азыркы Токмоктун түбү, ошол жерге конуп жатканда Түлөберди барган экен, Эсенкулдукуна. Эсенкул баатыр: «капырай, кудай сактай көр! Абылайдын өз башы ак эле, казак болбосо. Абылай урушка кан эмеспи. Уккамын урушка уста адам деп. Беттешпей, колун бөлүп-бөлүп, түн жамынып, бир балээни баштабаса болду. Жак-жак болуп беттешип, кагышып калсак арман жок, Түлөберди балам» деп, бугуга, саякка киши чаптырып; «келе берсин!» деп колуна тийген кишисин алып, жүрүп калган дейт Эсенкул баатыр.

Абылай колун үч бөлүп, бирөөн Садырды көздөй, бирөөнү Корготунун башын көздөй, бирөөнү өзү баш болуп, Олуя-Атаны көздөй аттандырган дейт. Садыр жагы; саруу, кытай түнкүсүн келген колго байкатпай бастырып, Капканын өзүндө Садырдын коргонун басып калган дейт. Абылай өзү келип, Олуя-Атаны басып өтүп, ошондон берки элди көздөп жөнөгөн дейт. Кыргыз адеп тоону көздөп жөнөгөн дейт. Тоону көздөй качып берген [кача бергенде] казактар айылдан басып калганы болгон. Адеп катын-баланы, жесирлер[ди] ала берген, уй, буюм, мал. Ал; Корготу, Карагаты, Чөңөр – Момокон, Жайыл, Үсөн, Теке, Кебек бийдин иниси Мураттын уулу Эсиркемиш² баатырды «билип келчи, Талкан элинде эмне [болуп] жатыр? Садырдын айылына түндө казак келиптир деп уктук» деп, жиберет экен Кебек бий. Кечкурун экен, Момокон-Жайыл кол курап жүргөнү жаткан жерин убактысында Эсиркемиш келет. Кайта кабар бербей, Момокон: «Кудай алсын! Сайып алабыз. Олжо алып, анан кет» деп ээрчитип, Садырды көздөй жүрөт. Таңкысын алдынан казактын колу чыгат. Корготу жактан сайышат. Кыргыз айылдарын басып качат казак. Көт жагынан Абылайдын өз колу – Олуя-Ата жагынан каптап, келаткан солтонун көт жагынан түшөт. Чөңөр ашып, саруудан куубилек Колпоч келет.

¹ Түлөбердинин 22 жашта болушу 1779–80-ж. туш келет. Ал эми Момокон; «Ээ, сен Абылай сартка барып, коркуп калган турбайсыңбы...» деп, бул окуялардан мурун Түлөберди баатырдын Абылайдын колунда акүйлүү болуп, бир топ жүрүп келгенин айтып жатат.

² Бул жерден да жаңылыштык кеткен. Анткени мындан башка санжыраларда солто Бөлөкбайдан Байсейит, Байсейиттин бир уулу Эсиркемиш болуп, андан Кебек менен Мурат (кара: *Сыдыков О.* Аталган эмгек. 81-б.). ...Байсейиттен Эсиркемиш. Андан Тайлак, Кебек, Мурат. Кебектен Алдаяр (кара: *Абрамзон С. М.* Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча таңдалма эмгектер. 4-сүрөт).

Солто кууп кеттини угуп, казактын качканын угуп, алар да жөнөйт. Арт жагынан жеткен Абылай өзү баштаган кол – солтодон качкан казактан башка, Түйүшкөн жакка да бөлүнгөнү бар экен – алар казактын алдынан чыгып, ортосунда калат кыргыз. Бөрүбай 20 жашта экен, ошол баштап, жарым-жартылай адамды алып чыгат, Абылайдын алдынан. Адеп, эл тоону көздөй; кушчу, солто ичиндеги көчүп келүүчүлөр – саруу, кытай аралаш, «аа» деп Чүйдү өрдөп кача берет – Таласты көздөй. Саруу Туума бий, качкан элден кол курап, Каракыштак ылдый түшүп, качып келе жаткан элди көрөт. Солтонун, куубилек эмне болгонун угуп, бокторлоп жөнөйт. Абылай Корготуну жээктеп кетти деп, Ашмаранын оозуна келгенде, Кетмен-Төбөдөн Ашмара ылдый, өзөн менен келе жаткан Сейитке жолугат, Кетмен-Төбөлүк кыргызды ээрчитип келе жаткан. Садырдын иниси, Түнкатар уругу, Арзыматтын уулу. Туума бий жолугат. Сейит: «эмне болду, адеп качкан кыргыз?» деп сурайт, Туума бийден. Туума; «эмне болсун, эрдигинен солто өлдү, эси жогунан куубилек Колпоч өлдү» дейт. «Садыр эмне болду?» дейт Сейит. «Садырды кууп келип, Жоргонун белинен кармап кетти» дейт, Туума бий. Сейитти токто десе болбой, колун алып жүрүп, Сейит кетет. Эсенкул баатыр Сокулукка келгенде¹, Кебек болгон иштин баарын айтып берет. Ошол жерге жатып; «Туумага бар, калганы баары келсин!» деп, Таласка киши чаптырат. Туума бийге Ашмараны өрдөп барганда жолугат, кишиси, Эсенкулдун. Туума бий; «кандай кылам?» деп, жайлап кетип бараткан, кайра кайтат. Чүйдү өрдөп качкан эл менен Эсенкул баатырдын үстүнө келет, Сокулукка. Кыргыздар ошол Сокулукка чогула берет, ким [колго] түштү, ким келди. Солтодон Жайыл, Үсөн, Теке, Итике – үч баласы менен, Момокон, Эсиркемиш дагы башкалар – Садыр баласы менен, саруудан, башка уруктар[дан] бир далай адам жок², эс алып жата турсун.

¹ Алымбектин жогорудагы Эсенкулду Үч-Алматыдан Акбешимге көчүп жаткан дегени жаңылыш. Анткени, эл тоодон эмес, тоого көчүп жаткан кез болсо, ал кайра Акбешимге көчүп келмек эмес. Акбешим кыштоо. Экинчиден, бул кабар жеткенде Эсенкул Акбешимде болсо, анда ал Түлөберди менен Ашмарага согуш аяктай электе жетмек. Ошондуктан Эсенкул менен Түлөбердини Үч-Алматыдан келген деп түшүнүү керек. Б. Солтоноевдин бул согушка сарыбагыш-бугунун катышканы белгисиз деген себеби дагы ушундан келип чыккан.

² Уулдары Чынгыз менен Эшимдин 1779-ж. октябрда берген маалыматына караганда Абылай Түркстан менен жапайы кыргыздар турган жердин орто ченине көчүп келип, же кыргыздар менен келишип, же күчкө салып багындырып келүү үчүн баласы Чынгыз султан, жакын тууганы Абулфейиз султанды аттандырат. Бирок алардын жолу болбой, кайра келишкен. Натыйжада, Абылай өзү көп сандагы колу менен барып, кыргыздарды капысынан басып (делал сильное нечаянное на киргизов наступление), атактуу бийлеринин балдарын 15 үй-бүлөсү менен колго түшүрүп, бешөөнү өзүнө калтырып, калгандарын туугандарына бөлүштүрүп берген (АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп.122/1 1779-1780. Д.1, Л.244 об. 245). «Саны алда канча көп жана жоокерчилик жөндөмү жагынан казактардан артыкчылык кылган кыргыздардын бул жеңилишинин башкы себептерин» орус бийлигине талдап берип жаткан Я. Усманов биринчиден, бул чабуулдун капысынан болуп, башында эле атактуу бийлеринин балдарынын колго түшүшү; экинчиден, Абылайдын кыргыздарды амал кылып, орус жана цин империясынын бийлигинин атынан коркутуп (мисалы, Абылай өз колундагы аскер качкыны Яков дегенди согуштук аммунициясы менен кыргыздарга көрсөткөн жана Иле дарыясынын боюнда жайгашкан циндик 500 аскерди мага жардамга келе жатат деп алдаган), жеңишке жетишкенин көргөзөт (Ошол эле жерде). Я. Усмановдун маалыматын тарыхчы В. А. Моисеев да бекемдеп, 1779-ж. жазында кол алдына Абылай 12 миңге жакын кол жыйнап, уулу Садык султанды кытай ханынан жардам суратканы жиберип жатканын, андан кийин ошол эле жылы

Абылай кошунун тигип, Түйүшкөнгө – Үчкайыңдынын куйганы, Корготуда жата берет, ал да өлгөнүн эсептеп. Кыргыздан колго түшкөнүн өлтүргөнүн өлтүрүп, колго түшкөнүн дарга куруп, өлтүрбөгөнүн багып, колго түшкөн малды союп жеп. Садыр[ды] баласы менен өлтүргөн, Жайылды балдары менен өлтүрмөй болот¹. Момоконду Жоогач сурап алат, өлүмдөн; «сатуусун мен берейин» деп. Момокон Жоогачка айтат: «Жайылды кантесиң? Картаң неме эле, балдары менен өлүмдөн куткар?» дейт. Жоогач келип сураса – Абылай макул десе да – башка казак болбойт. Абылай: «өзүң көрүп турусуң, бирөөнү берейин?» дейт. Жоогач баатыр Жайылга келет: «сизди бермей болду» дейт. «Мени кой, картайып калдым, Текени сурап ал?» дейт. Теке: «үч уулум калды, Үсөн сен бар?» дейт. Теке улуу экен, Үсөндөн. Үсөн айтат: «менден эки уул калды. Ошол да тукум болот» деп. Үсөн, Теке экөө акылдашып: «Жоогачка берсе, бөлөк эненин баласы эле, Үсөн, Теке экөө. Кичи эненин баласы Итикени өлтүрүп, өзү келиптир деп жүрбөсүн, катын ала элек жаш бала эле, 16да, ошол Итикени бошот» дейт экен Үсөн, Теке Жоогач баатырга. Жоогач Итикени сурап алат, Абылайдан. Ушуну менен Жоогач аркылуу Момокон, Итике өлүмдөн кутулат.

Абылай хан ошол жерде жата берет. Бул жата бергенин билип: бугу, саяк, солто, сол уругу; кытай, саруу ичине сиңген кыргыздар чогулуп: «эмне кылабыз?» дейт. Сейит кеткен бою менен келбейт². Эсенкул, Качыке баатыр, Кебек бий, Туума бий дагы башкалары ар кайсыны айтышат. Урушту каалашпайт. Эсенкул баатыр айтат: «мурункусу

октябрда Абылпеиз султанга уулдары – Чынгыз менен Эшимди кошуп, тоолук кыргыздарга аттандырса, алардын жолу болбой, кайтып келгенин, ошондуктан Абылай хан өзү баш болуп, көп кол менен кыргыздарга капысынан катуу чабуул жасап, кыргыздардын белгилүү бийлеринин балдарын колго түшүрүп, жакындарына таратып бергенин, бир гана Садык бий өз болуштугу менен азырынча баш ийе элек деп жазат (кара: Сулейменов Р. Б., Моисеев В. А. Аталган эмгек. 130-31-б.). Аталган Садык бий менен Андреевдеги Сарык бий бир киши – Садырдын өзү болуп, бул кабарды араб тилинен которгон тилмечтин адашып калышы мүмкүн экенин эскертебиз. Бул маалымат кыргыздарга Абылайдын өзү 1779-ж. октябрь айынан кийин кол салганын далилдейт. Бирок анын кеч күз же кышта кол салганы тууралуу эч маалымат жок. Б. Солтоноев: «...бир кабарда Кумарыктын башы жарсуу Макмалга кыштап калып, кийинки жылкы согушта (бул согушка сарыбагыш бугунун катышканы билинбейт) саяк Садырды Доскулу деген баласы менен кармап барган» дейт (Аталган эмгек. Т. 1. 172-б.). Абылай жөнүндөгү акыркы имиштерди атайы сурамжылап, Семипалатинск чейин барып, 1780-ж. 16-июнда Омск чебине кайтып келген тилмеч М. Бекчуриндин маалыматында Абылайдын апрель айында (1780) эки миңге жакын казак менен Түркстанда турганын, жанында Абылпеиз султан бар экенин жана Омск чебине кайтып келе жатып, 11-майда Семипалатинск чебинен старшина А. Азаматовго жолукса, ал соода жасап келген казактардан Абылайдын Түркстандан кетип, Ташкенден алты күндүк алыс жерде экенин, анан кыргыздар адетинче уруулук адатын карматып, тоодон түшүп келип, казактардан үч мертебе көп жылкы айдап кеткени тууралуу укканын жазат (кара: КРО. №53 док.). Буларды оозеки санжыраларда айтылып жүргөн кээ бир маалыматтарга салыштырып, Абылайкатары менен эки жолу (1779-ж. октябрга чейин жана 1780-ж. 11-майдан кийин) болгонун көрүүгө болот. Эгер (жогорудагы В. Моисеев көрсөткөндөй) Абылайдын күздө келишинде Садыр аман калса, анда кийинки жылдын жаз айларында Абылайдын кайра бир келиши мүмкүн. Мындай болсо, жогорудагы Түлөбердинин Абылайга барып, кайра кайтаарындагы Абылайдын «Куда кааласа, жазда барам» дегени да чын. Демек, Түлөберди Абылайдын алдына эки жолу эмес, үч жолу барган.

¹ Солтодон балдары менен Жайыл баатыр, түнкатар саяк Садыр – баласы Доскулу менен өлүшү же Ч. Валиханов атаган «Жайыл кыргыны», Абылай келген акыркы чоң согуштун жыйынтыгы ушул болуп чыгат.

² Аталган Сейиттин тукуму азыркыга чейин Кетмен-Төбөдө турат. Сейиттен Нарбото. Нарботодон Токтогул акын ырдаган Ырыскулбек, Керимбек ж. б.

казактан эле. [Азыр] Абылай келгени биздики болду. Анын жазасын тарттык. Эми бир жыгылсак, конуш эмес, өзүбүз кайда кеткенибиздин дайнын таппай калабыз. Чогулуп туруп кармашсак болот эле, мындай болот белек-болбойт белек? Садыр, Момокон аксымдык кылып, ашынып кетти. Менин оюма көнсөңөр, анча-мынча конуштарга карабай, ушул Абылай көнсө, сүйлөшүү керек» дейт, Эсенкул баатыр. Макул дешет көпчүлүк. «Кандай кылып сүйлөшөлү, Абылайга ким барат?» дешет. «Түлөберди бала, бер кел? Отур. Сөздү угуп отурсуң, сен көргөнсүң Абылайды, акылың жетсе, Абылайга ишенсең барып, сүйлөшөсүңбү? Жок, сен ишенбесең баягы тоо арасына барып, жата берели, көчүп» дейт, Эсенкул баатыр. Түлөберди: «мени Абылай эчтеке кылбайт, оң-солдон эки адам кошуп бериңиздер жана бул доордон өлгөн, майып болгон, таланган, колго түшкөн биздин солто, жана менин бир туугандарым, сиздер айпасаңыздар да мен барам, бирок баатырлар, өлгөн солто, Садыр, таланган солто деп мени сөзгө калпычы кылбагыла?» деген экен Түлөберди. «Жана айтарым, казактын издегени конуш. Абылай мен көргөн Абылай болсо, казак издегени конуш. Чанчкулу Бердикожонун издегени Карабайтиктин¹ куну жана мал. Мен ушулардан баарын билип, ача келем, жакса көрөсүңөр?» дейт. «Макул, барып кел, сени ишенип жиберип отурабыз, өзүң эле бар, көнбөгөн кыргызды көрөйүн» дейт, Эсенкул. «Балам Түлөберди, кыргыздын тизгинин колуна тийгизмек элем, тийгиздим, жашта баш болдуң, сени ордун таап иштейт деп отурмун, көп кеп айтып не кылайын!?» дейт, Эсенкул. Кебек бий: «атасы Жамансарт, энеси Жакшылык, өлтүрүп коет Абылай [деп,] болбой жатыр» дейт. «А[лар]га, баласы кой деп жатыр» дейт. Ошондо, 22де экен Түлөберди. Эсенкул, Качыке, Туума, Кебек төртөө келип, Эсенкулдан улуу экен Жамансарт. Эсенкул баатыр; «кой, жеңе, агай. Бул сен үчүн туулган бала эмес, эл үчүн туулган!» деп, төртөөлөп болбой жатып, атка мингизген экен дечү эле, мурунку чалдар. Түлөбердинин алганы Туума бийдин кызы² экен. Жамансарт өзү үй кишиси экен, босогосунан тилеген киши эле дешчү эле, илгерки чалдар. Мен жазган жогорку эски сөздөрдүн көбү ошол Түлөбердиден калган сөз, кулактан-кулака, атадан-балага, баладан-атага тарыхы жомок болуп.

Ал Түлөберди бир жолдошу менен барган экен. Жолдо кароолчулары кармайт, «мен элчимин» деп айтса болбой. «Сендей жаш баланы жиберчү беле? Бизге айткан, кыргыздан элчи келсе алып кел деп, жүр эми канга баралы» деп, алып жөнөйт экен.

¹ Дуулаттын туңгучу Шыйкым бош чыгып, бийликти Жаныш инисинин урпагы Төлө бийге берип койгон. Шыйкым Карабаатыр, Төлө бийдин карындашын алган. Чинет баатыр Төлө бийдин жээни. Ташкенге жаныштан Байтик, шыйкымдан Рысбек, чымырдан Жолмырза барышкан (кара: Бактияр Абилда уулу. Аталган эмгек. 11-б.). Гродеков дагы Төлө бийдин тууганы Байтик жөнүндө эскерет (кара: Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сырь-Дарьинской области. Юридический быт: в 2-х т. Ташкент, 1889. Т. 1. 25-б.).

² Элдик санжыраларда аты Апар.

«Канга барганда минтип айтып бар деп, бала экенсиң деп, башымды катырды деп күлүп койчу экен деп, айтчу экен, Түлөберди баатыр» деп, чалдар айтаар эле.

Ошону менен барат Абылайканга. Барчу кааданы билем, адеп канга барганда чөгөлөп, жакындап барганда дечү экен, Түлөберди баатыр. Жакшылап тааныйт, көрүшөт. Болгон ишти баштан-аяк хан айтып берет. Түлөберди да сөзүнө жараша ылайыктуу сөздү айтат. Түлөберди айтчу экен: «Абылай өзүнө макул сөзгө ордунан жылчу эмес эле, жана жанындагы баатырлар, бийлери, увазирлери да бар эле, өзү билип эле иштей берчү эле. Абылай кеңешели, антели, минтели дечү эмес. Ачып-ачып эле, өзү бүтүмдү дада кылып койчу эле. Казактарды бир далай жабырып-жабырып, сенин издегениң жер, анан калса мал деп сөз баштады» дейт экен, Түлөберди баатыр. Мен Абылайдын [сөзүн] Түлөбердинин сөзүн[нөн] жазып отурганды артык көрдүм, кыскасы тирүү калган жетим-жесирди, колдо калган малдын баарын кайтарат, жер тууралу да болжол айтат. Талас жагына мейли дейт. «Чүй, ушу Түйүшкөн болсун, Уландын учугун басып, Чокморгон бели¹ болсун. Ошондон жогорку Чүйдүн тоосу эки жагы, күнгөй-тескей, Ыргайтыга² чейин кыргыз сеники болсун!» дейт Абылай. Түлөберди: «мунуңду айтып барып, башчыларды алып келем, бирок, өз бетимден бир ооз сөз кошом. Сиз, Таластын суусу чек болсун дейсиз, Күйүктүн бели чек болсун, Кичи-Буурул, Чоң-Буурул тоосу чек болуп, аягы туптуура Түймөкенттен, Таластын суусун кечип, Абылкайырды³ басып, Корготуну жээктеп, Түйүшкөнгө келип, Уландын учугун басып, Тескейге түшүп, Ыргайтыга чейин дейсиз. Менин кошоорум, кыргыздын каны көп төгүлгөнүн билесиз, ошол Чокморгон тартып Илеге чейин барып, Сарытокумдан токтосун?!» дейт. Казактар чычалайт. Абылай: «казактар бизде эмнеси калды?» деп отургай экен. Ошондо: «таксыр, кыргыздын азайып калганы го, же тоо арасына кирип кеткени го жана жарымы Пергана жакка ооп кеткени го. Күйүктүн бели менен Буурулдан бетегелүү Койташка чейин канча жер? Андан тартып Буурул, Түймөкенттен төмөн Таластын аягы канча жер? Таластан Абылкайырды басып, Корготуга келип, жээктеп, Түйүшкөнгө келип –мындан ылдый канча жер? Уландын учу менен Чокморгон бели, андан ылдый канча жер? Кантоосу, Байгара, Жамбыл тоосуна чейин канча жер? Жана Иленин нар жагы канча жер?» деген экен. Омон (?) Төлө бий⁴ менен Букар жырау: «Ойпырым-ой, жас бала, мынша жерди кайдан билип алдың?» деген

¹ Түйүшкөн – азыркы Тараз шаарынан 130 чакырым түндүктө. Уландын учугу дегени азыркы Көкчө-Тоонун чыгышы, Чүй суусунун жээгинде жайгашкан Уланбел айылы болушу мүмкүн. Отардан 80 чакырым түндүк-батышта Чокмор темир жол бекети, ага жакын Чокморгон бели бар. Бул жерде айтылып жаткан Чолок-Коргон, Сузак, Көкчө-Тоо, Жамбыл, Байгара, Кулжабашы, Чокморгон бели, Сарытокумдар географиялык бир сызыктан орун алганынын эскертебиз.

² Азыркы Кордой ооданындагы Ногойбай айылы мурун Ыргайты болгон. Мындан тышкары Чүйдүн оң куймасы Ыргайты, Какпа-Таш ж. б. деп аталат.

³ Боролдой менен Кочкората өздөрдүнүн башындагы Подгорное айылынын маңдайында Абылкайыр (Абылкайыр хандын атынан) аталган колот бар (кара: *Тынышпаев М.* Аталган эмгек. 164-б.).

⁴ Сөз дагы эле уйсун-дуулат уругундагы Төлө жөнүндө болуп жатат.

экен. Ошондо Түлөберди: «ар бир адам баласы өзүнүн туулуп-өскөн, киндик кесип, кир жууган жерин билип жүрүүсү милдет эмеспи, бийлер!» деген. Абылай; «мен бул баланы сендерге айтып жүргөмүн, сол гой деген» дейт. Түлөберди кыргыздын башчыларын алып келмей болуп, убада кылып малды айдап, жетим-жесирди, тирүү калган эр-азаматтарды алып, Момокон агасы менен Итикени ээрчитип, Сокулукта отурган айылына жана кыргыздын чогулуп жаткан жерине келген дейт. Түлөбердиден сөздү угуп: «жер туралуу таап айтыпсың. Көчүп келбеген оң-солдун жерин талашып жүрүп өмүрүбүз өттү. Сарыбагыш, солто, саяк, бугу, кытай, саруу элдери ата-бабабыздан бери тукумубуз да өспөй калды»- деп, Эсенкул баатыр каарланып, ачууланып бир далай кеп айткан экен, арман кылып¹ деп илгерки чалдар айтчу экен.

Ошону менен аты айтылган баатырлар, бийлер, ар уруктан бир киши болуп, Түйүшкөнгө, Абылайканга барып, жер чегин ажыратып: мурун өткөн-өттү кылып, кеткен-кетти кылып, ортосунан мурункудай чабышты коюп, дос-тамыр, куда болуп жүрө турган кылып, бир чатак болсо, [бир] бирине келип жүрмөй болуп, кекти коюушуп, Абылайдын алдында казак-кыргыз ынтымак болушат. Абылай алды салык албас болот. Бирок, бөлөк бир эл менен жоолашып жардам сураса, жардам бере турган болот. Кыргыз жер чегин – батыш жагы; Буурул, Түймөкент, Абылкайыр, Түйүшкөн, Күйүктүн бели, Корготунун Чүйгө куйган жери, ошондон Чүйдүн суусун кечип өтүп, Чокморгондун кайкысын басып өтүп, Иленин суусун жээктеп келип, Үч-Алматыга токтойт². Кыргыз жери[нин] башы –

¹ «Көчүп келбеген оң-солдун жерин талашып жүрүп» деп, Эсенкулдун арманы – бир туруп анын Талас жагын – бир туруп Иле жагын адегенде калмактан, кийин казактардан тосуп жүргөнү айтылып жатат. Мындан башка, кийинки оозеки маалыматтарда ушул кезде анын Кашкар жакка барып, кытайлыктар менен да чек бөлүшүп, ошол чек бөлүшкөн жер кийинкиге чейин эле «Эсенкулдун чек дөбө» деп аталып калганын 1916-ж. үркүнгө барган чалдар көрүп, айтып келген.

Ормон хандын убагындагы, Арыстанбек Буйлаш уулунун казак акыны Сүйүнбай менен айтышкандагы – Сүйүнбайдын Абылай ханды мактап;

...Басынтмак болгон казакты,

Эсенкулдай манапты,

Коендой кууп качырган,

Кашкарды карай ашырган.

Садырдын шорун кайнаткан,

Жайылыңды жайраткан,

Атекенди буктырып,

Казактын колун уктырып,

Миң кыргызды айдаткан –деп, айтканындагы сөз мааниси Эсенкулдун Кашкар жакта да болгонун айгинелейт. Ал эми кээ бир санжырачылар Эсенкул аркы аталары Үчүкө менен Түлкүнүн кунун кууп, Кашкарга көп жолу барган деп эсептешет.

² 1785-жылы баштап, 1790-ж. аяктаган эмгегинде И. Андреев: Бул маалыматты башка булактар аркылуу да тактоого болот: «...Ташкент шаарына сексен чакырым жетпей, Кукан шаарына (автор бул жерден Иканды Кукан [Н. Аристовдо «Инак» - кара: Аристов Н. А., Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001. 415-б.] деп жаңылып жатат, анткени аралыгы тап-такыр дал келбейт, анын үстүнө «жетпей» [«не доходя»] деп, өз эмгегинде ал Орто Азияны Оренбург аскер линиясы аркылуу караган; башка жеринде Кукан «Ташкент шаарынан ары, Чирчик суусунун артында» - кара: Андреев И. Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. А., 1998. 53-б.) жакын Цуй (Чүй) суусунан имерилип, Иле дарыясынын таралмасынан ылдый, Балхаш көлүнө жүз чакырым жетпей чектелген. Бул, Иле дарыясы кайсактар менен бөлгөн сыяктуу эле аларды (кыргыздарды дегени) кытай мамлекетинен да бөлүп турган» - кара: Андреев И. Г. Аталган эмгек. 51-б. Эми, ушул эле тактоолорду кайра казактар ээлеп отурган жерлер аркылуу карасак, анда:

Үч-Алматы, түндүгү – Иле бою, аягы Чокморгун бели, Корготунун Чүйгө куйган жери, батыш жагы – Кичи Буурул, Чоң Буурул, Күйүктүн бели, ушул чек болуп казак-кыргызка Абылайдын алдында бүтүм болот. Түлөбердини, элчиликке акүйлүү дечү экен, элчини көчүрүп берет, Абылайдын жанына. Казак-кыргыздан экинчи чатак чыкса бүтүрүп турууга. Сарытокум казакка калат. Сарытокум деген жер жакшы жер болот дечү чалдар. Сарытокум Иле боюнда болот дешчү чалдар. Ушуну менен казак кыргыз Абылай өлгөнчө тынч болот¹.

Бердикожону Абылай «кой» дейт. Уйсундун чоң бийи Төлө да «кой» дейт. Иленин нар жагында жүргөн, Сарытокумда жүргөн, кыргыздан тийген жерде жүргөн, Абылайдын алдында болгон, казак-кыргыздын бүтүмүмөн кийин. Бердикожо тил алган уйсунду ээрчитип алып, кыргызка аттана берген, бирде жолу болуп-бирде жолу болбой. Түлөбердинин үйү кайта кыргызка көчүп келген. Кыргыз-казактан бир айтыш чыкса, Абылайга салт барып турган Түлөберди. Келген Бердикожо аттанып келген жагы, Үч-Алматыда отурган сарыбагыш уругу болгон². Эсенкул баатыр бар. Түлөберди Абылайга

«...ошентип, талаадан чыккан кыргыздар (казактар дегени) кытайлыктар тарабынан Абылай ханга... берилген жуңгарлардын жерин ээлеп калышты. Ал Иртыш өзөнүн жогору карай (түштүккө дегени) бойлоп, Нор-Зайсан көлүнө чейин, анан Тарбагатай тоосунун этегиндеги кытайлыктар койгон бекеттин жаны менен Иле дарыясына өтөт (оң жээгин айтып жатат), ошону менен алардын (же казак) чек арасы Балхаш көлүн камтып, Иледен Сыр-Дарыяга, андан Эмба суусунун Арал деңизине куйган куймасы менен чектелип, ...найман уруулары Жидысуга (кээ бир тарыхчылар эскерткендей бул Жети-Суу эмес, Балхаштын бир куймасы) жакын жерде отуруп, эгер бир-бирине доо коюшпаса (албетте, сөз конуш-жайыттар тууралуу болуп жатат), жай айларында тоолук кыргыздар менен чогуу эле жүрөт, бирок бир жаңжал башталса, Жидысу тарапка көчүп кетип» турушкан (кара: *Андреев И. Г.* Аталган эмгек. 51, 78-б.). Алымбектин Н. Аристов жана И. Андреев менен тааныш болушу мүмкүн эмес. Андреевдин өзүнөн ушул эле маалыматтарды колдонгон Н. Аристов аталган Жидисуну – Жетисуу, Алакутул көлүн – Каракул деп, жаңылыш түшүнгөн (салыштырып көрүңүз; Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или каракыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследование по его исторической географии. Б; 2001. 439-б.). Андреевдеги Алакутул – Алакөл; Жидису Жетисуу эмес – Балкашка куйган кичине өзөн – Жийде-Суу болушу мүмкүн. Бул өзөн жай келгенде соолуп калат.

¹ Акыркы фактылар боюнча Абылай хан 1780-ж. күзүндө өлгөн (кара: *Сулейманов Р. Б. Моисеев В. А.* 130-131-б.). Абылайдын уулу Вали дагы атасы Абылайдын жүрүштө жүрүп, 69 жашында, капысынан ооруп өлгөнүн кабар кылган кат Сибирь корпусунун генерал-майору Н. Г. Огаревдун колуна 1781-ж. 23 майында тийген (кара: *КРО. № 54 док.*). Бул жерден Абылайдын туулган жылы 1711-ж. экени эске алынды.

² 1783-ж. 13 июлунда (Абылайдын акыркы чабуулунан үч жыл өткөндө) орустардын Семипалатинск чебине биринчи жолу барган чанчылы Бердикожо өзүлөрүнүн тоолук (түп нускада – жапайы) кыргыздар менен 18 жылдан бери чогуу, кошуна турушканын айткан //Бул айтылгандар жогорудагы Эсенкулдун Сокулук, Ашмарага Абылайдын согушу аяктаганда жеткенине дагы бир кошумча далил болот//. Демек, Улуу жүзгө караган уруулардын Илеге 1765-жылдары көчүп барганы чындык. И. Андреев дагы, бул чанчылы уруусунун жайыты – Иленин оң жээги, Каратал, Бежиден баштап, (Быжы – Караталдын сол куймасы) Балкаштын чыгышы, Алакутулдө (Алакөл ?) болуп, тоолук кыргыздар менен жаңжал башталса, Жидысу өзөнү тарапка чегинип кетишерин эскертет (кара: *Андреев И. Г.* 78-б.). П. П. Румянцев Жылдытоо дөбөлөрүнүн түндүгүндө, Егенсаунун башында «Бердикожо» деп аталган конуш бар дейт (кара: *Румянцев П. П. Уезды Жетисуу. 53-б.*). Егенсуу – Каратал менен Лепси сууларынын аралыгы. Андреев жазган Бердикожо менен кыргыздардын кошуна турган кабарына Н. Аристовдун эмнегедир ишенгиси келбейт, бирок, Бердикожонун кыргыздарды чапкан жерин кайра эле, ошол И. Андреевдин өзүнөн алып келтирет (кара: *Аристов Н. А.* 441-443-бб.). Андреев болсо Бердикожо жети болуштан баш-аягы 500 киши чогултуп, 1785-ж. октябрь айында кыргыздарга аттанып келип, ал жерден кытайлык 1500 аскерге жолукканын жана кытай аскеринин башчысы – кыргыздар кытайлыктардын 2500 жылкысын сүрүп кеткенин айтып: кыргыздарды чаап алууга Бердикожодон жардам сураган жери бар. Ошондо алар кеңешип, Бердикожо Аягөз, кытайлыктар Иле тараптан болуп, кыргыздарды катуу чабат (*Андреев И. Г.* 80-б.). Ушул жана Б. Солтоноев 1791–92-ж. деп, жаңылып, Бердикожонун Кудайбактынын атын сурап алып, кыргыздардан качып чыгышы

айтат. Абылай: «уйсундун Төлө бийине айттырдым, башкаларына айттым, өзүм да айттым, тил албады не кылайын?» деген Абылай. Түлөберди: «уруксат бериңиз, биздин сарыбагыш, солто өз жолунан калбасын, мен сиздин алдыңыздан өтөйүн деп келдим. Бердикожону да ошол биздин кыргыздан тийген жердеги уйсундун көбү ээрчип жүр. Эгер биздин солто-сарыбагыш ошол Бердикожону ээрчиген уйсундан жеңилип калсак, өз убалыбыз өзүбүздө. Аларды, ал Бердикожосу менен биздин сарыбагыш, солто менен жеңип кетсек, жаныңыз ачыбасын?» деген Түлөберди баатыр. Ага Абылай: «Бердикожону өлтүрсөң да калыстык кылам, жана уйсундун Төлө бийи баштап [аны] тентек деп билет, андан аркысын өзүң бил» деген. Түлөберди келип, Эсенкул баатырга жай маанисин айтат, Абылайдан угуп келген сөзүн. Эсенкул баатыр, Түлөберди сарыбагыш-солтонун баш адамдарын, баатырларын чогултуп алып кеңешет, аттанып баралы дешет, айылынын үстүнө. Эсенкул, Түлөберди: «элден мурун чалып келгиле» дейт, ошого макул болот. Солтодон Бөрүбайды, бөлөкбай[дан] Мырзаны, сарыбагыштан да 2 адамды, 4 адамды баш кылып, 80 адамды чалып кел деп жиберет¹. Бул адамдар күндүз бекинип, түнкүсүн жүрүп барып, Бердикожонун айылын чалмай болуп, чалат. Бөрүбай баатырдын алдынан көп кол менен Бердикожо өзү чыгып калып, короноп колго түшүрүп алат, Бөрүбай баатырды. Жолдоштору убада кылган жерге табышалы деген. «Бөрүбай шок бала неме, ичине кирип барып, колго түшкөн экен» деп, Мырза баатыр: «жүр кайтабыз, каз[ык] моюн казактын жолу болгон деген экен, элге эрте кабар берели» дейт. Бөрүбайдын жолдоштору жүрүп кетет.

Бердикожо Иленин боюнда экен, айылы нар жанында. Бөрүбайды айылына алып барып, байлап коет. Таруу орок убактысы экен, күзгү. Бердикожонун Көкчолок деген аты бар экен, күлүк. Бердикожо Бөрүбайды билет. Күндүз талаага алып, көп сүйлөшчү; «боорум» деп. Көп узабай эле, бир күнү кечке маал, Көкчолоктун чылбырын чубатып, каадасынча Бөрүбайды алып, сүйлөшүп отурат. Бөрүбай обочо отурган экен. Көкчолок жандап, оттоп келгенде Бердикожо: «карма Көкчолокту, боорумдун көзү өтүп кетти» дегенче, колун кыл чылбыр менен байлап койгон экен, Бөрүбайды. Байлаган чылбырды тиши менен шарт кыйып, Көкчолокко ыргып минген экен дешчү эле, мурунку чалдар. Көкчолокту минип; «кош, баатыр» деген экен, Бөрүбай. Бердикожо; «боорум, кош! Көкчолокту миндиң. Сени куумаймын. Кууган менен Көкчолок жеткирбейт, куттуу болсун боорум!» деген экен. Иледен өтүп алып, үйүнө келген Бөрүбай. Кордойдо экен, Түлөберди. Абылайга жүрөмүн деп жаткан экен. Кол жасап [алып] Эсенкул баш болуп, солто — сарыбагыш жүрөлү десе, Түлөберди; «биз өзүбүз барып түштүк, казак келип айылдан

бул санжырада айтылбайт (кара: *Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. Б: 2003. 193-б.*). Демек солто, саяк бул жактагы согушка катышкан эмес.

¹ Чалгынга чыгышкан бул окуя Балаайылчынын санжырасында да айтылат.

байлап кеткен жок!» дейт. «Сарыбагыш менен солтого мен ыраазымын» деп болбойт, Түлөберди.

Түлөбердинин адети: бир солто казактан барып, жылкы тийип келсе жаратчу эмес экен. «Тынч жаткан элди тынч жаткырбайсыңар, өзүңөр тийип аласыңар, анан казак минтти деп айтасыңар» дечү экен. Казак кууп келсе, алып, берип койчу экен. «Бөрүбай үчүн [кол] жасап, барбай эле кой?» дегенде, солто баарына; «Түлөберди ушундай экен го?» дешкен экен. Эсенкул баатыр; «боорумду өлтүрбөйт. Абылайдын алдында казак-кыргыз убада кылган» дейт. Абылайдан кийин, казак-кыргыз калган конушту талашып, ошондон кайра жылкы тие баштаган дешет. Түлөбердинин 50гө чамалап калган кези экен. Миң жылкысы бар экен. Казак келип, Калыкутудан¹ тийип алып кеткен дейт. Солто чогулуп: «сиздин жылкыңызды төлөп берели деген» дейт. Ага болгон эмес дейт. «Же болбосо, ордуна казактан жылкы тийип, алып келип берели деген дейт» Түлөбердиге солто. «Мен ыраазымын силерге, солто тууган. Мен үчүн аттанбагыла, менин жылкым үчүн эмес, өзүңөр олжо кылмакка деле, мага айтпай аттанып жүрөсүңөр го. Ошол өзүңөргө керек болуп, аттанып, жылкы алып келсеңер казактан, ошол казактан алып келген жылкылардын ичинде менин тамгалуу жылкым болсо, бергиле!» деген экен солтого, Түлөберди баатыр. Солто ар убак жылкы тийип келсе, кайсы солто болсо да, Түлөберди баатырды чакырып, Түлөбердинин эндүү-тамгалуу жылкыны бере берген дейт, солто. Үч жылда Түлөбердинин миң жылкысы бүт болгон дешип, мурунку солтолордун карылары айтчу. Ал, Бөрүбай аттанчаак [неме] экен, Түлөберди «кой» деп айтчу экен. Болчу эмес экен, Бөрүбай, бирок аны менен араз болчу эмес, Түлөберди-Бөрүбай.

Бөрүбай келгенден кийин, солто-сарыбагыш чогулат. Карысы Эсенкул-Кебек, каны Бөрүбай; «эмне кылабыз?» дейт. Бөрүбай айтат; «Азыр Бердикожонун конушу берик. Барууга, болбойт» дейт. «Жай болгондо, Сарытокумга келгенде барсак болот» дейт Бөрүбай. Түлөберди Таластагы казактын чатак үчүн Абылайга бармай экен; «азыр койгула!?» дейт, жана; «сак болгула»-дейт, «солто, сарыбагыш деп» Бөрүбай айтат. «Мен көргөн Бердикожо бир келет» дейт, «орто тоо тарапка көчүү керек» дейт. Макул болушат. Чүйдүн тоосун карай көчүп жатканда, солтодон да, сарыбагыштан да арт жакта калган элди чабат. Камынып жүргөн эл коебу, кайта-кайта сайып кууп отуруп, Илеге –колго түшкөнүн олжо кылып жүрүп отуруп, Иленин нар жак жээгин кыштап отурган ар атадан, уйсундун малын, үйүн чаап, Бердикожону өлтүрүп, көп мал менен көп адамды байлап алып, сарыбагыш менен солто көп олжо менен үйлөрүнө келишет. Сарыбагыш, солтонун

¹ Калыкуту – Аңыракайда. Мындан тышкары Жамбыл областынын Кордой ооданында да Калыкуту деген айыл бар. «...Калы бий кыргыздарды ээрчитип келип, Жети-Сууга бөлүп, өзүнүн ордосун Кара-Балта суусунун Чүйгө куйган жерине курат. Ал жер кийин «Калкуту капка таш» деп аталат» (кара: *Закиров С. Кыргыз санжырасы. Б., 1996. 68-б.*).

чалдары көп мактанчу экен. Башчысы Эсенкул, Атаке, Кебек, Бөрүбай экен. Түлөберди Абылайга кеткен экен ошол убакта¹.

Бердикожону кандай өлтүргөнү жөнүндө жаза кетейин. Иленин маңдайына чыккандан кийин Кебек, Эсенкул, Атакеге Бөрүбай, Мырза баатыр айтат; «казакка колго түшүп, бала кезинде Түлөберди көчүп барып, элчи болуп жүргөндө, казакка колго түшүп кеткен кыргыздан, көп таап келген болучу, кайта көчүп келгенде. Түлөберди 3 жыл турган. Бир жыл Абылайдын өзүндө турган. Бир жыл Абылайга караштуу Орто жүздү башкарып турган Абылмейиз төрөгө турган, элчи болуп. Бир жыл кулакесер Кудайменде төрөдө, кичи жүздү башкарып турган Кудайменде. Анан көчүп кыргыз элине келгенде, Түлөберди көп үйлүү эл болуп көчүп келген дешчү, казакка колго түшкөн кыргыздарды ээрчитип. Кыргыздын ар уругунан бар экен» дешчү чалдар. Ошол көчүп келүүчүнүн бирөө, бөлөкбай Ача баатыр деген адам бар экен. Ошону бөлөкбай Мырза баатыр, Бөрү батыр экөө; «Ача, сиз Бердикожону ушу казактын арасында чалып, кайсыл үйдө жатат, чыгып, билип келесизби?» дептир. «Макул» деп Ача баатыр кетет. Бөрүбай-Мырза баатыр[лар], Эсенкул, Кебек, Атакеге айтат; «биз Бердикожону чалып кел деп, кайсыл жерде жатканын билип кел деп, Ача баатырды тактап кел дедик. Уруксат берсеңиздер сарыбагыш, солтонун талапкер – келе бакан баатырларын ээрчитип барып, өлтүрүп кайталы Бердикожону. Кол кете берсин, силер баш болуп» дейт, Бөрүбай-Мырза экөө. Ага Эсенкул баатыр: «боорум, үмүтүм сенин ушул, кечөө көкжарлы Баракты, Жапекти, ушул Бердикожону кууп, Барак канды, Жапекти өлтүргөндө батамды берип, ушул казык моюн казакка сени салам, боорум дедим эле. Атеке, Кебек экөөңөр – силер колду, малды, колго түшкөн киши[лерди] алып, элге жүрө бергиле! Мен балдарга баш болуп, мында калайын, куда кааласа казык моюн казакты өлтүрүп чыгабыз. Антпесе, тынчтык бербейт, казык моюн казак. Казактар: кыргыз кетип калды менен, тынч жатып калат, чарчаган немелер. Дал ушундай күчү кетип турганда, кайта кайрылгыз кылалы, казакты. Ача батыр анык чалып келет, кай жерде жатканын билип. Ачанын казактан айырмасы жок» деп, Эсенкул баатыр колго: «өз боюңарга ишенген солто, сарыбагыштын жана, биздин ичибизде жүргөн бөлөк уруктан талапкериң биз менен калгыла?» деп, Эсенкул баатыр жар салат. Өз боюна ишенген 500 адам калат. Атеке-Кебек бий, колду алып жүрүп кетет. Кыш түшө элек, күз ашынын аяк чени экен. Убакты түн узун, коңур суук экен дешчү карылар. Бердикожону казакча сүйлөп, чалып, Ача баатыр келет. Келип колго айтат: «казактарда аргын-уйсун,

¹ Бул жерден Түлөбердини Абылайга кетти деп, мурунку баргандары менен алмашылып калган. Буга Бердикожого Эсенкул башында болуп, Бөрүбай – Мырзалар аттанып барганда, алардын арасында Түлөбердинин болбогону себеп болсо керек деп түшүнүүгө болот.

экөө тең аралаш, ортосунан 90 жолум уй (үй)¹ берип, чоң ак үйдө жатыр экен барсам, чалкасынан түшүп жаткан болуп, ортосунан сойуш берип жаткан экен, төмөнкү Чүй аягынан келген казак болуп, бир кондум, эки бээ союп беришти. Орто ченинде айылы. Обочороок айыл, Бердикожонун айылынан нары отур казактар» деген Ача баатыр. Ача баатыр кол башчы болуп, айылдын жанына барып; «ушул айыл!» деген экен. Эсенкул колду экиге бөлүп, бирөөнү айылдын башынан, бирөөнү аягынан, өзү Бердикожонун айылынын Ача баатырды алып, Бөрү[бай] баатырды алып, анча-мынча киши менен; «мен айылдын жанына барганда, качан менин үнүм ураандап чыкканда, ошондо ат койгула. Биздин издегенибиз Бердикожо деп кыйкыра бергиле. Айылы кайда, менин үнүмү улап жүрө бергиле, каяша кылганы болбосо, эчтекесине тийбегиле?!» деп, Эсенкул баатыр буйрук кылган дечү эле карылар². Ошол айтканындай болуп, Бердикожонун үйүнүн жанына келгенде түшүп калган дейт. Иледен алыс экен дешчү казактардын айылы. Бердикожонун өз үйүнүн жанына барганда, Эсенкул баатыр «Жанкороз» деп ураан салганда, айылды курчап калган экен кол. Казактар каяша кыла албай, шашып калган дечү, мурункулар. Эсенкул баатыр: «кайсыл үйү?» дегенде, «бул үй» дегенде, «түш боорум!» деп айтат Эсенкул. Үйдүн эшигин ачып койгон экен Бердикожо өзү. Чырагын жарык кылып, колуна кылычын алып, найзасын алып, Бердикожо карап турган экен дешчү. Жанындагы адамдары менен, атка мине албай калган экен дешчү. Эсенкул: «үйдү көтөргүлө!» деп, үйгө кирейин дегенде, «баатыр! Мен кирейин» деп, Бөрүбай киргенче, [Эсенкул] үйдү көтөрүп таштаган экен, дешчү мурункулар. «Аа, боорум келип калдыңбы? Көкчолокту минип качканыңда, осул истин болоорун билдим эле» деп, найзасын сундура берген Бердикожо, Бөрүбай экөө найзасын тирешип турганда – Эсенкул баатыр [Бердикожону] жаккадан алган экен дешчү, чалдар. Даяр турган, оңчон [ошончо] баатыр коебу, өзгөң тынч тур деп, Бердикожонун кишилери(н) – катын-баласын бөлүп, Бердикожону байлап, айылдан чыккан экен дешчү. «Бүчү, бүлдүргөнүн албагыла» -деп, Эсенкул-Бөрүбай айылдан тынч чыгып кеткен дейт. Бердикожону Эсенкул атчан туруп: «өлтүргүлө!» деп өлтүртүп, Эсенкул баатыр: «ал, Бердикожонун өлүгүн» деп, кыйкырып, жүрүп кеткен экен дешчү, мурунку чалдар³. Ал менин Бердикожонун өлүгүн жазганымды

¹ Узак сапар же болбосо жортуулга чыккан кезде тиге коюуга ылайыктуу, уук жана түндүгүн гана алып жүрө турган үй. Казак тилинде да «жолым үй» деп аталат (кара: Казакстан Улуттук энциклопедиясы. А., 2002. Т. 4. 31-б.).

² Айылга жакындаганда анча-мынча киши менен гана кол салганын бул окуяларга замандаш И. Андреев да баяндайт.

³ Бердикожонун бул акыркы чабуулу жөнүндө И. Андреев тоболдук татар, тилмеч жана молдо Киленей Мамлимден, 1786-ж. 13-февралында укканын эскертип, төмөнкүдөй жазат: *...кыргыз-казактардын көптөгөн чатактарынан улам, 1786-ж. январь айында Бердикожо атайы даярдык көрүп, тоолук кыргыздарды чаап келмек болот. Ушул окуя болор алдында анын түшүнө бир нече жолу аян кирет, ошондо жолу болбой турганын алдын-ала билип, кайра баргысы келбей калган. Бирок, жанындагы 100дөй кишинин сөзүн кыйа албай, аргасыздан башынан өч кыргыздарды чабуу үчүн бир чети ыңгайлуу учур болорун, бир*

айып көрбөйсүздөр, менин жазганым, тарыхка жомок окуучуларга. Ал казактар Абылайга барган дейт, арыз кылып¹. Түлөберди Талас кыргызынын чатагы үчүн ошол, Абылайдын жанында экен жана Бердикожо үчүн Абылай менен сүйлөшкөн сөзү бар экени жазылган. Кыргыздан: Эсенкул, Кебек барган, Абылайдын алдында казак-кыргыз башчылары айтышып отуруп, эсептешип отуруп бүтүм кылган дешчү чалдар. Бердикожонун куну 9 байталга кесилген экен дешчү, чалдар. Ушундан, казак-кыргыз Абылай доорунан Коконго караганга чейин тынч болгон. Мал тийип турган, анда-мында эл чакан айылды чапканы жок болгон. Андан кийин чоң иш, казак-кыргыз ортосунда Кененсарынын келиши олуттуу. Биздин кыргыз калмактан качканда, калмакты кууганда, Абылай менен урушканда, Бердикожону өлтүргөндө, баарында тең «Жанкороз» деп ураандаган. Эсенкул адамдын зору, үнү бийик, биз кичине кезде малдын чоңу болсо, малдын Эсенкулу экен дешчү. Куштун чоңу болсо да² эл [аны Эсенкулдай дешчү].

чети артынан дагы келе турган башка казактарын күтүп, кыргыздарга бара турган жолдун тоому – Жидисууга жакын жерге конот. Жайма-жай болуп, аттарын айылдын четине кое керип коюшчу экен. Бир күнү кыргыздардын 80 ге жакын кишиси чогулуп, казактар уктап жатканынан пайдаланып, түнкүсүн келип, адегенде аттарын кууп, анан өздөрүнө кол салып, бир тобун өлтүрүп, бир тобун колго түшүрүп алат. Колго түшкөндөрдүн бири Бердикожо экен, бир кыргыз аны артына учкаштырып алып, башчысы Исенгильдиге алып бара жатканда, баары бир, акыры соо калбасын билип, кончуна катып жүргөн бычагын ала калып, алдындагы кыргызды сайып өлтүрөт. Анын мындай кара муртөздүгүнө жаны ачыган кыргыздар, ошол эле жерде анын башын кесип алып, буту-колун жиликтеп, ичин жарып, кайра баарын ага салып салышат. Ушуну менен кыргыздарга көп жылы запкы көргөзүп келген Бердикожо баатырдын жашоосу аянычтуу аяктады. Артында бир тууганы Секолян жана төрт баласы калды. Булардын ичинен улуусу – Лепес. Дагы бири – Чок. Калгандарынын аты белгисиз. Бердикожо баштаган чатак муну менен бүткөн жок. Анын кунун кууган туугандары кийин, бир жолу кыргыздарга кол салып, кыргыздардын башчысы Исенгильдынын баласын колго түшүрүп алып, айылына алып келет. Бердикожонун аялдары күйөөсүнүн кегин алыш үчүн аны бычактап өлтүрүп, натыйжада, аларды коргогон Бердикожо баатыр жок, азыр кыргыздар казактарга каршы катуу кысымчылык көргөзүп жатат (кара: Андреев И. Г. 79-80-б.). Эсенкулдун колго түшүп кеткен бул баласынын аты Найман. Ушул Найман мурун, Түлөберди менен кошо Абылайдын алдына аманатка барганы башка санжыраларда айтылат.

¹ Санжырачы бул жерден дагы жаңылып жатат.

² Эсенкул баатырдын кебетеси: кыргый көздүү, узун бойлуу, ийиндүү, ыраңы түктүү сары чийкил киши болгондуктан, «ылаачын арым, кыр(гый) көз» деген эл оозунда сөздөр бар. Баардыгын Эсенкулдун кебетесиндей дешет карыялар (кара: Абдрахманов Ы. КР УИА кол жазмалар фонду. Инв. №116 (319).

II бөлүм.

Кокон хандыгына чейинки кыргыздардын турмушу

Мен түштүк кыргыздын бул жөнүндө Коконго карап калган эл деп билемин. Ал [эми] түндүк кыргыздын жайын билгенимче жаздым.

XVIII кылымдын аягы, XIX кылымдын башы[нда] ээ болуп турган түндүк кыргыздын жеринин аймагы, уругу жана башчылары мына булар: Жеринин чыгыш жагы Ат-Башы, Нарын, Аксай, Ысык-Көл. Түндүк жагы Карабулак, Каштек, Үч-Алматы, Сарытокум, Иле¹ менен Чүйдүн ортосундагы күнгөй-тескей тоолору. Чокморгондун кайкысы, Чүйдүн ары жагындагы Уландын учу, Короготу суусунун Чүйгө куйган жери. Батыш жагы Олуя-Ата шаары, Талас суусунун батыш жагындагы Кичибуурул, Чоңбуурул тоосу, Терс суусу, Күйүктүн бели, Түлкүбаш тоолору, Чаткал өзөнү. Батыш жагы ушулар². Ушул ортодо кыргыздар жүргөн

Мен жазган ушул кыргыз жеринин аймагы-чеги.

Казактын ханы Абылай, кол жасак тартып келип, кыргыздын жерин басып кирген. Абылай менен кыргыздын ортосунда кандай чатак, кандай уруш болгонун, жөнүн мен жазган жокмун. Кимдер өлүп, кимдер чабылганын, жана казак-кыргыз эмиине деп баштап алып, ортосу уруш-талаш болгонун жазган жокмун. Мен ошол Абылай кыргыздын казактын жер чегинин арасынын ачканынын жаздым (Мен ошол Абылай кыргыз-казактын жер чегин ажыратып, ачканын жаздым). Мен жазган ушул төмөнкү жерлер – казак-кыргыз Абылайдын алдында чогулуп отуруп, чыбык кыркып, элчиликке – ак үйлүүгө³ киши көчүрүп берип, жер чегин ажыраткан болучу. Ошондо бөлүнгөн жер чекти жаздым.

¹...Дуулат урууларынын (Улуу жүз) ата-бабалары качандыр бир кезде Ташкентке жакын жерлерде турушкан, кийин Арка-Каркаралинск уездине көчүп, андан азыркы Копал (азыркы Талды-Коргон) уездинин Акчий, Кен-арал, Көк-су жана Караталга келишкен. ...Иле дарыясына келгенде, андан өтүп, Иленин сол жээгиндеги кара-кыргыздарды кысып, Чүй өрөөнүнө чегиндирип, дуулаттар азыркы Верный уездине тиешелүү жердин көбүн ээлеп калышты. Дуулат уруусунун Иледен өтүшү мындан 50–60 жыл мурун (б. а. XIX кылымдын 50–60-жылдарын айтып жатат – Т. Э.) аяктаган (кара: Румянцев П. П. Уезды Жетысу. А., 2000. 216-217-б.).

²...Бир канча убакытка чейин Түркстан (шаар) да ушундай эле абалда (эч кимге баш ийбей) калган, бирок кыргыздар (казактар) ага калмактардын келип, соода жасашына тоскоол кылган эмес. Ал эми Түркстан менен Ташкенттин ортосунда жаткан майда шаарларды алсак (мис., Икан, Кайнар, ж. б. айтып жатат), кыргыз-казактар аны ошол мезгилде (калмактар кеткенден кийин дегени) ээлеп калып, ушул кылымдын (XIX) башына чейин мезгилге чейин бийлеп келишти. ...Бир канча жылдан кийин Кусяк-бек тарабынан Ташкенттен куулуп чыккан Тюля-бий башка аргасы жогунан Россиянын кол алдына кирип, бийлигин чыңдоо үчүн Оренбургга киши жиберди (1749-ж.). Анын мындай күчсүз экени балким Россияга маалым болсо керек, ошондуктан алар анын сунушун жоопсуз калтырды (кара: Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих орд и степей. А., 1996, 173-б.).

³ Ак (арабча «хак» – чыныгы, анык) «үйлүү» деген сөз менен биригип, «чыныгы бүлө» деген маани берет. Ал «аманат» деген сөз менен мааниси бирдей туюлушу мүмкүн, чынында булардын түшүнүгү такыр башка. Жөнөкөй сөз менен айтканда, «ак үйлүү» деген сөз, келечекте бийликке сөзсүз жете турган шарты бар адамды башка бийликте отургандар күчкө салып (өзгөчө орто кылымдагы хандыктарда өнүккөн) же келишим кылып, убактылуу тарбиялап («асыранды бала» сыяктуу), анан тарбиясына көндүргөндөн кийин кайра аны өздөрү кызыкдар болгон жердеги бийликке жетүүгө жардам берген. Бул жерде санжырачы казактарга Түлөберди менен Эсенкулдун уулу Наймандын (кара: Валиханов Ч. Ч. Пол.собр.соч. Т. 1. 376-б.) барганын айтып жатат.

Муну кыргыздын Абылай менен баш кошкон адамдары – саруудан бошмоюн Туума бий, Мама бий, Жамболот баатыр; солтодон бөлөкбай Кебек бий, Түлөберди бала; сарыбагыштан Эсенкул баатыр, Атаке баатыр; бугудан Бирназар; саяктан Качике баатыр, Сейит бий, Келдибек бий аталып – билгеним ушул.

Ушул ортодо түндүк кыргыздар турган.

Элдин турмушу көчмөндүү болгон. Тиричилиги, жан сактоосу мал [менен] болгон. Бакканы кой, эчки, төө, жылкы – бул малдарды дайыма жазы-кышы чөп чаппай, жайытка баккан, жана бир жерде отуруктуу болбогон, бир жерден бир жерге малдын жайытына карап, көчүп жүргөн. Жазы-кышы жоокерчилик болуп, бирине-бири казак-кыргыз чабышып жүргөн. Алардын ортосу алыс жүрүүчү, наржагы 10 күндүк, бержагы 5 күндүк алыстыкта жүрүшкөн. Ошол себептүү малды күнү-түнү жесек менен кайтарып жүргөн. Кыш болгондо малды тоого баккан. Элдин сыртынан кароолдоп кайтарып жүргөн баатырлары болгон. Аны чалгынчы дешчү. Бул баатырлардын кайтарган тоолору төмөнкүлөр: Чүй, Талас, Нарын, Ысык-Көл тоолору жана жайлоосу Соң-Көл, Суусамыр, Кочкор, Жумгал, Арпа болгон. Көктөө-күздөөсү Чүйдүн наржагы, Иленин бер жагы, Үч-Алматы, Чүйдүн Таласка чейинки талаасы – ушулар болгон.

Малы – эчки, кой, уй. Короо малдарын түнкүсүн кыз-келиндер үйдүн жанында кайтаруучу. Бекбекей – сексекей (саксакай?) деп ырдап отуруучу. Ал ишти бала кезде көрүп калдык. Эл урук-урук, тууган-тууган болуп, жама жүрүшчү. Мисал көрсөткөндө; бир жоо келип калса, солто эли бир азда чогулуп калчу.

Дыйканчылык жайы – таруу, конок айдоочу буруусун менен. Ал буурусунга өгүз кошуучу. Ошон үчүн кош деп атоочу. Чөп айдашчу эмес. [Эгинди] калпакка ченеп, табакка ченеп, баштыкка ченеп себишчү. Таруу-конокту жылда [улам] бир жерге которуп айдашчу. Айдалбаган кур жерге адеп өз-өз сепкен үрөнүнө жараша «бул сеники, бул меники» деп арасын бөлүп коюшчу. Энчик-энчик кылып бөлүп алуучу. Ошону менен кетип калуучу жана эгин айда[л]ган жерге мал, айыл турчу эмес. Ал жерге мыкты ыкчыл, эгиндин жайын жакшы биле турган журт башчылары, баатыр адамдар кароол карап туруучу. Арыгын баштап койгон адамдар баш болуп барып, коломолуу-кол, жасак менен, жарак-жабдык менен барып, арыгын чаап кайтуучу. Сугат убагында чогулуп сугарышчу экен. Бала кезде чалдар айтышчу эле; «ошол калпактап, баштыктап айдаган эгинге тоюп калчу элек» деп. Чалдар айтканын уккамын. Таруу бышканда, түгөл мал-жаны менен үстүнө көчүп барышчу. Мына ошондо чогулуп, оруп, ошентип басып алышчу. Ашар кылып, мал менен чогулуп, басып алышчу. Ошол эгин алган убакта күздүн башы болуп,

бир жагынан ошол жерге кой кыркып, «чечкор» союп¹ – эгин тою, кой союп – кийиз тою деп, кызык тамашалары көп болчу.

Түнкүсүн кур ойнун салып, алты бакан тепчү – селкинчек деп, кыз-келиндик, жигит-балдар. Жабылып тепчү. Ак чөлмөк, жоолук таштамай, токмок салды, ырдамай, комуз [кыяк] тартмай, комуз чертмей. Баары чогулуп, чоң дебей, жаш дебей, кары дебей – «шырылдаң» айтмай, чоор тартмай – ар түрдүү тамаша оюндардын баарын ошо кыrmандын башында жасоочу. Жана той бермей, аш бермей, баланы отургузмай, өлгөнгө ат чапмай жана дагы, кийиз басмай, таруу актамай – баарын ошол жерден бүтүрчү экен.

Ошол эгин үстү, көңүл көтөрө турган убактылары экен элдин. Эгинди ороого куюп, ошол жерге [ар] ата уулунан киши чыгарып, бир баатыр адамын башчы кылып, ороонун башына кондуруп, көчүп кетишчү экен. Ороочулардан кабар алып турушчу.

Тоого кыштаган, эл. Элдин оокат-жайы; күз-кыш ичкени бозо-арак болучу. Аракты бозодон тартчу, кымыздан тартчу. Жылдын 4 мезгили барында тең арак үзүлчү эмес. Жегени эт болчу. Этке таруу салып жиберчү. Буудайды чек аралаш өзбектерден, уйгурлардан сатып алышчу. Жазда сүт, кымыз, жуурат ичишчү. Таруу, конок үзүлчү эмес. Сүттөн май алышчу, курут кылып алышчу, эжигей кайнатып алышчу – ушулардан запас кылып, кийинкиге сактап алышчу.

Талас, Чүй, Үч-Алматы, Ысык-Көл – ушул жерлердин өзөндөрүнүн баарынын жээктери токой болучу. Мисал кылып көрсөткөндө – мына бул Аламүдүн, Ала-Арчага окшогон Чүйдүн өзөндөрү[ндө] бура тарткан арык жок, тик агып отуруп, Чүй суусуна кошулчу. Таласка чейинки туура ылдый аккан өзөндөрдүн бою кырчын талдан куралган токой болучу. Талаалары камыштуу, туура-туура ылдый аккан кара суулар болучу. Жаткан ар кайсы ойгут-ойгут саздар болучу. Чий калың болчу. Илбээсини калың-калың болуп, улар, кекилик, өрдөк-каз, турна-каркыра, тоодак, ак куу, кыргоол, коён – тоо-талааларда жүнүн жешчү. Алгыр илбээсинден – бүркүт, куш, ылаачын, ителги, чүйлү, кыргый, турумтай болучу. Ошолорду салып, мүнүшкерлик кылышчу. Кыргыздар илбээсинди тузактап алышчу. Кар жааганда сонорлоп, солбор [сөлпөр] менен уруп алышчу. Аңдып [барып], уча бергенче ат менен чаап алышчу. Билдирбей басып алышчу. Иши кылып, алуунун ыгына мастер болгон, кары-жашы, бала дебей. Туут убагы жазда, жумуртка калың болучу. Балдар таап алып эле жей беришчү. Иши кылып, этке мына ушинтип бай болушчу жана илбээсиндин жүнү кап-кап болуп, кыргыздарда жыйылып турчу. Эми, аңчылык деген кыргыздын бир байлыгы болучу. Жолборс, кабылан, илбирс, карышкыр, түлкү, аюу, сүлөөсүн, суусар, суур, кашкулак, мадыл, чочко, сасык күзөн –

¹ Түшүм алганда жандык союп, майрамдаган ырым.

булар калың болучу. Бугу, марал, котос¹, кулжа, аркар, теке, эчки, элик, кулан, бөкөн тоосунда да, талаасында [да], чөлүндө да калың болчу. Кулан, бөкөн[дүн] көбү Чүйдүн нар жагында жүрүүчү. Талас суусунун аягы: Корготу суусу, Чүй суусу – ушул орто ээн кум болот, жаткан, ушуларда жүрүүчү. Мына кыргыздар ушулардын баарына аңчылык кылышчу. Мылтык менен атып-атып алышчу. Ат менен кууп, чаап алышчу, капкан салып, алып алышчу, тайган агытып, бүркүт салып, алып алышчу. Кыргыздарда атактуу бүркүттөр болучу, атактуу тайгандар болучу, салык кылып – эрдин кунуна, кыздын калыңына жүрө турган. Алгыр куш, алгыр ителгиден чыккан шумкар, алгыр тайган, алгыр бүркүт, жоого жарай турган күлүк ат, атан төө – абдан кымбат болучу экен.

Мына ушинтип, этке бай экен жана аккан суунун баарында балык көп-калың экен жана мал эти, илбээсин эти, талаада жүргөн аң эти, суудагы балык эти болуп, кыргыздар эт-майга биринчи бай экен.

Колундагы мал териси, жүнү, илбээсин жүнү жана талаа аңдарынын терилери, бугу мүйүзү, бөкөн мүйүзү – мына ушуларга да кыргыздар бай болгон. Мындан кол өнөрү менен кой жүнүнөн нечен түрлүү ала кийиз, туш кийиз, жабык баш, шырдак кооздоп, нечен оюм салып, аялдар төө жүнүнөн, кой жүнүнөн кийе турган таар, үйгө сала турган таар, жүккө жаба турган кап кылып турушкан, өз ылайыгына жараша. Тегерич [--], үйгө керек боло турган боз кийиз, ак кийиз, үйгө жаба турган илбээсин жүнүнөн жастык, мамык кылышчу. Ал териден жаргак кылып, кийим кылышчу, тон, ичик кылышчу. Ийлеп алып, кайыш кылып, ак чокой кылып, жүгөн-куюшкан, басмайыл, тердик, желдик кылышчу, териден. Жүндөн да тердик, желдик кылышчу. Төө териси, жылкы териси, уй терисинен идиш кылышчу. Көөкөр, көнөк. Атактуу баатырлар жолборс терисинен аңтара такы (? даакы) кылып кийишчү. Кулун терисинен, жабагы терисинен такы кылып кийишчү. Төөнүн жүнүнөн кубу (балким күбү?) кылып кийишчү. Илбээсин жүнү, төө жүнү, кой жүнү – өзүнөн артканын; мал терисинин, талаа аңдарынын терисин, бөкөн мүйүзүн, бугу мүйүзүн – өзүнөн артканын кыргыздар соодагерге сатчу. Жылда уйгурдан, өзбектен, ногойдон кербен тартып, соодагерлер келчү. Кыргыз эли аны «кербен» же «бакалчы» дешчү. Ал кербендер кыргыздын урук башчыларына түшчү.

Ар түрлүү усталар бар болчу. Темир уста, жыгач уста, өтүкчүлөрү бар болчу. Күмүш, алтын, коло, мис² – ушуларды да иштей турган усталар бар болчу. Темир усталар: каракелте деген мылтык, бараң мылтык, саадак, кылыч, айбалка – колодон; чокморбаш, найза, чынжырлап, көзөнөк кылып жасаган зоот, урушта атактуу чоң баатырлар кийе турган – чынжырлап, көз-көз кылып жасаган, башка кийе турган тумак [жасашкан].

¹ Топоз

² Жез. Бирок Поярков «жез идишке шайтан түкүрөт», кара кыргыздардын аны көп колдонбосун эскертет (кара: Поярков Ф. Каракиргизские легенды, сказки и верования. 34-б.).

Урушка керек жогоркуларды жасай турган усталары да бар болчу кыргыздын. Жана тиричиликке керек: чот, керки, кулакка тага турган; сырга, билерик, шакек, чачпак, эр токумга, жүгөн-куюшканга кубалар (?) орното турган сымдап (?) чаба турган усталары да бар болчу. Ар түрлүү – аял, эркекке керек нерселерди кыла турган усталар кыргыздын өзүнөн чыкчу. Капкан, кишен – ушуга окшогон нерселердин баарын кыргыз усталардын өзү жасашчу. Буларды эл кайдан алат? Жогоруда айтылган кербенчи-соодагерден алат. Темир, күмүш, алтын – башка керектүү нерселерди ошол кербенчилерден алышчу. Пахтадан, жүндөн, жибектен токулган кездемелерди, даяр кийимдерди – идиш, казан, ар түрлүү – үйгө, эркекке, аялга керек буюмдарды, кийимдерди ошол кербенчи-соодагерлерден алышчу. Ал кербендерге илбээсин жүнү, кой-төө жүнү, тыбыт, ар түрлүү аң териси: кийик териси, бугу-бөкөн мүйүзү, кийиз, кой-эчки, уй, жылкы – ушуларды кербендерге баалап, нарк кылышып беришчу. Ал кербенчилер жогорку айтылган буюмдарды – алар да нарк коюп, алмашып алышчу. Кыргыздын ууз-усталары жетише албай, иштей албай, жар-жарактарды, буюмдарды ошол кербенчилерден алышчу. Ал кербенчилер буюмдарын насыя берип кетчү. Кыргыздардын дайындаган буюмдарын, жарактарын келер жылга алып келип бере турган кылып, убада кылып кетишчү. Кербендер көбүнчө булгары-кездеме буюмдарын, казан-жарак, темир буюмдарын ногой кербенчилери алып келишчү. Тигилген өтүк, чапан, мата, бачайы, шайы, шуруу – алтын-күмүштөн болгон буюмдарды өзбектер, уйгурлар алып келчү. Бирок, кербендер кымбат сатчу, алып келген буюмдарын, нерселерин. Ал кыргыздар арзан сатчу, малдарын, жүндөрүн, кийиздерин, таарларын, аркан-жиптерин, майын.

Мына, кыргыз элинин 18инчи -19унчу кылымдагы турмушу, тиричилиги ушундай болчу.

Кыргыздын саяси турмушу, эл бийлөө жөнү, уруусу

Кыргыздыр хандык жок, алык-салык жок, өз жерине кожоюн эл болчу. Тууган-тууган болуп, урук-урук болуп туруучу. Ошол уруктар өз ичинен бий шайлап¹ коюучу. Ал бийлердин кыла турган жумуштары төмөнкүдөй [--] иштерди башкаручу: эр кун[у], көз кун[у], тиш кун[у], жер доо[су], уруулук бүтүмү жана кол акы доолору, конуш талаш, бирөө менен бирөө[нүн] урушу, конок кондурвай (кондурмай), эл арасындагы ар түрлүү чатактар[ды] ошол бийлер бүтүрчү. Эскиден калган эреже бар, адеп бар.

¹ Наамы берки уруу башчыларынан жогору болуп, бийлиги ханга тете болсо да бий деп аталып калган. ...Ортолук кезде кыргызды бий бийлеген. Кыргыз бийи менен казак бийин оболу кудай каалап, андан кийин калк каалашкан. Алар жашынан эле акыл-парасатын элден ашырып барып, бий болушат экен. Кыргызда бийди хан ордуна шайлап коюшат экен. ...Качан өз тукуму үзүлгөнчө бийлик ата-мурас болуп, тукум кууп отурган (кара: Абдырахманов Ы. Кыргыздардын чыгышы. КР УИА КЖФ. Инв (329) 116).

Оторкан, Барак кан – бул хандар ислам дининен мурунку хандар¹. Ислам дининдеги хандардан «эңеше бойлуу эр Эшимдин эски эреже, адети» дейт эл. Эр Эшим 17 инчи кылымдагы казак-кыргыздын ханы. Самаркан, Фергана, Ташкен – ушул-ушул шаарларды өзүнө каратып алган. Эшимкан казак-кыргызка хан болгондон кийин Оторкан, Бараккан салып кеткен жолду, адетти колдонгон. «Эңеше бойлуу эр Эшимдин эски эрежеси» деген сөз ошол. Мурунку эски эрежени, адетти колдонгон үчүн айтылып калган сөз, эл оозунда. Эр өлтүрсө, аныкталган өлүм болсо, куну 6 жакшы ат, 100 жылкы болучу. Бирөөнүн жесирин бирөө зордук кылып алып койсо, 9 жылкы болучу, бир аты бар. Көздүн куну – өлүк кунун төрт бөлгөндүн бир бөлүмү болучу. Анан айып бир ат- бир чапан, анан бир кой-бир чапан, эң арткы айып бир чапан. Аныкталбаган өлүккө 4 киши жан берүүчү, ал төрт киши жан бербесе, кунга жыгылуучу. Ал төрт киши жан берсе, ошол өлүк доо кылган элдин бийине барып көрүнчү, мына биз келдик деп.

Ортого, бөлөк, жанаша [о]турган элдин бийлери арачы болуп, «жан садага» деп² да бүтүрчү. Мына бийлер жогорку адет-эрежеге сүйөнүп бүтүм кылуучу. Мына[бу] бийлерге тиешелүү жумуштар ушу болучу. Бийлерге 10дон бир бийлик акы бөлү[н]чү. Ал [эми] эң үстүнөн урук-уруктун эл баатырлары бар болчу, башкарып турган. Алардан да акылы, чечендиги, бүтүмчүлдүгү, көсөм[дүү]лүгү, адилдиги кошо келип калган баатырлар да болгон. Ал адамдар эл ишенген баатырлар болчу, атактуу. Сырткы, бөлөк эл менен: казак, өзүбек, уйгур, калмак менен ынтымакты-душмандыкты башкарып турган ошол баатырлар болучу жана жесек кылып, мал кайтара турган, эгин башына, отордогу мал башын кароолдоп турган, эл четин карап турган жана бөлөк элди жашынып барып, чалып келе турган, жолду биле турган, жана келе жаткан жоону көрө, табышты биле турган, жөө баатырлары болгон. Кыргыз элинин бул баатырлары жогорку чоң баатырлардын ыгында болгон жана айыл аксакалы болгон, тууган-туугандын, чатагын-араздыгын бүтүрүп турган. Майда доолорун бийдин айтуусу боюнча, бийге жибербей эптештирип коюучу, аксакалдар. Мына, башкаруу-бийлөө турмушу ушундай болучу, кыргыз элинин.

Ал эми ошол, 18инчи, 19 унчу кылымда, казак-кыргыз башынан ынтымак болуп келген. Көкүмканды³ чанчкулу Карабайтик өлтүрүп, айыгышкан жоо болгон. (Кара

¹ Булар жөнүндө санжырачы Балыкооздун санжырасында кенен айтат (кара: Акылбеков А., Алымбеков Т. Балыкооздун санжырасы. Б., 2009).

² Жан берүү, жан садага – ант берүүнүн бир түрү. Ак болсо жөн гана «жанымды берем» же «жаным садага» деп ант берүү менен кутулган.

³ Казак ханы Ишим (Эшим 1598–1645) кыргыз бийи Кукемдин (Көкүм) жардамына таянып, Ташкент шаарындагы катаган менен чанчкылылардын Турсунун жеңсе, Ишимдин небереси, Жааңгердин уулу Тооке да Тиеске (Тейиш) таянып, кыргыздарды бийлеген (кара: Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. в 5-и т. А., 1961, Т. 1, 374-б.).

...Казак-кыргыздын ханы эңчер бойлуу эр Эшим калмак менен жоолошкондо арка кыргызынын аскер баштыгынын бири Манап болуп, согушта Иле боюнда өлгөн. Эшим хан., хан Турсунду өлтүрүп,

Байтик, улуу жүз, өз уругу чанчкулу, Көкүмгө уу берип өлтүргөн). «Казак алгыр» деген кыргыз тили, «кыргыз алгыр» деген казак тили ушундан калган. Бир чети кыргыздын конушун талашып, ушул Русуя мамлекетине караганга чейин, бирине-бири катташпай, жоо болуп келген (келишкен). Себеби, Көкүмдү өлтүрүш, конуш талаш. Бирин-бири чабышып, олжолошуп, нечен чоң уруштар, [киши] өлтүрүштөр болгон. Эшимкандын хан болушу, ошонун артынан казак-кыргыз жоо болушу, Абылайдын келиши кыргызка, арты Кененсарынын келиши.

Аскер катарында жүргөн кыргыздын эр-азаматы алдына бир же эки ат минип жүргөн. Ишенген ал аттарды жанындай багып жүргөн. Бир найза, бир айбалта, бир коло чокмор, бир кылыч, соот кийип, дайыма ушинтип, камынып, даяр болуп жүрүүчү. Эгер байкоосуздан жоо келип калса шарт деп, мейли кыш, мейли жаз, мейли күн, мейли түн көчүп жүрө берүүчү. Ошого жараша аялдары да, балдары да чыйрак, сак болучу. «Жүр» дегенде эле өзүлөрү жүрө берүүчү, жылкысын минип алып, төөсүнө үйүн артып алып, шарт деп көчүп жүрө берүүчү. Майда малга карачу эмес.

Ал жоого: казакка-калмакка аттанганда [---] жогорку чоң баатырлар баш болуп аттанчу. Мылтыкка мергени [мылтыгын] жанагы жарактын үстүнө асынып алычу. 10 күндүк, 20 күндүк [жерлерге] аттанышчу. Бир айлык жерге барган күндөрү болгон мурунурак. Ат менен аттанышчу, ат башына бир кайыштан чидер, беките турган. Эр башына эки ат алышчу. Ал өзүлөрүндө жоого ылайык керней, сурнай, добулбас болгон. Урааны болгон. Жоо урааны кыргыздын ошол кезде беттешип урушканда «Жанкороз» деп ураандачу. Ичин-ара өз уругу болуп аттанганда, өзүнчө урааны бар болучу¹. Мисалга айтканда, сарыбагыштын өз урааны, солтонун өз урааны болучу. Саяктын өз урааны бар. Ал атактуу, чоң баатырлардын бормосу (формасы) соот, анын үстүнө белгилүү болуп жүрө турган, көрүнүп [жүрө турган] бойромчо (?) деген кийими болгон. Күрмөчө, ичи эликтин мойногу, сырты кийиз моот (---) макмал, жибектен болгон. Мата, моот жүндөн болгон. Мата, аны аны абдан шырыган кийизге. Үстүн күмүштөнбү, алтынданбы чобкут куба (?) койгон. Ичи эликтин мойногу, сырты жогорку айтылгандар. Баатырлар ушундай

Ташкенге Жанкороздун уулу, Тагайдын небереси Көкүмдү улук кылып, канчалык кыз-катын, мал олжолоп кайткан» (кара: Солтоноев Б. Т. 1. 77–78-б.).

¹ Ат сүрөгөндө, балбан күрөш, эр сайыш, урушка киргенде ар бир уруу өз ураанын кыйкырып салып чакырышкан. Муну ураан чакыруу деген. Долон бийдин Агул аттуу аксакал уулу тазалыкты сактаган, жакшы кийинген, ичинген, жанын абдан баккан киши болгон экен. Ошондуктан эл ага Жанкороз деген наам беришет. Бир күнү Долон бийдин бардык бадары чогулуп, эми өзүбүзгө ураан коелу дегенде Агулдун балдары; «биздин урааныбыз Жанкороз эле болсун» дешет. Сол уруулары өзүлөрүнүн ураандарын аташканы жатканда чоң багыштын зайыбы дөбөдө отурган экен; «менин күйөөмдүн урааны «көкдөбө» болот» дейт. Базыстын аялы Акбуураны комдоп жаткан экен; «менин күйөөмдүн урааны Акбуура» деп кыйкырат. Саруунун аялы бээ саап, көнөк көтөрүп келе жатыптыр. «Менин күйөөмдүн урааны көнөк болсун» дейт. Кушчунун зайыбы талдан отун көтөрүп келе жаткандыктан, «менин күйөөмдүн урааны каратал болсун» дейт. Ошол ураандар ушул күнгө чейин калып калган (кара: Абдырахманов Ы. Аталган кол жазма).

кийинчү жана атактуу баатырлардын колодон тумагы болчу. Мына, кыргыздын уруш-согуш жөнүндөгү турмушу, жарактары. Кала берген сөз. Кунга, айыпка кесим менен, малга 4 кесим менен төлөнчү. Асый, бышты, кунан, тай деп, төлөй турган.

Бир жактан кудайы конокпуз деп, бир айылга кондур деп келсе, ал айыл кондурбай койсо, бийге келип, баланча айылыңыз кондурбай койду десе, кондурбаган айылга бир кой, бир чапан айып салып коюшчу бийлер. Мына, кыргыздын эл бийлөө, башкаруу жөнү, саясий жөнү ушундай болучу жана уурулукка төлөй турган малы жүрө ? конок моюн, куйрук чирке дечү. Уурдалган бир малга ошентип, 2 мал кошчу. Кыскасы, 1 мал 3 мал болуп төлөнчү, уурулардан.

Ошол убактагы уругу, түштүктөгүсү мына булар: 1. адигине, 2. бердике, 3. мункуш, 4. курмушу, 5. чоңбагыш, 6. нойгут, 7. басыз, 8. мундуз, 9. жедигер, 10. найман, 11. тейит, 12. каңлы. 13. ичкилик.

Ал түндүк кыргыздардын уругу мына булар: 1. багыш, 2. сатикей, 3. саруу, 4. кушчу, 5. кытай, 6. саяк, 7. солто, 8. сарбагыш, 9. азык, 10. бугу, 11. черик, 13. (?) моңолдор. Мына ошол убактагы кыргыз уруктары.

Маданияты, адабият[ы], оюн-тамашалары

Окуу жок ошол убакта. Түштүк кыргызын билбеймин. Ал түндүк кыргызында бир да кат билген адам жок болчу. Окуган адамы аз да болсо окуган адамы жок болчу. Мадани жагы, адаби жагы болсо, эскиден калган жомогу жана жомок-ырлары, эң белгилүүсү кыргыздын баарына маалым – Манас, Семетей. Башкалары да элге, өзүңүздөргө маалым. Жомоктор, ыр-жомоктору. Ислам дининен мурунку жомоктор, жомок-ырлар айтылбаган. Себеби, ислам адабиятына каршы болгон.

Менин буга кошорум; кыргыздын оору карай турган табыптары болгон. Алар тамыр кармачу. Ошол тамырчылар тамыр [кармап], оорусу балан оору экен деп дарылачу. Көбүнчө суу берчү. Жарага, курт ооруларга, учук оорулары, келте оорусуна, кагын оорусуна, кызыл жүгүрүк оорусуна, шишик оорусуна табыптар-тамырчылар көбүнө суу берчү. Түкүртүүчү суу менен дарылачу. Ал «түкүргүч» деген болучу. Казыр да бар. «Түкүртчү-дарымчы» деп атайт¹. Алар эски. Ислам динине кире электеги, будда дининин бир бөлүмү. Куту Куну² мазахабындагы (?) кыргыз элинин жүргөндөгү, эскиден калган

¹ Кыргыздын мындай кээ бир ооруулары жана аны кантип дарылаганы тууралуу Ф. Поярковдун жогорудагы эмгеги ж. б. Н. Зеланддын «Киргизы. Этнологический очерк» деген эмгегинен табууга болот.

² Орто кылымда кыргыздар сыйынган дин. Негизинен араб-фарси жазма даректеринде «хото» («үй») ж-а «хуту» («мүйүз») түрүндө кездешет. Бирок анын пайда болушу, мааниси, коомдогу ролу тууралуу кенири изилдөө жүрө элек. Балыкооздун санжырасында Куну Куту огуз (кыргыз, коңурат, жедигер, казак ж. б.) уруулары сыйынган нерсе болгон жана ал Ордо (Отор) ш-нын борбор бөлүгүндөгү бир нече бөлмөдөн салынган атайын имаратта («ажайыпкана») сакталган (кара: Акылбеков А., Алымбеков Т. Балыкооздун санжырасы. Б., 2009). Эң түпкү бөлмөгө куту орнотуп, ошого жаткырып коюшкан жана абдан бекем кайтарууга алынган. Худуд ал-Аламда башка өлкөлөрдөн алынып келген белгисиз жаныбардын («ажыдаар» – арабча «шахи-и аждаза») мүйүзү катары көрсөтүлөт. В. В. Бартольд аны түндүк жактан алып келинген

дубасын окуйт, суу менен. Дем албай түкүрөт – ооруларга жараша: шишик, кара курт чакканга, жылан чакканга жана жамандатка (?) тели болгон жылкыга түкүрөт, кара курт чаккан тоого түкүрөт, дарычылар. Ал тамырчылардын кармай турган дарысы: 1. сымап, 2. шыралжын, 3. кепрес, 4. сыр, 5. тарабран, 6. нашатур, 7. Уу коргошундун түбү, 8. карандыстын түбү, 9. Илим жабар (?), 10. тынзы (?), 11. барбы (?), 12. апийим, 13. акбуга-сарбуга (?), урушта жарадар болгон адамдарга бере турганы, сүртө турганы кытайдын кырма кызыл дарысы дечү. Ошол кытайдын кырма кызыл дарысы дегени, тынзы деген[и] – кытай дарысы. Кытайдын кайнатма кара дарысы дечү. Аны ичинен берчү. Ал дары – кытайдын момуя деген дарысы жана урушта жарадар болуп, чаалыккан адамга сийдик беришчү, арак беришчү. Чаалыккан атка да арак беришчү. Эми кыргызда эски динде да, ислам дининде да жин, доо, бери, албарс бар деп ишенишчү. Адамга тийип, оору кылат деп, акылдан адаштырып – жинди кылат деп, буту колдон уруп – шал кылат деп ишенишчү. Азыр деле бар ошол ишенгендик, кыргыз элетинде. Ал үчүн бакшы бар болчу. Ошол жин, доо, берини өзүнө букара кылып, байлап алган деп ишенишчү. Ал жогорку ооруларды ошол бакшыларга көрсөтчү. Ал бакшылардан көпчүлүгү айыгып кетчү экен. Ал куучу деген бар болчу. Кыргыздар аял тууп эси оосо, албарс басты деп ишенишчү. Али деле эл ишенет. Ал, тууп эси оогон аялга куучуну алып келчү. Ал куучу албарстыны букара кылып байлап алган деп ишенишчү. Мына, кыргыздын оору жөнүндөгү иши ушундай болчу.

Кыргыздын дини жөнүндө

Кыргыз кийинчерек келип, ислам динине кирген. Бөлөк элче – өзбекче, уйгурча мечит-медресе, ыйман-сооп урунган эмес. Өзбектерче, уйгурча, казакча арабдардан ичине кожо-эшен көчүрүп алып, аларга бийлеткен эмес, аралаштырган эмес. Сырттан багынткан эшен-кожого, дин жөнүндө. Арабча эшен деген сөз[дүн] мааниси – үгүтчү же агитатор деген сөз, ислам дининин араб элинен.

Кыргыздар биз мусулманбыз, кудайдын кулубуз, Мухамеддин үмөтүбүз деп, орозо намаз, жаназа, нике зекет, бейиш, тозок, өлгөн тирилет, кыямат-кайым болот, кыл көпүрө бар деп ишенип жүрө берген. Орозо карма[ш]чу, намаз окушчу эмес, себеби билбейт. Айтор, ушу кезек-кезек эшен келчү кыргызга. Ал кыргыздар эшенге этегин бетине сүртүп, эшен келгенде кубанып калышчу. Бейишке чыга тургансып. Эшендер да кыргыздын момун [---] терс эчтеме ойлобой турган эл экенин билип, оюндагысын [таап] айтып, бейишке чыгара турган кылып сүйлөчү. Иши кылып алуунун ыгын таап, алдап алып, жүрө

морж же нарвалдын азуу тиши деп болжолдойт. Мухаммед Бекрандын эмгегинде («Жахан-наме») Кытайдан (Кита) чыккан эмирлер Баласагун ш. басып алгандан баштап, өзүлөрүн «Кита» дегендин ордуна «Куту» деп атап калышкан. Мындан тышкары азыркыга чейин кыргыздар абдан баалуу нерсени «Куну Кутуга тете» деген сөзгө салыштырат, бирок мунун мааниси да али чечмелене элек.

беришчү. Жылкысын, төөсүн, уюн, коюн, эчкисин, жүнүн, көрпөсүн, кымбат баа аң терилерин, тыбытын, алгыр, кыраан туйгун кушун, дагы өзүнө керектүү нерселерин эбин таап алышчу. Эшендер бир келгенде эле өмүрүнө өлгөнчө жете турган дүйнө жыйып кетчү экен.

Буга мисал кылып, бир нерсе айта кетүүнү туура көрдүм. Кече Русыя мамлекетине караган кездеги бир сөздү. Менин атам айтар эле; 11 жаштамын, жайлоо убактысы, Суусамырдабыз. Ыйманкан деген Намангендик эшен, Мухаммед пайгамбардын жээни, Азиретаалынын уулу, Үсөйүндүн тукуму дечү эле [ал] эшенди. Азизкожо эшендин уулу Ыйманкан деген адам дечү эле. Ошол киши Нарын, Ысык-Көл, Кочкор, Жумгал, Чүй – ушунда отурган элди аралаган экен. Ыйманкан эшен[дин] өзүнөн мурун малы келди дечү эле, Суусамырга. Атам «айылга келип конду, эшендин адамдары» дечү эле. Себеби, менин атам да сопу эле. Ошол эшенге кол берген[м] дечү эле. 40-50 киши эшендин адамдарын, 20дай кишисин кондурганы туйгун куш дээр эле. 4-5 кыз[ын] эшенге берген. Айдап келген жылкысы 700 дөн ашуун, ую-төөсү бир бөлөк, кой-эчкиси[н] 10 чамалы койчу айдаган. Ушинтип келип, айылга конуп кетти. Карасак, жайлоолоп, Намангенге айдап бара жаткан экен дечү эле. Ыйманкан эшен 4 күндөн кийин келип конду айылга. Атам агасы экөө 2 тогуз жылкы берди, Ыйман эшенге дээр эле. Менин атам мына кызык деп калар эле. Эл эшенге 1926 ынчы жылга чейин берип келди. Эшен келип, араласа берчү эл. Өзүбүз да көрдүк. Бул мисалга айтылган сөз жана сартбы-саманбы (?), мен кожомун деп, мен баабединдин жолунда жүргөн думана, дербиш, календермин деп да дүнүйө алып кетчүлөр да бар экен. Алуучулар: зекет, үшүр, битр, ныйяз (?), садака, краж (?), кайыр, баабедин жолу деп, бал китеп ачып да алычу экен. Аялдарга эриндин башын айландырып берем деп, өзүнөргө деп, аялдан алчулары да бар экен. Тумар жазып берип алчулары да бар экен, жогорку айтылган адамдардан.

Ошол 18инчи кылымда саяктан кабалардын хан Садыры деген адам, солтодон Жайыл баатыр, Момокон баатыр деген адамдар, саруудан Туума бий деген адам – бир эшен кармаган экен. Ал эшени азыркы Жамбул аталаган шаар, мурун Олуя-Ата аталчу. Олуя-Ата атанмагынын себеби, жогорку төрт адамдын алган эшени өлгөн күмбөз ошол, Олуя-Ата шаары атанган. Түндүк кыргыз элинин дин жөнү да ушундай болучу.

Оюну

Туруп ойной турган оюну – чүкөдөн ордо куроюн (?) дегени болчу. 6 бакан селкинчек – кыз-келин, бала-жигит аралаш ойношчу, жоолук таштамай, токмок салды деп. Жигит ырдап, кыз-келинди өпчү (---). Ак чөлмөктү түнкүсүн ойночу. Жылкынын бакай сөөгүн алып ыргытчу. Түшкөн жеринен таап алып кашчу, мара кылып койгон жерине. Алагачып, алып келчү. Эки жак болуп бөлүнүп алышчу. Бир алып келгенин бир тай

дешчү. 10 тай, 15 тай мелдешчү. Кимиси жеңсе, жеңилген жагы жибке (?) түшүүчү. Ак чөлмөк деген оюну ушул. Шавыйят деген ойну бар болчу. Ал шавыйятты ар кайсы жерге чөк конуп, тегеретип койчу, төгөрөк кылып. Ал оюнчулар эки жак болчу. Колуна чөп бекитип кармап турчу. Колдогу бекиткен чөптү таппай калган жагы баягы төгөрөктөп койгон жерге онкошуб (онкочук атып), төрт аяктап жүрчү. Сыртка чыгуучу эмес, чөп таппай калган жагы. Ал берки чөп тапкан жагы качырып, ичке кирип уруучу. Шарты: бутка тепчү, ичте жүргөндөр. Муну да тай-тай кылып мелдешчү. Аягы[нда] бул да жипке түшчү, жеңилген жагы. Мына чоң жигиттердин кур ойну. Балдар – орабай (оромпой), көз таңмай, каркыра-турна, дагы башкалары бар.

Ал ат үстү оюну. Өлгөнгө аш бергенде сайыш кылчу, эки кишиге эки бакан берип. Балбан күрөштүрчү. Оодарыш кылчу. Жамбы аттырчу. Узун бакандын башына кыл менен байлап койчу, жамбыны. Аны мылтык менен атып түшүрчү. Буга аш берген адам байге берчү жана ат чапчу-кунан чапчу. Кемеге байге чапчу. Жээк-жааты өлгөн кишинин айлына келгенде, ат чаптырып келчү. Аны «бата окур байге» дешчү.

Ушунун баарын өлгөн адамдын ээси алына жараша байге тигүүчү. Мында чоң байгелер болчу. Келген адамдарды аш берген эл конок алчу, өлгөн кишиге жардам берип. Ал ашка эли, тууганы, жээк-жааты жардам беришчү. Чоң аш бере турган адам 3 ай мурун камданчу. Элден мурун тууган элин чакырып, бээ союп; «ат чапкан жатырмын, эмне дейсиңер?» деп, кеңеш салуучу. Тууган эли макул болсо, ат чапчу, жогорку айтылгандай кылып, аш берген адам.

Ал [эми] бала отургузганга той берчү. Ат чапчу эмес. Көкбөр, оодарыш, балбан, ашкабак тепмей, ийт (ит?) тартыш – эки кишиге бир аркан байлап, экөө тартышат. Каягы сүйрөп кетсе, ошо жагы байге алат жана тыйын эңмей жерден, жөө киши жарыштырмай. Бул бала тою.

Эми кыз берген той. Бул да бала тоюна окшош. Буга кошула турган нерсе: төшөк талаш. Жерди казып, казык кагып, аркан байлап коет. Кыз берген жактагы аялдар, кыз ала турган жактагы жигиттер арканды аялдардан сууруп, алып кетсе, байгени кыз берген жак төлөйт. Сууруп алып кете албай калса, байгени кыз алган жак төлөйт. Дагы күздүн күнү, түндө шырылдаң айтчу.

Мындан башка оюндар: тогуз кумалак, упай, чүкөдөн ойнойт, отуруп алып. Дойбу оюну – муну шатраж деп атачу. Тамашалары: комуз чертмей, сурнай тартмай, кыяк тартмай, чоор тартмай, киши күлдүргүч адамдары болгон. Аны найрам боз адам дарыды болгон (?). Мына, өзүмдүн билген нерселеримди жаздым.

Кокондун келиш себеб[и]

Кокон өзү 18 инчи кылымдын аягында күч алган. Хан – Шералыкан¹, анын уулу Кудаяр хан², мына ушулардын убагында Кокон хандыгынын аймагы чоңойгон. Кыргыздар[дын] эң аягы Кудаяркан заманында караган: Нарын, Чүй, Талас, Ысык-Көл. Шералынын алган аялы саруу уругу - 40 уул, тубай дейт. Ошол 40 уул уругунан Нусуп миңбашы деген адам³. Мунун конушу азыркы Карван (Кербен) району, Жалал-Абад облусу. Шералыны 20 жашында Мадели хан⁴ өлтүрө турган болгондон кийин качып, Шералы Нусуп миңбашыга келет. Нусуп миңбашы өзүнүн тууганы Токтоназар деген адамды көчүрүп алып келип, Таласта Коентокой деген жерге коет. Шералыны Нусуп ошол Токтоназарга бактырат. Токтоназарды Таласка көчүрүп келишине себеп, Нусуптун ошол Шералыны качырып, бекитип жүрмөй себеби, Шералынын атасы Нусуптун атасы Эсенбай менен дос экен. Шералынын атасынын атын унутуп калыптырмын⁵. Айтор, Шералы ошол Алтынбешик хандардын тукуму⁶. Нусуп Таласка ээ болгон эл, саруу болот. Өзүнүн тууганы, саруу уругунун башчы, баатырларына – Токтоназарга Шералыны качырып, алып келгенин айтып, дайындайт Нусуп миңбашы. Ал Талас кыргызы ал убакта Коконго карабайт. Токтоназардын бир кызы болот, Жаркынайым [деген]. Эки уулу болот: Эсеналы, Алыбай. Ошол Жаркынайым сулуу, өңдүү, акылдуу кыз болот, бойго жеткен. Шералы кызыгат, алмай болот. Жаркынайым тиймей болот. Шералы Нусуп миңбашыга айтат. Нусуп Токтоназарга сүйлөшүп, нике кыйып, алып берет. Ошол Жаркынайымдан Кудаяр хан туулат. Кайсы хан экенин унутуп калыптырмын, Кокон бектери, Букар ханы,

¹ Хажи (Ажы) бийдин уулу, Кокон ханы (1842–45), Кудаяр хандын атасы.

² Кудаяр хан (1829–1879) Кокон хандыгынын ханы, Шераалы хандын тун уулу. Энеси кыргыздын саруу уругунан чыккан Токтоназардын кызы Жаркынайым болгон. Кокондун тагына үч жолу отурган (1844–58; 1862–63; 1865–75).

³ Эсенбай уулу (1798–1844) – Кокон хандыгындагы кыргыз бийлеринин ичинен биринчилерден болуп «миң башылык» даражага жеткен аскер башчы мамлекеттик ишмер.

⁴ Мухаммед Али хан, Мадалихан (1810–1842) – Кокон ханы (1822–1842). Омор хандын уулу, Нарбото бийдин небереси.

⁵ 1798-ж. Төрө-Коргондо бек болуп турган Ажы бий (Шераалы хандын атасы, Абдырахман бийдин уулу) агасы Нарботого каршы козголоң уюштурат. Бирок ою ишке ашпай, адегенде Чаткалдагы кыргыздарга баш калкалап, анан Ташкенттеги Жунус кожонун алдына качып барган. Улуу уулу Улугбек кокусунан каза болсо, Ажы бийдин өзү 1801–02-ж. Алим хан тарабынан өлтүрүлүп, 2-уулу Шераалы таластык кыргыздардын колунда (кээ бир маалыматта Ажыбай датка, башка кабарларда Базар баатырдыкында) чоңойгон.

⁶ Фергана өрөөнүндөгү миң уруусунан чыккан бийлердин тукуму. Алар 1710–1876-ж. аралыгында өкүм сүргөн Кокон хандыгын башкарган. Уламыш боюнча өзүлөрүнүн тегин уругу барлас аксак Темирдин тукуму Бабурга байланыштырып айтышкан. Анда Индияга качып бараткан жолдо Бабурдун бир аялы уул төрөп, аны бешикке бөлөп таштап кеткени, кийин баланы миң уругунан бирөө таап алганы жана балага Алтынбешик деген ат коюлуп, тукуму Кокон хандыгын бийлеп калганы айтылат. Бирок К. Халид (19-к.) өз эмгегинде [«Тауарих Хамса (Бес тарих)»] бул окуя ойдон чыгарылганын эскертет. Анын тукуму адегенде бий (мис., Шоорук [Шахрук] бий [1709/10–21/22], Абдыкерим бий [1734–50/51] ж. б.) катары саналса, кийинчерээк Алим (1798/99–18107), Омор (1810–22) ж. б. хан атагын алышкан. Алытнбешиктин тукумунун тарыхын жазуу негизинен 1822-ж. башталып (Мирза Календар Мушриф Исфарагинин «Шах-намеси» [«Тарих-и Омар-хани»] ж. б.), 19-к-дын 70-ж. аяктаган (Молдо Нияз-Мухаммед Хокандинин «Тарих-и Шахрухи» деген эмгеги). Эмгектин көбү Алытнбешиктин тукумунан чыккан бий, хандарды ашкере даңктоо, алардын теги ак сөөк хандардан тараганын далилдөөгө аракеттер жасалган.

кыпчак, түштүк кыргыз башчылары Кокон ханын түшүрүп, Алтынбешик тукумунан хан коймой болушат. Ал Шералынын качып кеткени маалым. Бир даар адамдар, кыргыз-кыпчак башчылары Шералыны Нусуп качырып жүргөнүн билет. Чогулган Букар ханы, Кокон бектери Шералыны таап, алып кел дешет, хан көтөрөбүз дешет, Нусупка. Нусуп Шералыны алып барат, Таластан. Шералы хан болот. Нусуп миңбашы болот. Миңбашы деген сөз – увазир башы деген сөз. Ал бир сөз. Токтоназар аялын жубан алган болучу. Мурунку эри кыпчак болучу. Ошол кыпчак эри өлүп калган болучу. Эри өлгөндөн кийин, өзү кыпчак кызы Токтоназарга тийген. Кыпчактан тууган баласы, кадимки элге белгилүү болгон кыпчак – Кедейбай датка¹. Шералынын Жаркынайымдан туулган баласы Кудаяр хан. Шералы жезде, Кудаяр хан кыргыз-кыпчака жээн. Коконду ошондон кийин кыргыз-кыпчак билген. Мына, биздин түштүк кыргыздын Коконго багынмак себеби.

Ал түндүк кыргыз. Ошол убакта бир жагы [---] Кашкарды алып, бир жагынан Ташкенди алып чоңойгон, Кокон хандыгы². Нарынга Фергана, Кашкар жагынан кире баштаган, себеби түштүк кыргыз жагынан. Ал [эми] Чүй, Талас, Иле бою, Үч-Алматы жакы кыргыздардан – Талас кыргызы мурун багынган, Нусуп миңбашы аркылуу. Талас кыргызы[нын] көбү саруу болот, жана Кудаяр жээн болот. Ал [эми] Чүй, Иле кыргызы, Ысык-Көл кыргызы, бугу, саяк, сарбагыш, солто 19 унчу кылымда караган. Ташкендин башчысы Кушбегилери келип, Олуя-Атаны алган, казак биргелешип келип. Олуя-Ата ал убакта кичине кыштак болчу. Кушбеги улук койгондон кийин чоңойгон. Казак эптеп кыргыздын конушун алмай [болуп], жоо болуп, бирин-[бири] чабышып турган. Ташкен, Сайрам, Чымкент казактары уйсун болот. Булар Ташкенди – ошо жогорку айтылган шаарлар Коконго карагандан кийин, Ташкендин кушбеги аркалуу кыргыздын ээн жаткан конушуна көчүп келип, коно берген. Олуя-Ата тегереги, андан ылдый Талас өзөнүнүн бойлору, Кичибуурул-Чоңбуурул тоолору, Түлкүбаш тоолору, Күйүктүн бели, Терс суусу – мына ушуларга казак ээ болуп калган, Ташкен Кушбеги аркалуу. Ал ага батпаган казактар Иле бою, Чүйдүн маңдайындагы тоолор, Үч-Алматы ушул жака келе берген, уйсун казактары. Ушунда да Русуя эли келгенге чейин чабышып турган тынчыбай. Казак-кыргыз качан Русуя эли келгенде басылган. Эки жагы тең Коконго карап турган менен, бирок Кокон колундагы жаргын (?) ала алган эмес, казак-кыргыздын. Улук турган. Улуктар салык алып турган, казак-кыргыздын башын коштуруп. Ташкендин Кушбеги келип, [бир-] бирине жараштырып, доолорун алып берип турган. Кушбеги деген сөз алгал

¹ Саруу уруусунан чыккан бий: Токтоназардын бакма уулу, Кокон ханы Шераалынын аялы Жаркынайымдын энелеш агасы. Наманган, Чартакта бектик кылган. Атасы Токтоназар бийдин көзү өткөндөн кийин урук туугандарын азыркы Аксы районундагы Кара-Суу суусунун жээгинде жайгашкан Топжаңгак айылына көчүрүп келген. Урпактары азыр да ошол айылда турат.

² Омор хандын (1809–22) тушунда Түркстан ш., Сыр-Дарыянын төмөнкү агымы, Кетмен-Төбө өрөөнү, 1830-ж. Фергана өрөөнү толук, Памирдин кыйла бөлүгү, Тоолуу Бадахшан, Жизак, Ташкент, Түш. Казакстан, Кыргызстандын бардык аймагы, Кашкар ойдуңунун бир бөлүгү Кокон хандыгына караган.

(?). Олуя-Ата, Кокон, Ташкен, казак биригип алганда, Талас кыргызы Коконго карап калган. Олуя-Атанын чыгыш жагында Ботомойнон (? Ботомойнок) Алмалы деген жер бар. Ошондон Ысык-Көл, Үч-Алматыга чейин ээлеп турган кыргыз ичинде Тагай уругу деген бир тууган эл: солто, саяк, сарбагыш, бугу, азык – мына булар Коконго көпкө чейин багынбай турган, кези келсе кармашып. Казак менен дайыма кармашып турган. Бул Тагай уругунан солто ичинен Канай баатыр деген адамды камап коет, чакырып алып, Ташкендин Кушбеги. Сен бизге кара деп, Олуя-Ата шаарына. Таластагы кыргыз башы болуп турган Ажыбек датка деген адам өзү саруу уругу, саруу ичинде алакчын тукуму болот. Ажыбек датка арачы болгон Кушбекке; «Канайды чыгар» деп. Кушбеги Канайды чыгарган. Канайды [Коконго] «кара» деген. Канай жооп айткан: «биз кыргыз ичинде 5 урукка бөлүнөбүз, жөнүбүздү Тагай дейт. Мен ошолорго кеңешип жооп айтам. Ага болбосоң мейлиң, Коконго алып барып өлтүр, өзүң бил» деген. Кушбеги: «мейлиң, кеңешип жооп бер, макул дегиле – макул дебегиле, Чүйгө, Алматыга, Ысык-Көлгө каала салып, улук коём. Кудаяр хандын буйругун угузганым» деген. «Каршы болсоң өзүң бил, жок, караймын десең да өзүң бил?» деген, Канайды Кушбеги,. Жана «казак менен чырыңды коюп, өзүңөр казак менен эптешип, жериңди бер. Чүйдүн наржакы мандайынан наркы жерди –Үч-Кайыңды, Ашмаранын батыш жагын, Корготу боюн, Олуя-Атага чейин [бер]?» деген Кушбеги Канайга, Канай кайтып келгенче. Канайды Ташкендин Кушбеги чакыртып алып; «мага, Коконго кара?» деп, камап койду. Мындан, солтодон Бектен баатыр, Момокон[дон] Боку баатыр, Канайдын агасы Эшкожо бий, Чыңгыш бөлөкбай, тынай Таштанбек баатыр, бугу, сарыбагыш, саяк уруктарына кабар берип: «желгиле, эмне кылабыз? Коконго карайлыбы же урушалыбы? Кеңешели, акылдашалы?» дейт. Ошондогу Тагай уругунун башчылары: бугудан Боронбай, Мураталы, Тилекмат, сарыбагыштан: Ниязбек, Абайылда, Таштамбек, дагы башкалары, саяктан: Медет, Тайлак, Нарбото, Осмонбек, дагы башкалары Эшкожонун үйүнө чогулган, ошол Тагай уругу. Булар: ушул адамдар Канай келгенче Эшкожо бийдикине чогулуп калган экен. Акылдашып, эмне кыларын билбей турушканда, Канай бошонуп келип калат. Канай Кушбегинин Кудаяр хан кылган буйругун айтат. Чүй, Алматы, Ысык-Көл –ушуларга улук коюп, каала кыларын айтат жана «казакка конуш бергиле деп айтты» дейт. Чогулган эл, башчы-баатырлар нары-бери кеңешип; «карабайлы» дешет. «Жанга күч келсе, Илеге көчүп барып, биротоло туруп алалы» дейт. «Же, эң күч келсе Кудаярдын өз алдынан адам келип [келсе], теңчилик менен багынып берели, сүйлөшүп» дейт. Чогулган эл ушуну менен тарашат. Келип эле Бишкек, Токмок, Мерки, Каракол[го] улук тура баштайт. Кокондун күчтүү аскери бар немелерге жана жарагы, мыкты галбреги (?) бар, замбрекке окшогон, ата турган жана

ирети бар. Күчтүү хандыкка чыдай албай качат, Илеге¹. Солто бүт барган. Сарыбагыш бүт барган. Саяктан, бугудан анча-мынча эле барган дечү мурунку чалдар. Илеге үч жыл турат. Ал хан Кудаяр саруу болсо эле «хан тага» болгон. Саруу Ажыбек датканы Кудаяр хан өзү арачы кылат, Илеге барган кыргыздарга. Ажыбек жана Кудаярдын ишеничтүү адамы, кийин Коконду билген – Алматы шаарын Русуя эли алганда кайрып алам деп барган 8000 колго ээ болгон, Канат корбашынын атасы [болчу], Ажыбек менен Илеге качып барган кыргызга [барган] жана Ташкен Кушбеги барган. Үч адам болчу. Булар менен казак башчылары да барган. Ал барган адамдар менен Иледеги кыргыздар бүтүшүп, көчүп келген. Кокондун алды салыгын төлөөгө, кырык-40 болуп берүүгө, бийлөөгө, салык төлөөгө жеңил болсун деп (?) жана казак менен экинчи жер чек бөлүнгөн. Жанагы Канат корбашынын атасы, Кудаярдын кишиси, Кушбеги ошонун отуруп, бөлгөн жер чеги – түндүк жагы: Чүйдүн башынан Күнгөй тоосу, аягы Уландын учугуна чейин, Ашмара суусунун Корготуга куйган жерин түзүшкөн дейт. Ошол жерден баштап, Корготу суусунан тартып, Чал тоосу – азыркы Талас облусу болгон жер чеги. Батыш тарабы: Иле бою, Үч-Алматы, Чүйдүн тескей тоолору, Уландын учугунан төмөнкү жерлер[ди], Корготу, Чал тоосунан наркы жерлерди Кокон, казакка алып берген. Казак менен кыргыз ушундан кийин аз-аз аралаша баштаган, бирине-бири тамыр болуп, куда боло баштаган. Мына Илеге барган солто, сарыбагыш, аны ээрчип барышкан башка уруктар кайтып, ушул Чүйгө келип конгон, өз конушуна. Келип, Коконго алды салык төлөп, 40-40 болуп, багынып калган. Бирок, колуна жаракты берген эмес, Кокон алган эмес. **Жазган Алымбеков Тургумбек. 1949-ж. 12. 27.**

Кыргыздын чыгыш жагында чектеш турган эл – уйгур, калмак. Түндүк жагында да калмак, казак турган. Батыш жагы Бетегелүү Койташ, азыркы Манкент үстүндөгү тоо, өзөн, Чаткалга ашып түшө турган. 7 кенттик турган жана казактар, кыргыздар булар менен ошол убакта тынч турган. Чектеш калмак козголуп, кыргыз-казак жерин басып кирген себеби, Темир чолоктун мамлекети жок болгон жана кыргыздын жерин алып, бийлемекчи болгон жана себеп: дин каршылыгы. Ошентип, калмак – Каркыра, Кеген, Ысык-Көл, Сарытокум, Үчалматы, Иле бою, Байгара-Жамбул тоолорун басып алган. Кыргыздар жеңилип, качкан. Долон бий – Кара-Кужур, Төлөктө, Долондун белинде болгон. Ошон үчүн азыркы Долондун бели, же ашуусу айтылып калган. Себеби ошол.

Эскертүү: кээ бир түшүнүксүз, архаистик сөздөргө (?) коюлду.

¹ Иле кыргыздардын чек арасы болушу тууралуу маалыматтар жогоруда берилди.

Басууга даярдап, түшүндүрмө берген Турганбаев Э.

Махаева Айткүл Шайымкул кызы
Тарых илиминин доктору, профессор, Казакстан

АБЫЛАЙ ХАН ТАРАБЫНАН АМАНАТКА АЛЫНГАН КЫРГЫЗДАРГА АРКАДАН КОНУШ БЕРҮҮ ТАРЫХЫНАН

XVIII кылымдын 60–70-жылдарында Казакстандын түштүк чек арасына тийиштүү маселени чечүүдө Абылай хан (1771–80) бир топ белсемдүү иш аткарды. Анткени ушул мезгилде кыргыз менен казактардын ортосунда чек ара маселеси өтө курч мүнөзгө айланган. Ошондой болсо да бул маселелер узак убакыт бою казак изилдөөчүлөрүнүн назарынан сырт калып келди. Анын башкы себебинин бири, тек фольклордук даректерде гана айтылып келиши жана алардын марксизм-ленинизм окуткан теорияга жатпагандыгы болгон. Ушул теорияга байланыштуу өзгөчө Кеңеш доору ал маселеге көз жумду мамиле жасоого аргасыз кылдырган.

Жуңгар хандыгы жоюулары менен алар басып алган жерлерди бир кезде биргелешип калмак баскынчыларынан коргогон казак-кыргыз урууларынын ортосунан ынтымак кетип, эми жайытка ылайыктуу жерлерге мурунурак ээ болуп калуу үчүн өз ара талаш-тартыш башталып, мамилеси кескин начарлап кеткен. Натыйжада, казак-кыргыз бир-бирин тынымсыз чабуулдап, ич-ара барымта алуу менен кошо кишилерин аманат алган окуяларга жол берилип, Абылай кыргыздардан бир нече жолу аманат алганы тарыхта белгилүү. Биздин чакан изилдөө ушул маселеге арналат.

Архив маалыматтары боюнча Абылайдын кыргыздардан аманат алышы алгач 1766-ж. эскерилет. Ага 1764-ж. кыргыздар Улуу жүз жана Орто жүз казактарына үч мертебе чабуул жасап, көп кишини туткунга алышы себеп болгон деп көрсөтүлөт. Кыргыз тарыхчылары Аттокуров С. Сапаралиев Д. Б. жана «История кыргызов и Кыргызстана» деген китепте¹ ушул чабуулдун биринде казактын 17 султаны менен Абылай султандын кыргыздардын колуна түшүп, 3 айдай туткун болуп, кийин Жайыл баатырдын буйругу аркылуу бошотулганы көрсөтүлгөн. Бирок, бул маалыматка илимий шилтеме жасалбагандыктан, анын кай даректен алынганы белгисиз бойдон калган. Мындай маалыматтын өзгөрүүсүз бир китептен экинчисине көчүрүлүп жүргөнүнө караганда, баары бир жерден же С. Аттокуровдун «Кыргыз санжырасынан» алынса керек деп болжолдоого болот. С. Аттокуровко чейин Абылай султандын кыргыздардын колуна түшкөнү тууралуу анын небереси Ч. Валиханов гана жазган².

¹ Аттокуров С. Кыргыздар XVIII кылымда. Б., 2003, 87-б.; Сапаралиев Д. Б. Кыргыз-казак мамилеси. (XVIII к. экинчи жарымы–XIX к. биринчи жарымы). //Манас университетинин коомдук илимдер журналы. Б., 2001, 13-б; История кыргызов и Кыргызстана. Учебник для вузов. Б., 2003. С. 150.

² Валиханов Ч. Ч. Абылай //Абылай. Кураштырган С. Карамендин. А., 1993.

Бирок, ал да Абылайдын кыргыздарга качан туткунга түшүп, аны ким бошотконун көрсөткөн эмес.

Эми бул маселени башка жагынан карасак, Ч. Валиханов Абылай хандын 12 аялынын бири (жетинчиси) олжого келген кыргыз кызы Топуш каным экенин жана ал аялынан эки кыздуу болуп, алардын бирин Тооке хандын уулу Турсун султанга узатканын айтат. Балким, бул жагдай бекеринен болбогон чыгар? Ошондуктан Абылай чын эле колго түшүп, көчмөндөрдүн эски салты менен кыз алып, тууган болуп бошонгон чыгар деген ойду четке кагууга негиз жок. Болгону так маалыматтар менен аныкталса жакшы болмок эле демекчибиз.

Архивдеги башка даректер боюнча 1765-ж. күзүндө Абылайдын кыргыздан аманатка киши алганы тууралуу маалымат бар. Ошол мезгилдеги казак-кыргыз карым-катнашынын чиеленишип кетишине кыргыздардын казак талаасы аркылуу өтүп жүргөн букарлыктардын кербенин тоноп алышы себеп болгон¹. Буга байланыштуу Абылай Кытай императоруна өзүнүн Оторчу башындагы 30 кишини элчиликке жиберип, кыргыздарга тийиштүү маселени жөндөөгө милдеттендирет. Император үчүн атайы 30 ак боз атты белекке жиберип, эгер кыргыздар кытайлыктардын кол алдында болбосо, кийики жылы күздө куралдуу кол менен барып, согуш кыла турганын жеткизүүнү тапшырган.

1765-ж. башында Абылпейис султан Талас өзөнүнүн боюндагы кыргыздын кытай уруусунун бийи Каработонун айылына чабуул кылган. Ошол эле жылы күз айында Абылай султан да тынч туруу жөнүндө Каработо бий менен макулдашып, анын бир уулун баш кылып 9 түтүн кишисин аманатка алган. Бирок, муну менен эки элдин арасы тынчып калган эмес. Ошол эле жылы Каработонун кишилери казактардын айылын чаап, 500 кишини туткунга алып кеткен. Абылай султан кийинки, 1766–67-ж. Ташкентке дагы бир нече жолу чабуул жасайт. 1767-ж. Фергана тараптан Эрдене бий башындагы өзбек-кыргыз аралашкан согушта аркасы менен капталына ок тийип, жараланып, артка чегинет. Эрденеге каршы бул согушта Кытай тарап да жардам үчүн Абылай сураган замбиректерди берүүдөн баш тартат. Анткен менен Абылай султан 1768-ж. кокон бийи Эрдене менен тынчтык келишимин түзүүгө жетишип, казак соодагерлери кайрадан Ташкентке чейин барып, ээн-эркин соода жасай башташкан.

Изилдөөчү Н. Бекмаханованын маалыматы боюнча 1769–70-ж. Абылай султан Эдил (Волга)-Жайык тарапта жүргөн². Ага ошол жылы Сары-Аркадагы кыштын катуу болушу себеп болгон. Бул маалымат Ч. Валихановдун³ эмгегиндеги 1770-ж. Абылайдын кыргыздарга жасаган чабуулу жана анын ушул жылы кыргыз туткундарын Көкчө-Тоого алып келгени жөнүндөгү кабарды жокко чыгарат. 1771-ж. январда калмактар Жуңгар жерине жетүү үчүн Эдилден өтүп,

¹ Абылай хан. Өмүрү менен кызматына катыштуу кужаттар менен материалдар жыйнагы. Кураштырган З. С. Тайшыбай. Петропавл-Астана, 2005. 371-б.

² Бекмаханова Н. Легенда о невидимке (Участие казахов в крестьянской войне под руководством Пугачева в 1773-1775 годах). А., 1968, 158-б.

³ Валиханов Ч. Ч. Аталган эмгек. 12-б.

казак тааласы аркылуу «Чаңдуу жүрүш» баштап, Абылай султан да аларга каршы аттанган. Ошол эле 1771-ж. казактар Түркстанда ак кийизге салып, Абылайды хан көтөргөн. Ушундай архив даректери аркылуу Абылайдын 1770-ж. кыргызга жасаган чабуулу жөнүндөгү Ч. Валиханов көрсөткөн маалыматтар жокко чыгат.

Бирок Абылай хандын кыргыздардан аманат алып, аларды Сары-Аркага көчүргөнү тууралуу кыскача болсо да башка эмгектерде айтылат. Мисалы, анын кыргыздардан аманат алып, азыркы Казакстандын түндүк тарабына көчүрүп келгени жана алар бул күндө «жаңы кыргыз» деген урууну курап калышканын орус изилдөөчүлөрүнөн алгач А.И. Левшин билдирген¹. Өкүнүчтүүсү, ал окуялардын кайсыл жылы болгону көрсөтүлгөн эмес.

Н.А. Аристов болсо А.И. Левшинди гана кайталап койгон².

Ага карабай Абылайдын кыргыздарга жасаган чоң чабуулу 1779-ж. жаз айларында башталган дешке негиз бар. Абылай хан ушул жылы эрте жазда Аркада өзүнүн жашыл туусу алдында 4000 кол жыйнап, уулу Рүстөмдүн башчылыгы менен аны Кара-Тоого аттандырган. жанына 2 аялы, 5 уулун алып, көч менен өзү анын артынан жөнөгөн³. Шады төрө да⁴ Кара-Тоону бет алган Абылайдын көчү Сары-Суу, Жети-Коңур, Чүй өзөнүнөн өтүп, Кара-Тоонун этегине жеткенде, Үч жүздүн жакшылары хандын алдынан тосуп, амандашууга чыгып; «...кошундун көптүгү менен хандын чечкиндүүлүгүн көрүп, катуу кубанышканын» жана ханга арналып үй тигилген саздын аты мурун «Козыкен» экенин, ал жердин абасы салкын, чөбү туландуу болгондуктан, хандын ордосу ошол жерге тигилип, кийин эл аны «Шаңлак» деп атап калышканын айтат.

1779-жылы Абылай хан Талас өзөнүнө жакын келип, жардамга аскер суроо үчүн уулу Сыздыкты Кытайга жиберген. Өзү Улуу жүз урууларын башкарган Болот ханга акылдашып, кыргыздарды чаап келүүгө кол курап, Чынгыз султан менен иниси Абылпейис султанды аттандырган. Кебетеси алдын-ала аларды кыргыздардын колу менен жер өңүтүн билип келүүнү кошо тапшырса керек. Эки султан жетектеген колдун жеңишсиз келиши кыргыздар жактын дагы жакшы уюмдашканын далилдейт. Алар кур кол кайтып келген соң, колду ошол эле жылы Абылай хандын өзү баштап, кыргыздарга каршы жортуулга чыккан. Демек, Абылай хандын кыргыздарга каршы чоң жүрүш жасап, алардан көп кишини аманатка алышы 1779-ж. туш келет.

Кыргыздар менен согушкан ошол, 1779-ж. Абылай бир нече кыргыз бийлеринин балдарын аманатка алып, Көкчө-Тоого көчүргөн⁵. Абылай хан жөнүндө Омск областтык

¹ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. А., 1996, 256-б.

² Аристов Н.А. Усуны и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001, 434-б.

³ Архив внешней политики России. Дело киргиз-кайсаков. Оп. 122/1. 1779-1780. Д.1, л. 263-264.

⁴ Жангиров Ш. Тарикат //КР УИА Адабият жана Өнөр институтунун кол жазма фонду. 888-п.

⁵ Государственный архив Оренбургской области. Ф. 1, 1-т. Дело № 176, л. 372-373.

архивинен узак убакыт бою маалымат жыйнаган Б. Насенов дагы 1779-ж. Абылай кыргыздардан көп адам алып келгенин көрсөтөт¹.

Абылай хандын кыргыздарга колдонгон саясаты жөнүндө казактарга карганда кыргыздарын оозеки фольклорунда маалымат көбүрөөк кезигет. Ошондой даректердин бири Т. Алымбековдун «Кыргыздардын келип чыгышы» деген кыргызча кол жазмасы болуп эсептелет. Ал кол жазма кыргыз тарыхын изилдөөчүлөр тарабынан илимий негизде такталып, кеңири колдонула баштады². Тилекке каршы, казак изилдөөчүлөрү жарыкка чыгарып жаткан эмгектерде ал кол жазма али өз ордун таба элек. Анда Абылай хан адегенде кыргыздарга каршы казактардын кол сурашын жактырбай; «кечээ эле жоо бетин бирге кайрып жүргөн, үркөрдөй болгон бир боз үйлүүнүн тукуму элек» деп, андан көрө жан-жагынан башка кубаттуу элге каршы чыгып калышса, бир-бирине пайдасы тие турганы ачык айтылат.

Ошондой эле Абылайдын: «Мен кыргыз деп аттанбайм, Садыр деп аттанам» дегени, акыры көпчүлүктүн арызы менен кол баштап, кыргыздарга аттанууга мажбур болгону Т. Алымбековдун кол жазмасында ишенимдүү көрсөтүлүп, ушул учурда эки эл бир нече жолу бир-бирине элчилик жибергени тууралуу да айтылат. Көкчө-тоолук Д. Шакан уулунун айтканы боюнча Абылай хандын кыргыз бийи Садырдан аманатка киши алуу жөнүндөгү келишимдин максаты «кыргыз башчылары болгон адамдардын балдарын алып, кан аралаштырсак, жоо болбосок» деген ой болгон³.

Абылай хандын кыргыздарга жасаган жортуулу 1775–76-ж. болгон деген пикирди колдогон кыргыз тарыхчысы Б. Солтоноев: «Таласты ордо кылып, анда суракчы кишилерин коюп, өзү Сары-Аркага кеткенде, бирге кыргыздан бир миң түтүн, бир кабарда 600 түтүн көчүрүп кеткен... Абылай бүткүл кыргыздын үстүнөн акүйлүү кылып, солто Жамансарттын уулу Түлөбердини баш кылып алып кеткен, анда барганда туулган бала Канай» дейт⁴. Ал эми казак тарыхчысы Машкүр Жусуп жазып алган аңгемеде «баатырлар кыргыздан кош башынан бир үйдөн шыбага алып, ар дубандагы аргын ичиндеги кыргыздар ошолор дешет. Ошол кыргызды көбү уйсун ичинде калыптыр» делет⁵.

Казактарга тийиштүү фольклордук даректерде Абылай кыргыздын атактуу манаптары менен баатырларынын балдарынан тандап, аманатка 40 кыз, 40 жигит алганы, эки жак мындан жоолашпоого ант беришкени айтылат. К. Абуев: «...Андан соң Абылай кырк кишини алып келип, өз ээлигиндеги Бурабайдын күңгөй тушундагы жайыттуу жерге жайгаштырат. Ушундан кийин казак менен кыргыз элдеринин арасында туруктуу тынччылык орногон экен. Ошол кырк

¹ Насенов Б. Абылай хан. Новосибирск, 2005, 80-б.

² Алымбектин санжырасы. Б., 2007.

³ Шакан уулу Д. Абылай хан менен Садыр бала // КР БЖИМ Борбордук китепканасынын кол жазма фонду.

⁴ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Б., 1993, 173-174-б.

⁵ М. Ж. Көпеевдин кол жазмасы // КР БЖИМ Борбордук китепканасынын кол жазма фонду.

адамдан арбыган урпактар жаңы конушка суудай сиңип кетсе да, чыккан тегин унутпай, өздөрүн кыргызбыз деп санаган. Ошентип, казак тааласынын дал ортосу, жер учугу Көкчө-Тоо өңүрүндө казактын кыргыз деген уруусу пайда болгонун» жазат¹.

Абылай хандын кыргыз урууларын Аркага көчүрүп келишин жана алардын Орто жүз казактарынын ичине орношуп, кийин казактардын арасына сиңип кеткени тууралуу маалыматтарды өз изилдөөлөрүндө туңгуч илимпоздордун бири, белгилүү коомдук ишмер А. Бөкөйханов да көрсөтөт. Ал 1896–1901-ж. көчмөн казактардын турмушун, мал чарбачылыгын, уруулук курамы тууралуу статистикалык маалымат жыйыштырган Ф. А. Шербинанын экспедициясында статист болуп жүрүп, Орто жүз курамына кирген кыргыздар менен жакындан таанышкан. Ошол экспедиция менен Семей областына караштуу Каркаралы уезиндеги илимий изилдөөлөргө тикелей катышкан А. Бөкөйханов: «Каркаралы уезинде казактардан соң, эң көп сандуу топту кара кыргыз деген ат менен белгилүү болгон кыргыздар курайт. Алардан кийин султандар менен алардын төлөнгүттөрү турат» деп белгилейт². Каркаралы жери А. Бөкөйхановдун туулган жери экендигин эскертсек, анда изилдөөчү Орто жүз курамындагы кыргыздардын чыгуу тегин чоң тыкандык менен карашы, анын өз эл-жерин тереңирээк билүүгө болгон аракети деп баалоого болот.

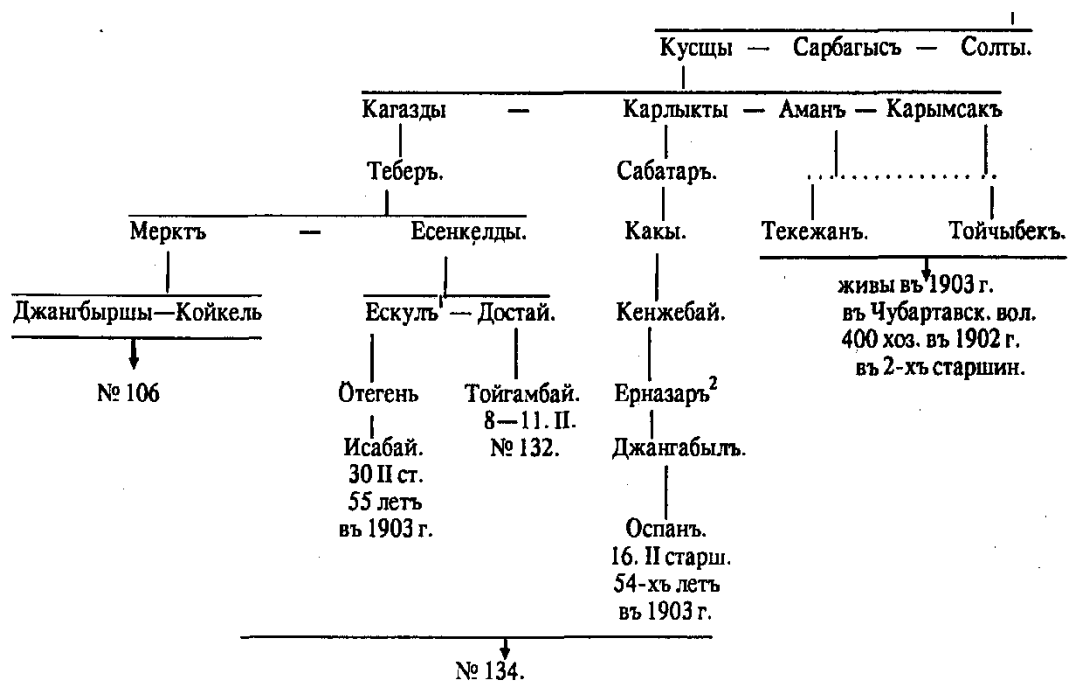
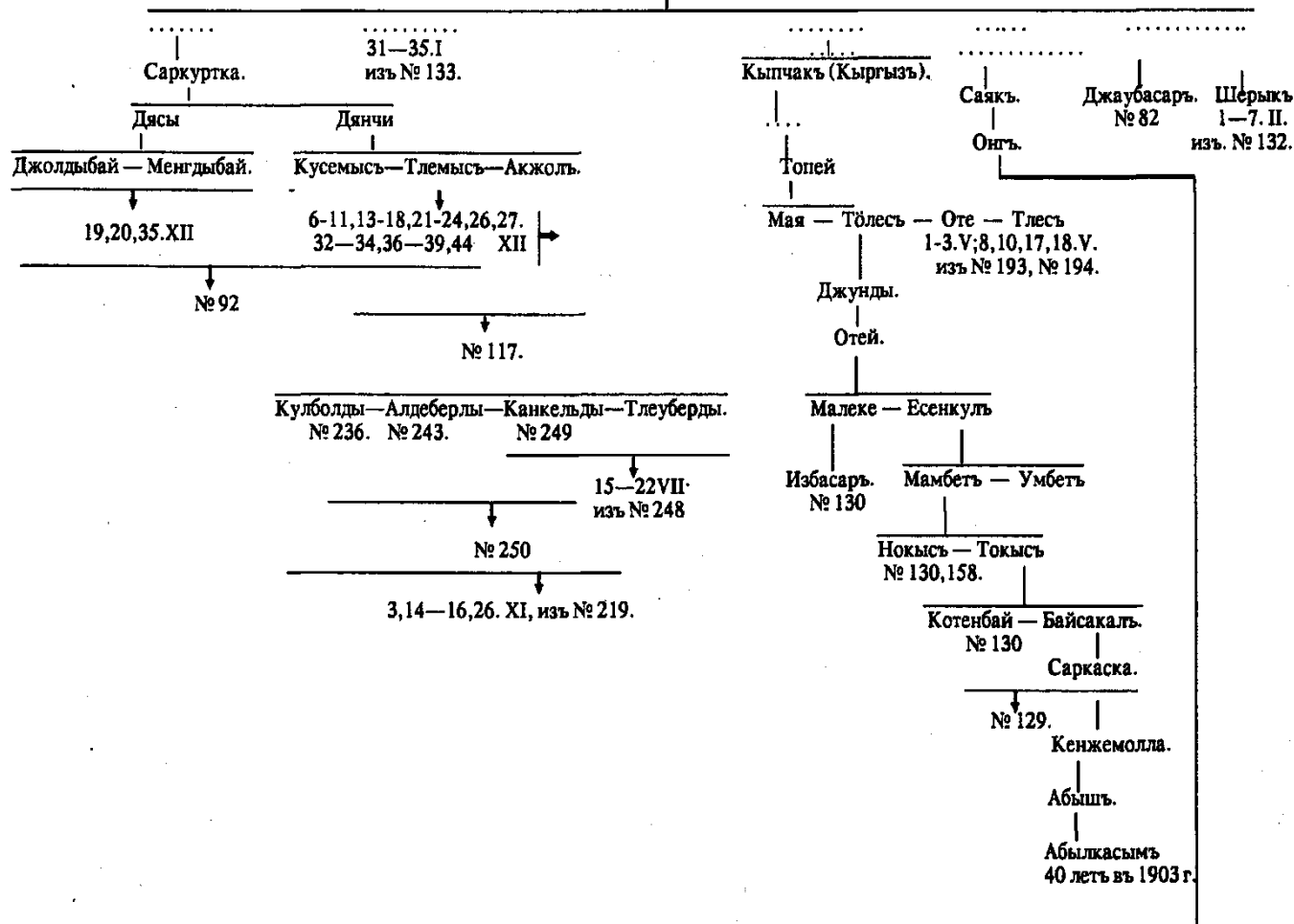
Ушу Орто жүздүн аргын урууларынын курамына кирген кыргыздардын уруулук түзүлүшүн А. Бөкөйханов төмөндөгүдөй таратат:

¹ Абуев К. Казакстан тарыхынын актаңдак беттеринен. А., 1994, 38-39-б.

² Бөкөйханов А. Таңдамал. А., 1995, 89-б.

D. Кыргыз

Схема XV.

Семей областынын Каркаралы уезиндеги Кубандык уруусунун (аргындрдын бир тармагы) санжырасын таркаткан А. Бөкөйханов Мамадайыр уруусунун чыгуу теги жөнүндө «Абылай хандын Мамадайыр деген төлөнгүтү бар экен. Жаназар деген калмак баатыры өз туугандары менен Абылай хандын карамагына өтүп, казак тааласынан конуш алат. Мамадайыр уругунун бай казагы Өмүрзак деген Жаназар менен достошуп, бири малын аябай, экинчиси аны коргоп, жанын аябайт. Мамадайыр уруусу менен калмактар кошулуп, «Курама» деген калкты түзүшөт. Аларга кийинчерек кушчу уругунун кыргыздары келип кошулат. Алар биригип, Чаар-Тоо болуштугунун төлөнгүттөрүн курады. Аларды «Өмүрзактын дөөлөтүнө, Жаназардын кубатына жыйналган эл» дешет экен» деп түшүндүрөт¹. Аргындрдын ичиндеги кубандык уруусунун санжырасын А. Бөкөйханов төмөндөгү схемада таратат:

Кыргыз санжыра жыйноочусу М. Байгаринов: «...Кушчу Алмакүчүктүн уулу Шайбек Абылай хандын убагында урушта казака колго түшүп кеткен экен. Кийин казактан Кененсары кыргызга чабуул койгон кезде кайра жолдо келе жатып, келери менен улуу аялы эркек төрөгөн. Жолдо жүрүп төрөдү деп, баласынын атын Аманжол койгонун» белгилейт². Солтодогу Тата

¹ Бөкөйханов А. Көрсөтүлгөн эмгек.

² Кыргыз санжырасы. КР УИА КЖФ. Инв. № 564. //Жыйнаган Муса Байгаринов.

уруусунун балдары Торгой областындагы казактардын ичинде. Таталар аталып, 8 урук эл болуп тараган» деген кабар да бар¹.

Архив маалыматтарында сайдалы жана кыргыз уруулары биригип, 1847-ж. 502 түтүнгө жетип, өзгөчө болуштук кураганын жана аларга султан А. Тайменов болуш башкаруучу болгону айтылат².

Кытайлык жылнамаачы Суй Сунун «Шынжан тууралуу кыскача кабар» («Шынжан ши люе») деген эмгегинде Абылай хандын мураскору Валинин аргын уруусунун 44 тармагын, анын ичинен «жаңы кыргыз-аргын», «бай кыргыз-аргынды» дагы башкара тургандыгын, алардын Көкчө-Тоо айланасында көчүп-конуп жүрүшкөнүн, Көкчөдөн Илеге чейин 3 ай жүрүү керек экендиги баяндалат³.

Көкчө-Тоо жериндеги кыргыздар тууралуу, алардын орношкон конушун, чарбасы менен бул жактарга качан келишкени жөнүндөгү бир кыйла башка статистикалык даректерди Акмоло облусу, Көкчө-Тоо уезинде жүргүзүлгөн Ф. Шербинанын экспедициясы изилдеген материалдан алууга болот. Анда Көкчө-Тоо уезиндеги кыргыздардын Абылай хан менен бирге келгендиги айтылат⁴. XIX кылымдын аяк ченинде Көкчө-Тоо уезиндеги Котур-Көл жанан Зеренди болуштуктарындагы казак айылдары менен аралаш отурган кыргыздар өздөрүн ошол кыргыздардын 5 -6 -7 -муундагы урпактары экендигин, ал эми кээ бири өз айылдарын андан 120, 140, 160 жыл мурун түптөлгөнүн айтышкан⁵. Эгер андан 120 жыл мурун Көкчөдө кыргыз айылдары пайда болгон болсо, анда чама менен алганда кыргыздардын ал жерлерге келиши 1779–80-ж. деп эсептөөгө мүмкүндүк берет жана Абылай хандын кыргыздарга жасаган соңку чабуулу ушул жылдары болгон деген корутунду чыгат. Кыргыздардын ушинтип Көкчөдөгү жерлерден конуш алышы аркылуу тарыхтагы «Жайыл кыргын» деген ат менен белгилүү болуп калган казак-кыргыз арасындагы кандуу чабышты да 1779-ж. болгондугун жоромолдоого мүмкүндүк алабыз. А. Бөкөйхановдун үзөнгүлөш жолдошторунун бири, казактын жалындуу акыны С. Торуйагыров да Курбан ажыдан жазып алган аңгемесинде⁶ Жайыл баатыр Абылай хандын колуна түшкөндө 88 жашта болгон деген маалымат берет.

Казак айыл ичиндеги бай кыргыздардын айылы чыны менен эле бай болгонбу деген суроону эске албай койгонубуз да туура эмес. Анда, Көкчө-Тоо уезинин Зеренди болушуна караган № 4 айылдагы бай кыргыздардын (бул жакка келишкен кыргыздардын бешинчи мууну)

¹ Мухаммедали Кыпчаков. Кыргыз атындагы китеп. КР УИА КЖФ. Инв. № 47.

² КР БМА. Ф. 374, 1-т. Дело № 5109. Л. 5.

³ Казакстан тарыхы тууралуу кытай даректеринен. 1-том. А., 2005, 306-307-б.

⁴ Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. Т.1. Воронеж: Типография В.И. Исаева, 1898.

⁵ Ошол эле жерде. 75-124-б.

⁶ Торайгыров С. Окшош сөз. Жылаңач баба (Курбан ажынын оозунан) //Казак. 1916. 24-мамыр.

саны 28, алардын ичинен жумушка жарамдуусу 9, кийиз үйлөрү 8, жыгач үйлөрү 8, жылкысы 20, кара малы 43, койлору 11, кой-эчкиси 23 деп көрсөтүлгөн¹. Ошондуктан, башка кыргыздарга салыштырмалуу бай аталган кыргыздарда мал башы аз экени байкалат. Мындай маалыматтар «бай кыргыз» деп аталуу Көкчөгө келген кыргыздардын бай болгондуктары үчүн коюлбагандыгын түшүндүрөт.

Абылай хандын Көкчөгө алып келген кыргыздары жүз жылдай убакыт өткөн соң 350 түтүн курагандыгын И. Словцов да белгилейт². Аркага келген кыргыздардын урпагы, айтыш өнөрүнө уста, айтылуу акын Шөже (кыргызча Жөжө) Каржаубай уулу (1808–95) болгон. Шөженин атасы Каржаубай Абылайдын аманатка алып келген жигиттеринин бири экен. Каржаубай адегенде Абай акындын атасы Кунанбайдын айылында болуп, кийин Жайык деген байдын айылына туш болгон. Каржаубай ошол айылдан Шамен деген кыргыздын кызына үйлөнүп, андан Шөже акын туулган. Шөже убагында казактардын башкы акыны Абайга таалим берип, Орунбай сыяктуу акындар менен чогуу жүргөн. Кийин Калдыбай кожо деген акын менен айтышка түшүп, аны жеңип алган. Ошол Калдыбай менен айтышканда:

Арманым, Ала-Тоону көрө албадым,
Элимди бир көрүүгө тагдыр берсин -деп, ырдаган экен.

Абылай хандын аманатка алып келген кыргыздары бүгүнкү күндө казактарга бир тууган болуп, алардын арасына сиңип кетти жана алар жеке диаспораны курабай калды. Кыргыз боорлорунун бир акыны да «Астанадагы кыргыз айылы» деген ырында:

Астана калаасынын,
Чет жака жерлеринде.
Кыргыздын айылы бар,
Казактын элдеринде.
Ата-тек келген дешет,
Абылай мезгилинде -дейт³.

Корутундалап айтканда, казак жеринин төрү болуп эсептелген Сары-Аркада, казактын Орто жүз курамында кыргыздардын пайда болушу, кыргыз-казактардын кийинки тукумдары тынчтыкта турушу үчүн Абылай хандын эл аралык дипломатиялык саясатынын жемиши болгон деген тыянакка токтомокпуз.

¹ Материалы по киргизскому землепользованию... 124-125-б.

² Словцов И. Путевые записки введенные во время поездки в Кокчетавский уезд, Акмолинской области в 1878 г. //Записки Западно-Сибирского РГО. Кн. 21. Омск, 1897, 186-б.

³ Төлөбаев М. ж. б. Жайыл баатыр, Б., 2004, 114-б.

XVIII-XIX кылымдардагы кыргыз-казак чек ара маселелери

XVIII кылымдын экинчи жарымында Цин-Кытай империясынын басып алуучулук саясатынын натыйжасында бир мезгилдердеги күчтүү, көчмөн мамлекет –Жуңгар хандыгы кыйратылып, калкынын басымдуу бөлүгү кыргызга учурайт. Бул саясаттын уландысы –Чыгыш Түркстандагы жергиликтүү диний-теократиялык бийлик төбөлдөрү-кожолордун өз ара келишпестигинен пайдаланган кытай бийликтеринин аталган аймакты басып алышы менен жыйынтыкталган. Кытай бийликтери 1759-ж. кыргыз-казак конуштарынын чек арасы –Иле суусунун оң өйүзүнө аскердик чеп тургузуп, ал Цин империясынын түндүк-батыштагы таяныч-форпостуна айланган. Мындай кырдаал кыргыз-казак конуштарындагы окуялардын өнүгүшүнө өз таасирин тийгизбей коймок эмес. Анткени, Орто жүз казагынан султан Абылайдын Амурсана башында турган ойроттордун көтөрүлүшүнө көргөзгөн көмөгү ийгиликсиз аяктагандан кийин, алар Чыгыш Түркстандагы Кытайдын бийлигин тааныганга аргасыз болгон (**Аристов 2001. С. 434**). 1771-ж. Абылай казак жүздөрүнүн атынан хан шайлангандан тартып, тышкы саясатында Россия менен Цин империясынын ортосунда ийкемдүү алака жүргүзүүгө өткөн.

Ушундай саясий кырдаалга жараша, кыргыздардын өз алдынчалыгын сактап туруу үчүн түндүк жана түштүк уруу бирикмелеринин башчылары –Мааматкул бий менен Ажы бий Чыгыш Түркстан маселесине карата бейтарап мамиледе калууга аргасыз болушуп, Пекинге өз элчилерин жөнөтүшөт. Бирок, Цин императорунун мындан мурунку кыргыздарга койгон дооматы боюнча, адегенде, бир мезгилдерде жуңгарлар ээлеп турган бардык жерлер кытайдын карамагына өтүүгө тийиш деген маселе коет. Ушул маселелерди оң жагына чечүү максатында 1758-ж. Черикчи бий башында турган кыргыз элчилиги кытай императорунун сарайына жөнөтүлөт. Барган элчилик кытай бийлигин ооз жүзүндө гана таанууга макул болуп, ордуна өзүлөрүнүн атаконушу болгон Иле суусунун сол өйүзүнөн тартып, Каркыра-Кегенге чейинки жерлерди кыргыздарга кайра кайтарылышын талап кылышкан (**Супруненко. №5180. С. 21**). Кытай бийлиги бул маселени карап, кыргыздардын пайдасына чечип берүүгө ниет кылган. Бирок, аларга адегенде Чыгыш Түркстанда күчөп бараткан Бурхан-ад-Дин менен Ханкожо баштаган көтөрүлүштү басуу керек эле. Ошондуктан, император конуш маселесин чечип берүүдөн мурун, кыргыздарды өзүнөн уруксатсыз, чек райондоруна жакын, өз алдынча көчүп-конушуна тыюу салган жана Чыгыш Түркстандагы окуяларга алардын кийлигишпөөсүн талап кылган (**Супруненко. №5180. С. 21**). Бул маселе толук чечилгенче кытай бийлиги сырттан болуучу коркунучтардан чочулап, Иртыштан Илеге чейинки аймактарга чек ара кароолдорун орнотууга шашылган (**Аристов 2001. С. 437**). Ушул себеп менен кыргыздар илгерки ата-бабаларынан калган Таластан Илеге чейинки жерлерди ар уруулар өз-өз бетинче коргоп турмай болушат. Мисалы, кушчу, саруу, кытай жана каба саяктар Талас жагын, чекир саяк Кочкордон баштап, Кегети-Ысыкатаны, солтолор Аксуу-Карабалтадан баштап Олуяатага чейин, сарыбагыштар Кеминден Илеге чейинки жерлерге орношушат (**Алымбеков. №364. 17-б.**). Кыргыздардын бул

учурларда Иледе турганын орус авторлорунун маалыматтары да бекемдейт. Анда алардын (кыргыздардын) чектери кайсактардан башталып, Алатоо арасынан Балкаш көлүнө куйган Иле дарыясы аркылуу бөлүнөт, ошол Иле дарыясы аларды (кыргыздарды –Т. А.) кытай мамлекетинен да, жана казактардан да теңме-тең бөлүп турат деп айтылган (**Сапаралиев. 1995. С.37**).

Ушул окуялардан көп узабай, конуштары коңшулаш жайгашкан кыргыз-казак элинде жайыт маселесине байланыштуу талаш-тартыштар башталат. Эки тарапта тең туруктуу мүнөзгө айланган жылкы тийип, барымта алуу, талап-тоноого баруу мунун шылтоосу болгон. Эң башкысы көп жерлердин ойроттордон бошоп калышынан кийин ал жерлерге кошуна Кытай мамлекети да көз артып баштаган. Канатташ жашаган кыргыздар да, казактар да талашка түшкөн бул жерлерди бир-биринен озунуп ээлеп калууга аракет кылышып, башында көчмөн калктын чарба жүргүзүүсүнө пайдасы тие турган мындай маселелер аягында саясий мааниге айланып, чыр-чатактардын туруктуу болуп башташына алып келген.

Орус маалыматтары боюнча 1759-ж. казак ханы Абулмамбеттин уулу Абулмечит жана көзү өтүп кеткен Барак султандын уулу Ханбаба, Нооруз баатырдын конушу жайгашкан кыргыздарга кол салган. Анткени алар «...жылкысын айдап кетип, ж. б. жасаган чыгымдары үчүн, ...кыргыздарды баш ийдирип же тынч болууга аманат алып келүү» максатында кол салышкан (**Сапаралиев. 1995. С. 90**). Ушундай чоң жаңжалдын бири 1760-ж. да болуп өткөн жана кыргыздар олуттуу чыгым тартышкан (**Джамгерчинов. 1966. С. 16**). Кыргыздар да жөн калган эмес. 1764-ж. Иленин сол өйүзүндө көчүп жүргөн казактардын Орто жана Улуу жүзгө караган көп уруулары кыргыздардан катары менен үч жолу катуу талоонго алынат (**Казахско-русские отношения. 1964. С. 668**). Ушул эле жылы Түркстанга жакын жерлерди жайлаган Каработо бийге Ташкенге каттаган соода жолун ээлеп алуу максатында Орто жүздүн султаны Абулфейис кол салат (**Казахско-русские отношения. 1964. С. 680. Сапаралиев. 1995. С. 93-94**).

Кыязы, 1765-жылдын 5- айындагы кытай императорунун Абылайга багытталган указында ушул окуялар белгиленген. Анда минтип жазылган: «...сенин катындагы жана Оторчунун оозеки айтып бергени боюнча буруттар силердин конушка кол салып, көптөгөн адамдарынды өлтүрүп, сан жетпеген малыңарды айдап кетишкен... Мындан мурун келген казак Олому бий, Абулфейис султан кол алдындагы элден 2000 кол жыйнап, буруттардын жер жайнаган малын айдап кеткенин айткан. Алар дагы, тигилер дагы акыры тынч турууга бүтүм кылышкан» (**Супруненко. №5180, С. 130**).

1765-ж. Абылай султан дагы бир жолу ошол эле Каработо бийдин кыргыздарына кол салып, эки ортодогу ишенимди бекемдөө үчүн башчыларынын балдарынан жана аялдарынан тогуз кишини үй-жайы менен аманатка алып кеткен (**Казахско-русские отношения. 1964. С. 668, 680. Сапаралиев. 1995. С. 90-94**).

Ушул окуялар Алымбеков Тургунбектин кол жазмасында да кеңири баяндалат. Анда Нарын, Кочкор, Жумгал жана Талас тоолору жайлоо эсебинде болуп, эл аз болгондуктан Иле суусунун бою,

Чүй, Талас сууларынын аягындагы калмактан бошогон кыргыз жерлерине казак уруулары көчүп келип отурукташа баштаганы айтылат. Мындай кырдаал кыргыздын уруу башчыларын өтө кооптондурган жана оң канаттан Эсенкул баатыр, сол канаттан Туума бий башында турган бийлердин кеңеши Таластын Капка деген жеринде өткөрүлгөн. Жыйында бийлер Чүй-Талас багытындагы кыргыз жерлерин коргоп калуу жөнүндөгү маселени караган. Кеңештин чечими боюнча кыргыздын эски конуштарын сактап калуунун зарылдыгы белгиленип, Кетментөбөдөгү каба саяктарды Таласка, Кочкордогу чекир саяктарды Чүйгө көчүрүү жөнүндө бүтүмгө келишет. Көчүп келгенден кийин кабалардын башчысы Садыр, Капкага коргон тургузуп, Жайыл баатыр менен бирдикте казактардын уйсун элетине кол салып башташкан (**Алымбеков. №364. 36-39-б.**).

Казак уруулары дагы өз кезегинде Иленин сол өйүзүндөгү сарыбагыш уруусунун конушу – Үчалматы жана Сарытогум жайлооруна чейин кирип келип, жайлай башташкан. Мындай аракеттерди жүзөгө ашырууда чанычкулудан Бердикожо, чапыраштыдан Кооман, Жабек, Качыке жана Дөөлөт, ботбайдан Түлөөкабыл жана Жайсаң, кашкороо уругунан Малдыбай жана Конушбай сыяктуу казак баатырлары кыргызга карай аттанып келишип, жылкы тийип, барымта алып турушкан. Ушундай чабыштардын биринде сарыбагыштардын колунан Качыке, солтолордун колунан Жайсаң жана Кооман баатырлар каза табышат (**Алымбеков. №364. 9-11-б.**). Бул окуялардан кийин Бердикожо менен Жабек, жаныш Төлө бийди ээрчитип алып, Азиреттин Каратоосундагы Абылайга барып арызданышат. (Эгерде айтылган окуяларды 1770-жылдар менен байланыштырсак, анда Төлө бийдин ага катышуусу күмөн, анткени Төлө бийдин 1756-ж. өлгөндүгү жөнүндө маалымат бар –Т. А.). Бирок, алар Абылайды кыргызга каршы аттандырууга ынандыра албай, найман уруусунун баатыры көкжарлы Баракка барышат. Алардын чакырыгын кабыл алган көк жарлы Барак, 1771-ж. кыргыздарга каршы жортуулга аттанат. Бирок, казактардын көздөгөн максаттары жүзөгө ашпай, көк жарлы Барак баштаган кол жеңилет жана Чүйдөн талкаланып, Иледен ары сүрүлөт (**Алымбеков. №364. 166-167 б.**). Ушул окуяга байланыштуу аскер кызматчысы И. Абдулов 1771-ж. 9-октябрындагы Батыш-Сибирь аскер башчысына «...менин укканыма караганда жакында казактар тоолук кыргыздарга байланыштуу Абылай ханга даттанып келишкен, алар (кыргыздар) казактардын Чоң ордосунун Баланай болуштугун талкалап, 17 миң адамдарын өлтүрүшкөн. Абылай алардын даттанууларын кабыл алып, ушул кышта тоолук кыргыздарга каршы жүрүшкө ниеттенүүдө», -деген билдирүү жиберген (**Сапаралиев. 1995. С. 96**). Кыргыздарга каршы согушууга орустардан жардам сураган Абылайдын ою ишке ашкан эмес. 1774-ж. кытай булактары ырастагандай Абылай жана Абулфейиз кыргыздарга жортуул жасашкан. Карабалтада болуп өткөн таймашта Атаке баатыр казактардан жеңилип, Таласка чегинген (**Супруненко. №5180. С.134**).

Абылайдын бул чабуулунан кийинки кыргыз-казак мамилесиндеги тынчтык көпкө созулган эмес. Кыргыздардын башкы бийи Эсенкул баатырдын бир нече жолу эскерткендигине карабастан, Таластагы Садыр өз алдынча кол топтоп, Жайыл баатыр менен бирдикте казак конуштарына кол

салып, Чолоккоргон, Сузак калаасына чейин кирип барышкан. Ушул чабыштан катуу сокку жеген Улуу жүз казактары Жоогач баатырды Абылай ханга кабарга жөнөтүшкөн (**Алымбеков. №364. 17-18 б. Солтоноев. 1993. 108-109 б.**). Сарыаркада жатып чабармандарды кабыл алган Абылай хан; «кыргыз-казак калмактан жаңы кутулуп отурганда, кыргыз жерине кызыгып ушул ишти баштап отурасыңар, мурунтан бир тукум, бир боз үйдүн баласы элек. Кокон, кытай, орус, ушул үчөөнүн бири кол салса, кереги тиет эле сүйлөшсөк, кыргыздын» деген экен. Бирок, Абылай кыргыздарга аттануудан мурун, Жоогачты кайрадан элчиликке жиберген. Жоогач кыргыздын чети, солтолордун бийи Момоконго жана Жайылга жолугуп, Абылайдын сөзүн айтып кайткан (**Алымбеков. №364. 18 б.**).

Ушул мезгилдердеги казак старчыны Кулбактын көрсөтмөлөрү боюнча Көкчөтоодо жайлап жаткан Абылай 1778-ж. кыргыздарга каршы согушка аттануу үчүн Батыш-Сибирь линиясынан жардамга аскер сурап, дооматын артат. Кыязы, орустардан жардам болбогон соң, Абылай 1779-ж. Түркстан жана Ташкен шаарларына жакын жайгашкан Улуу жүзгө көчүп келет. Буга күбө, анын 1779-ж. 13 августунда Оренбург губернатору И. Рейнсдорпко жазган катында; «Чоң жана кичи ордо мага карайт, анын ичинен Чоң ордо (сөз Улуу жүз казактары жөнүндө болуп жатат –Т.А.) Ташкенде, ал жакта мага жоо болгон кыргыз дегендер да, ал аймактарда көчүп-конуп жүрүшкөн мага таандык казактардын тынчын алып, анысы аз келгенсип, алардын катын-балдарын туткунга алып кетип жаткандыктан, алар көз жашын агызып, менден калканыч издөөгө мажбур болушту. Ал жака балдарыма жана туугандарыма эң мыкты кишилерди кошуп жөнөттүм, алардан кийин, мен өзүмдүн ата-журтум үчүн аттанууга даярдануудамын» деп жазат (**Казахско-русские отношения. 1964. С. 100**).

Ушул жылы Абылай Ташкен калаасын каратып, кыргыздардын элчилерин кабыл алган. Маалыматтарга караганда Абылайдын алдына кырк элчи барган (**Солтоноев. 1993. 169 б.**). Эки тарап бири-бирине дооматтарын коюп, кыргыздардын тынчын Бердикожо, казак жагын Садыр алгандыгы айтылат. Элчилерден Түлөберди бий 21 жаштагы жигит курагында Абылай ханга сөзү менен жаккан жана ортодогу иштерди ал аркылуу бүткөрүүгө жетишкен. Алар мындан ары көчүп-конуу маршруттарын чектөө жана мүмкүн болсо бири-бирине жакын жайгашпоого милдеттенишкен. Кыргыз элчилери кайтып келгенден кийин, эки тарапта тынчтык орноп, Талас жагындагы кыргыз конуштарын казактардан алысырак жайгаштыруу жөнүндө Эсенкул баатырдын алдында макулдашылган (**Алымбеков. №364. 22-б.**).

Кыязы, бул сүйлөшүүлөр Абылай ханды канааттандырган эмес. Натыйжада, ал 1779-ж. Жетисууга келгендигин билдирип, өз уулун Кытайга элчиликке жөнөткөн жана кыргыздарга каршы согушууга жардам сурап кайрылган (**Сапаралиев. 1995. С. 96-97**). Ушул эле жылы Абылай өзүнүн уулу Сайдеке аркылуу Синьцзяндагы наместник Илэтуга жиберген катында, коңшулаш ээликтер менен болгон кагылышуулар жөнүндө баяндап, жардам катары 500-600 аскер жиберүүсүн суранган.

(**Супруненко. №5180. С. 29**). Мындан кийин тилмеч М. Бекчуриндин 1780-ж. 16 июнунда Н.Г. Огаревго жөнөткөн маалыматтарында, Абылай Кытайга кеткен уулунан кабар күтүп, Ташкенден алты күнчүлүк жердеги Талас суусунун боюнда өргүп жаткандыгы жана анын кол алдындагы казактар өз улустарына тарап кеткендиги айтылат (**Сапаралиев. 1995. С.97**).

Келтирилген маалыматтар аркылуу болжолдосок, анда Абылай хан кыргыздарга чабуул жасап туруп, кийинкисинде цин аскеринен сураган жардамы болбой турганына көзү жеткендиктен, казактардын негизги күчү үйлөрүнө тарап кетишкен болот. Мындан бир аз мурун Садыр менен Момокон баш болгон кыргыздар Көшөгөнүн-Көкжото деген жердеги ботбай уруусунун Кудангул бутагындагы Абылайдын аскер башчысыларынын бирин өлтүрүп кайтышкан. Ыңгайлуу учурду күтүп жаткан Абылай колун топтоп, кыргыздар менен беттешүүгө жөнөгөн. (**Алымбеков. №364. 25 б.**). Бул маалыматтар Абылай хандын кыргыздарга жасаган акыркы чабуулу жөнүндө кабар берет. Окуя 1779-ж. күзүндө же 1780-ж. эрте жазында болгон. Мындай версияларды бекемдей турган жазма булактарга кошумча төмөндөгүдөй оозеки маалыматтарды келтирүүгө болот. Ч. Валиханов жазып алган Абылай хан тууралуу ырда; «ай, Жаугачым, Жаугачым сен бара тур, бара тур сумбуле туусун жалтыйып, ат семирисин кынтыйып» деген, жана «тагы бир мезгил болганда сумбуле тууду жалтыйып, ат семирди кынтыйып... хан Абылай, таксыр хан улу бир йүздөн кол жиди, кичи бир йүздөн кол жиди...» деген саптарга караганда күз мезгилиндеги окуялар айтылып жатат (**Валиханов. 1964. С. 259-260**). Абылай хандын ушул чабуулунун учурунда Эсенкул баатыр Үчалматыдагы жайлоосунан Акбешимдеги күздөөсүнө конуп жаткандыгы тууралуу маалыматтар дагы окуянын күз мезгилинде болгондугун далилдейт (**Алымбеков. №364. 29 б.**). Демек, Абылайдын бул чабуулун алдын-ала эч ким билген эмес. Ал өз колун үч багытка бөлүп, биринчисин Талас тарапка –Садыр баатырды көздөй, экинчисин Олуяата тарапка, үчүнчүсүн Чүйгө –Жайыл баатырдын конушун карай аттандырган. Чабуулдун натыйжасында Садыр уулу менен Абылай хандын колуна түшөт. Жайыл баатыр жеңилип, үч уулу менен туткундалат. Кичүүсү Жоогачтын кийлигишүүсү менен бошотулат.

Катуу соккудан кийин Эсенкул баатыр башында турган кыргыз бийлери акылдашып, Абылай хан менен келишүү керек деген чечимге токтошот. Бул максатта Абылай хандын Түйүшкөндөгү конушуна кайрадан Түлөбердини элчи кылып жөнөтүшөт. Барган элчилерди Абылай хан кабыл алып, чыр-чатактын чыгышына себепкер болгон жер жана конуш тууралуу маселени коет. Абылай хан кыргыз менен казактын чеги катары Күйүктүн белин, Кичибуурул-Чоңбуурул тоолорун көргөзүп, аягы туптуура Түймөкенттен-Таластын суусун кечип, Абылкайырды басып, Курагаттыны жээктеп, Түйүшкөндүн жана Уландын учугун басып, Тескейге түшүп, Ыргайтыга чейинки аймактар аркылуу бөлүнүүгө тийиш деген талабын айтат. Абылайдын сөзүн угуп отурган Түлөберди, кыргыз башчыларына бул маселени жеткирерин жана өзүнүн көз карашы да бар экенин айтып; «...кыргыздардын каны көп төгүлгөн жер экенин билесиз, чек ошол Чокморгон белинен тартып Иленин Сарытогумуна чейин барып токтосун» деген (**Алымбеков. №364. 32 б.**). Түлөбердинин

казактарга элчи болуп барышы жөнүндө маалыматтар Үмөт молдодо да бар: «...Түлөберди бийлик кылган, каратмаган, жоого аттанып баатырлык кылмаган. Ол убакта солто деген элди бөлөкбай Байсейит тукумунан Кичибек (Кебек) деген киши билген. Абылай хандын заманы, Абылай ханга ээрчий бармак болгон. Шонда ар ким ар бирөөнү айткан. Кебек Түлөберди баланы жиберелик деген. Шол убакта Түлөберди он жети жашар бала болгон. Ата-энеси бермаган. Шонда Кебек ата энесине баламдын амандыгын сурасын, балам эмес журттун баласы деген сөз менен ата-энеси кабыл алып, солто тарабынан Түлөберди барган. Ташкент казак колунда, жанжколу Кара Байтик деген аким экен. Абылай ханды Ташкенден талкандан башка кыргыз элчилерин беремиз. Сураган Түлөберди аз гана кыргыз деген элбиз. Сиздин фанаңызда тынчылык менен өмүр сүрсөк деген сөзгө хан макул келип, тынччылык берүүгө убада берген. Мындан абийрлүү болуп келген, он тогуз жаштагы [Түлөберди] (Орто) жүздүн төрөсү Абылмыз ханга элчиге барган. Мындан да абийир тапкан. Жыйырма бир жашында орто жүздүн төрөсү Кудайменде ханга элчиге барган. Мындан да абийир тапкан. Кулаккайсар Кудайменде аталган төрө экен. Түлөбердинин кулагын ушалап, кулагынды кесейинби? Абылайга бардым, Абылмизге бардым, неге кийин келдиң? –деген, алар ишик кирдим. Төргөнүңө чыктым. Кулак кессең кесерсиң, элчи эл садагасы кулак-баш деген. Бул сөздөрү ханга куп келип, кулагын кое берип, казака түшкөн кыргыздарын колуна берип, казак-кыргыздарды тынчтандырмака жана казака бир аялуу киши үй менен кепилдике кондуруп коюуга шарт болгон. Бир жакшы кыз алып берген. Өзүнүн катынылыкка алды деп, Түлөбердини Сирке деген катыны шол Кудайменде деген катын кайтып элине келип, Ак үйлүү дейт экен. Ол убактагы айыл акүйлүү эч ким үй менен барууга көнбөгөн аялуу кишилер баласын да бермеген. Шол убакта Ашкожо деген бала туулган экен. Канай деген баласы энесинин курсагында, өзү көчүп барган казак ругу кери Аржакы бек деген кишинин колунда турган. Кыргыздан мал алып, казак-кыргызга алып берип, кыргыз малын алып казака алып берип, канча жыл тургандыгы маалим эмес. Канай туулуп, тили казакча чыгып, сүйлөп келген дейт» **(Үмөт молдонун архивинен көчүрмө. №191, 301-б.)**. Түлөберди кайтып келгенден кийин кеңешишип, бир бүтүмгө токтогон кыргыз бийлери Абылай менен тынчтык мамилени бекемдөөгө киришишет. 1780-ж. Абылай хандын алдына сол канаттан Туума бий менен Мама бий; солтодон Кебек бий менен Түлөберди; сарыбагыштан Эсенкул баатыр менен Атаке баатыр; бугулардан Бирназар бий; чекир саяктан Жамболот баатыр менен Качыке баатыр, каба саяктардан Сейит бий менен Келдибек бийлер барып, жер чегин ажыратып келишкен. Ал чек аранын батышы Күйүктүн бели менен Үчбуурул тоолорун камтып, Түймөкент, Абылкайырдан өтүп, Курагаттынын Чүйгө куйган жери аркылуу Чокморгондун кайкысын басып, Илени жээктеп келип, Үчалматыны камтууга тийиш болгон.

Ошону менен, казак-кыргыз чек арасынын башы Үчалматыдан башталып –түндүгү Иле бою, аягы Чокморгондун бели, Курагаттынын Чүйгө куйган жери, батыш жагы Кичибуурул-Чоңбуурул тоолору,

Терс суусу, Күйүктүн бели, Түлкүбаш тоолору чек болуп, Абылай хандын алдында бир бүтүмгө келишет (**Алымбеков. №364. 35-36 б. Алымбеков. №1454. 2 б.**).

Тынчтыктын белгиси дешип, кыргыз-казак чыбыктарын кыркышып, кыргыз тарабы «ак үйлүүгө» Түлөберди бийди көчүрүп беришкен жана мындан аркы кыргыз-казак мамилелерине тийиштүү маселер ал аркылуу чечиле тургандыгы макулдашылган. Сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө Иле суусунун жогорку агымындагы жерлердин маселеси козголгон эмес. Мурунку боюнча эле суунун оң тарабы казактарга, сол тарабы кыргыздардыкы болуп кала берген. Бирок, Абылай хандан кийин эки элдин ортосунда толук бейпилдик өкүм сүргөн деп айтуу кыйын. Анткени, Абылайхан жөнүндө Семипалатинск чебинен маалымат топтоп келүүгө 1780-жылдын 16-июнунда барган М. Бекчуриндин көрсөтмөсүндө, өткөн апрель айында Абылай Түркстан шаарында болгондугу жана соодагерлердин айтуусу боюнча азыр Түркстандан кетип, Ташкенден алты күндүк жерде жайгашкандыгы айтылган. Абылайдын колунда 200дөй гана киши тургандыгы, алардын көбү колго түшкөн түркмөн, калмак, ж.б. туткундар экендиги жана кыргыздар тоодон түшүп келип, казактардан үч жолу жылкы тийип, кол салып кеткендиги белгиленген (**Казахско-русские отношения. 602 б.**). Андан кийинки башкыр старшинасы К. Казанбаевдин 1781-жылдын 1-августунда Оренбург губерниясынын канцеляриясына берген маалыматында ошол эле кыргыздар Улуу жүздөгү Адил султандын ээлигине кол салып, бир канчасын өлтүрүп жана туткундаганын, эми Абылайхан өлгөндөн кийин мындай иштер казактардан өч алуу катары гана саналарын айткан. (**Сапаралиев Д. 1995. с.97**). Ушуну менен кыргыз-казак башчыларынын сүйлөшүүлөрү аяктап, мындан ары тынчыйлы деп тарашат. Түлөберди казактарга акүйлүү болуп көччүп барып, ортодогу аркандай майда чыр-чатактарды чечип турат. Санжырадагы маалыматтар боюнча Түлөберди көчүп барган мезгилде Эшкожонун төрөлүп калган маалы жана Канай курсактагы бала болот. Түлөберди казактардан Канай төрөлүп, анын тили казакча чыгып, сүйлөп калгандан кийин көчүп келген (**Үмөт молдонун архивинен көчүрмө, 301-б.**).

Капитан Андреевдин жазып кеткендери боюнча «...алар (казактар –Т.А.) жай мезгилдеринде тоолук кыргыздар менен жайытташ болушуп, бир-бирине эч кандай залал келтиришпейт, бирок, кокустан жаңжал башталып калса, Аягуз жана Каракул сууларын карай (Иленин оң жээги –Т.А.), көчүп, ал тургай Жидисууга чейин кирип барышат» (**Аристов, 2001. С. 439**). Бул жөнүндө 1785-ж. кыргыз-казактын жогорудагы тынчтык келишимин бузган казактын Бердикожо баатырынын өз оозу менен айткандары күбө болот. Анын өз сөзү боюнча; «ал Аягуз жана Каракол дарыяларынын боюнда, 18 жыл тоолук кыргыздар менен аралаш турушкан». 1785-ж. май айында анын Чынгызтоого көчүп кетиш себебине «...анын болуштугу тоолук кыргыздар менен согушканда наймандардын эч кандай жардам бербей койгону болгон» (**Аристов, 2001 С. 440**). Демек, Бердикожонун көчүп кетишине, анын кыргыздар менен кагылышып турушу себеп болгон. 1785-жылдын 13-июлунда ал Семипалатинск чебиндеги орустарга барганда, иниси Тыс 300 киши менен кыргыздарды тоноймун деп барып, колго түшкөнүн айткан. Ошол эле убакта деп жазат тарыхый маалыматта –башка талаа

кыргыздары да жапайылардын тынчын алып (кыргыздардын –Т.А), бирок олуттуу ийгиликтерге жеткен эмес (**Джамгерчинов, 1966, С. 17-18; Прудникова. № 5123. С. 87).**

Ушундай тарыхый булактарга көз жүгүртүп, жыйынтык чыгарсак, XVIII к. Пчи жарымында кыргыз-казак мамилелеринин татаалдашып кетишине карабастан, чарбалык жана саясий мамилелердин тең укуктуу даражада чечилип турганын көрөбүз. Буларга туруктуу болбосо дагы эки элдин ортосундагы чек ара маселесинин такталышы мисал боло алат.

XIX к. башталышында Кокон хандыгы өзүнүн басып алуучулук саясатын кыргыз-казак конуштарын карай багыттаган. 1814-ж. Түркстан шаары басып алынат. 1819-ж. Омор хан казактардын конушу жайгашкан аймактардагы Чымкент жана Сайрам шаарларын басып алат. 1822-ж. маанилүү стратегиялык таянычы бар Олуяата шаары негизделет (**Джамгерчинов. С. 31, 43-44).** Казак конуштарына Кокон бийлигинин орной башташы, алардын социалдык-саясий турмушуна терс таасирин тийгизбей кое алган жок. Жергиликтүү элдер өз жерлеринде кысылып-коруунуга аргасыз болушкан. Натыйжада, казактардын Улуу жүздөгү урууларынын көбү кыргыздар ээлеген жерлерге көчө баштап, Абылай хандын тушундагы бекемделген шерт бузулган.

1814-ж. Чүй кыргыздарынын кокондук күчтөр менен биринчи жолу кагылышуусу болуп өтөт. Ушул кагылышууда солто уруусунун бири Канай баатыр кокондуктардын колуна түшүп, көп узабай таластык кыргыздардан чыккан Ажыбек датканын аракети менен туткундан бошотулат (**Солтоноев-1, 1993. 178 б. Алымбеков. №1454. 35-38 б.).** XIX к. 20-жылдарынын башталышында кокондуктардын кысымы кайрадан күч алат. Алардын аскер күчтөрү чүйлүк кыргыздардын конуштарын талап-тоноодон тышкары, алардын саясий турмушуна да ыксыз кийлигишип башташкан. Ушундай оор кырдаалдардын учурунда кокон бийлигинин козутуусу менен казактардан чыккан кээ бир кол башчылар кайрадан жер жана жайыт маселесин козгоп, Чүй суусунун төмөнкү агымы, Үчкайыңды менен Ашмаранын батышы жана Курагаттынын боюнан Олуяатага чейинки жерлерге талапкербиз, -деп чыгышат. Натыйжада, бул маселелер боюнча сарыбагыштардан –Ниязбек бий, Абайылда бий жана Таштамбек баатыр; солтолордон –Бектен баатыр, Боку бий, Адучу баатыр, Чынгыш баатыр, Канай баатыр жана Эшкочо бий; чекир саяктардан –Медет датка, Тайлак баатыр, саяктардан –Нарбото бий, Осмонбек; бугулардан –Боромбай, Муратаалы бий жана Тилекмат сыяктуу өкүлдөрү катышкан кеңеш өткөрүлөт (**Алымбеков. №1454. 37-39).** Түзүлгөн кырдаалга карата маселени талкуулаган кыргыз бийлери коконго баш ийгиче Илеге көчөлү жана абал оңолгуча конуш маселеси боюнча азырынча казактарга жооп бербейли деп чечишкен. Ошону менен, солто, сарыбагыш, саяк урууларынын Чүйдөгү айрым бөлүктөрү Илеге көчүп кетишет. Бирок, көп убакыт өтпөй эле, ата-конушун таштап кетүү, кокондуктарга баш ийүү менен барабар экенине түшүнүшкөн. Натыйжада, өз жерлерине кайтып келишкен. Маалыматтар ырастагандай, кокондуктардын кийлигишүүсү менен экинчи жолу кыргыз-казак конуштарынын чеги ажыратылган. Бул жолу чек ара Чүй суусунун түндүгү, Күнгөй кырка тоолорунан тартып, Уландын учугу менен айланып,

Ашмаранын Курагаттыга куйган жери Түйүшкөндөн токтогон. Курагаттыдан баштап Чал тоосуна чейинки жерлер казактардын карамагына өткөн (**Алымбеков. №1454. 39**). Ушул окуялардан көп узабай эле, 1825-ж. Пишпек чеби тургузулуп, чүйлүк кыргыздар Мадали хандын бийлигин таанып, зекет төлөп турууга аргасыз болушат.

1852-ж. падыша өкмөтүнө Иленин сол өйүзүндөгү Чилик суусунун жогору жагын жердеп турушкан, сарыбагыш уруусунун манаптары Ормон менен Үмөтаалы өзүлөрүн Россиянын карамагына кабыл алуу өтүнүчүн билдиришкен жана Чүй-Иле сууларынын аралыгындагы жерлерге көчүп-конууга мүнкүнчүлүк берүүсүн суранышкан (**Джамгерчинов, С.144**). Анткени, аталган аймактагы казак уруулары орустардан чочулап, кокондуктар ээлеген жерлерге көчүп кетишкен эле. Ошондуктан Ормон орустардын карамагына өтүү маселесинен тышкары, бир мезгилдерде кыргыздарга тиешелүү болгон Чарын менен Кашкелең сууларынын аралыгындагы жерлерди кайтарып алууну көздөгөн. Буга себеп; учурунда Ормондун чоң атасы Эсенкул баатыр Иленин сол өйүзүндөгү Үчалматы, Сарытогум жайлоолорун туруктуу жайлап жүргөнү болгон. «Мурунку убакта Чиликтин жогорку агымы –Карабулактан Байсоорунга чейинки жерлер сарыбагыштардын туруктуу кыштоосу болгон» деп жазат, 1859-ж. Ч. Валиханов (**Валиханов, 1964. С. 312**). Чарын менен Чилик сууларынын жогору жактары мурун кыргыздарга тиешелүү болуп келгендигин башка маалыматтар да ырастайт (Зап. РГО. Т.5, СПб; 1851. 141 бет, **ЦГВИА РФ. ВУА. Оп.1, д. 18551, л.6-9**). Россиянын карамагына өтүү жөнүндөгү Ормондун өтүнүчү канааттандырылганча, сураган жерлерге кыргыздардын көчүп-конуп жүрүшүнө падыша бийлиги тарабынан уруксат берилген. Кыргыздар бул аймактарды орус бийлигининин Верный чебин негиздешине, 1854-ж. чейин ээлеп турган деп айтууга болот.

Ал эми орустар басып киргенге чейинки мезгилдерде кыргыздар Чүй суусунун эки тарабын тең ээлеп турушкан. «...Тоолук ордо, Чүй өрөөнүндөгү бул дарыянын эки жак жээгин бойлой, ага Карабалта суусу куйган жерине чейинки конуштарды ээлеп жүрүшкөн. Орустар тарабынан Верный чеби тургузулгандан кийин, ошол учурда Россиянын карамагына кирбеген солто жана сарыбагыш уруулары, ар кандай кооптонуулардан улам, Чүйдүн оң өйүзүн таштап кетишти. ...Азыр, же мурун деле Алатоо округунун чеги, Чүй суусу болуп эсептелип келген, бирок, Чоң ордонун кыргыздары (казактары –Т.А.) тоолуктардан (кыргыздардан –Т.А.) сестенгени ошончо, бош калган Каштек тоосунун күнгөйүнөн конуш алгысы келишпей, мурунку эле конуштарында отурушат» деп жазат, оторчул бийликтин өкүлдөрүнүн бири (**Архивные материалы №80. С.178-179**). Демек, XIX к. 50-60 жылдарында казак уруулары Чүй суусунун оң өйүзүн али ээлеген эмес. Тилмеч, И.А. Бардашев дагы ушул маалыматты ырастап, Чүй суусунун оң тарабындагы сарыбагыш уруусунун кыштоолору катары Кемин, Кертабылгы, Бийчеки, Экикарабулактан тартып, Токмоктун айланасындагы Каштек сусу менен Үчкотур, Каракоңуз сууларында жайгашкан жайыттарды белгилейт (**ЦГВИА РФ. ВУА. Оп.1, л.19**).

Жогоруда эскертилген оторчу орус бийлигинин өкүлү өзүнүн докладында дагы төмөнкүлөрдү кошумчалайт: «...Алатоо округу менен Түркстан облусунун сол флангасынын чек арасы мурункудай эле Чүй суусу деп эсептелүүдө, андан Алатоо округунун башчылары мага бир нече ирет кайрылып, аталган каракыргыз урууларын Ысыккөлдүн күнгөйүнөн жана Чүйдүн оң жээгинен такыр эле сүрүп чыгаруу жөнүндө маселе коюшту. Бул талапты орундатууга кымындай да мүмкүнчүлүк таба албадым, анткени сарыбагыштар бул жерлерден сүрүлүп кетсе, анда алар айдоо жерлери менен көнүмүш кыштоолорунан айрылышат, а түгүл Чүй суусунун оң жээгинде жашаган башка урууларды да кысылууга дуушар кылышып, анын натыйжасында алардын негизги байлыгы –мал чарбасына катуу кедерги тийгизмек (**Архивные материалы №80. С. 178-179**).

Бирок, мындай абалга карабай, Чүйлүк кыргыздардын ичинен анча ишеними жок деп саналган Төрөгелди манап Александр кырка тоосунун түштүк-чыгышы –Кочкор жана Каракол өрөөнүнө зордук менен көчүрүлгөн (**Талызин 1898. С. 38**).

Аягында: узак убакыттар бою көчмөн турмушта жашап келишкенине карабастан, кыргыз-казактардын ортосунда конуштары менен жайыттарын чектешкен келишимдер болуп, ал чек араларды ошол жерге жайгашкан ар уруулар көзөмөлдөп, бул маселе боюнча түшүнбөстүктөр пайда болгон учурда, ата-бабаларынын салтын улап жөнгө салып келишкен –деген жыйытык чыгарсак туура болот. Кылымдардан-кылымга чейин сакталып келген мындай салт –Кокон хандыгы, жана Россия империясынын көчмөндөрдүн ички иштерине баштан-аяк кийлигишип баштаганда катуу өзгөрүүгө дуушар болуп, аягы падышалык Россиянын аймактарга бөлүштүрүп, административдик бийлөө системасы жүзөгө ашканда, биротоло жок болду.

Адабияттар:

1. Алымбеков Т. Кыргыз урууларынын чыгышы. Кыргыз республикасынын УИА кол жазма фондусу. №364.
2. Алымбеков Т. Кокон хандыгына чейинки кыргыздардын турмушу жөнүндө. №1454.
3. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или каракыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследование по его исторической географии. Бишкек, 2001.
4. Архивные материалы по истории Киргизии XIX века. №80.
5. Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль. Соч. в 5-и т. Алма-Ата, 1964. Т.1.
6. Джемгерчинов Б. Очерк политический истории Киргизии XIX в. (первая половина) Фрунзе, 1966.
7. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. (Сб. документов и материалов). Алма-Ата, 1964.
8. Сапаралиев Д. О расселении киргизов в XVIII столетии //Актуальные вопросы этнографии и археологии Киргизии. Сб. стат. Фрунзе, 1989.
9. Сапаралиев Д. «Взаимоотношения кыргызского народа с русскими и соседними народами в XVIII веке» Бишкек, 1995.
10. Сведения о Дикокаменных Киргизах собранная Толмачем Бардашевым. ЦГВИА РФ. Ф. ВУА об.1, д. 18550.
11. Супруненко Г.П. Материалы из китайских источников по истории киргизов XVIII –начало XIX веков. Фрунзе, 1976. № 5179.
12. Супруненко Г.П. Китайские источники о киргизах в XVIII –нач. XIX в. (Тексты). Фрунзе, 1979. №5180.
13. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-китеп. Бишкек, 1993.

14. Талызин А. Пишпекский уезд. Ист. Очерк (1855-1868 гг.): Памятная книжка Семиреченского областного статкомитета на 1889 г. т.2. Верный, 1898.
15. Үмөт молдонун архивинен көчүрмө. Кыргыз республикасынын УИА кол жазма фондусу. №191.

XVIII КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-КАЗАК**МАМИЛЕЛЕРИ – ТАРЫХ БАРАКТАРЫНДА**

Бир элдин тарыхы канча узак болсо, аны изилдөө дагы ошончо таасир берип, башкы максат – анын тактыгы болуш керек эле. Тарых жазуу ушул критерий менен бааланса болмок. Ошондуктан мындан миңдеген жылдар мурунку эмес, башыбыздан өткөн кечээги тарыхыбызды изилдеп, жаңылап, толуктап турбасак, эртең кеч болуп калышы мүмкүн экен. Бул жагынан коңшуларыбыздан үлгү алууга болот. Кытай тарыхчыларын айтпай эле, бир аз мурун тарыхыбызды бөлбөй, бирдей карап жүргөн казак, өзбек элинин азыркы тарыхынын деңгээлине салыштырсак, анда биз алар сыяктуу өзүбүзгө тиешелүү тарыхый казалдарды басып чыгармак тургай, мурунку доордо жарык көргөн тарыхыбызды анализдеп, ачыкка жаңы чыгып жаткан даректер менен байланыштырууга чамабыз жетпей жаткансыйт.

Ушундай маселелердин ичинен азыр биз сөз кыла турганыбыз – XVIII кылымдарга тиешелүү болгон кыргыз-казак мамилелери. Аны учурунда белгилүү окумуштуулар В. Бартольд, Ч. Валиханов, тарыхчы Б. Солтоноев, тарыхчы-этнограф С. Абрамзон ж. б. кенен эле карап чыккан. Алардын атан төөгө жүк боло турган эмгегин баалабай койгон туура болбос, анын үстүнө алар биринчи жолу кыргыз-казак мамилелерин илимий негизде изилдөө жасап, бул кошуна элдин ортосундагы карама-каршылыктардын себебин аныктоого жасаган аракети эле канча эмгек?

Тилекке каршы, бул окумуштуулардын да туура эмес тыянактары бар. Алар алиге чейин такталбай жүргөндүктөн, кийин жазылган кыргыз-казак тарыхында бул окумуштуулар калтырган гана далилдер пайдаланылып, ал кезге тиешелүү көптөгөн жаңы фактылар кийинки изилдөөчүлөр тарабынан көңүлгө алынып, каралбай калган. Ушул себепке байланыштуу эки элдин тарыхына байланышкан көп окуяларды алиге тактай албай жүрөбүз. Көңүлгө алынбай, көмүскө калып, пайдаланылбай жүргөн кабарлар көп, болгону, аларды башка тарыхый маалыматтар менен текшерип, салыштырып карап көрүү зарыл.

Ошондой кабарлардын бири атасынан уккан сөзү катары Алымбеков Тургунбек кол жазмасы. Анын Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын кол жазмалар фондусунда (КР УИА КЖФ) сакталып турганына 60 жылга чукулдап калыптыр. Андагы айтылган окуялардын башталуу себеби, жүрүшү, жыйынтыгы жана тактыгы жагынан карасак, кошумча маалымат катары тарыхыбызга тийгизе турган өзүнчө чоң салымы бар. Бирок, тилекке каршы биздин көптөгөн белгилүү тарыхчыларыбыз бул маалыматтарга көңүл

бурбай, көңүл бургандары болсо аны үстүртөдөн карап, өз уруктарындагы ата-бабаларына ылайыктап, оңдоп-түзөп жиберген учурлар кездешет.

Сөзүбүз кур болбосун үчүн белгилүү тарыхчы С. Аттокуровдун 2003-ж. чыккан **«Кыргыздар XVIII кылымда»** деген китебинен бир нече мисал келтирели. Анда, жогорудагы Т. Алымбековдун кол жазмасынан алынган сөздөр экенин атайы белгиленип, бирок бир эле убакта отуз барак көргөзүлүп; «...Абылай орто жүз казактарына «бош калган жерлерди ээлеп калгыла» деген. Ошого байланыштуу казак уруулары Олуя-Атадан Меркеге чейинки аянттарга көчүп келип жайланыша башташкан (автор көрсөткөн адабияттардын биринде да Орто жүз казагынын Олуя-Атадан Меркеге чейин ээлеп алганы жөнүндө маалымат жок). Муну көргөн кыргыз бийлери Ата конушту коргоого бел байлашкан. Алардын Таластагы Ала-Белдеги курултайында Садыр баатырды эли менен Таласка көчүп келүүсүн жана Чүйдүн батышына солтолордун, багыштардын жылуусун талап кылышкан. Бул чечим боюнча Садыр баатыр каба саяктарын көчүрүп келип Таластын капкасына коргон курдурган. Көп убакыт өтпөй ал хан деп жарыяланган жана түндүк кыргыздарды бириктирүү боюнча аракетке өткөнүн» жана «...Барак баш болгон казактын баатырлары өлгөндөн кийин алар тарабынан барымта азайганы менен Таласта жана Чүйдүн аягында жашаган кыргыздар козголо баштаганы» көрсөтүлөт¹. Муну Т. Алымбековдун кол жазмасына салыштырып көрөлү: «...ал убакта ушул жакы кыргыздардын жөнүн Эсенкул билчү экен. Эсенкул ким? Маматкулдун Болотунун уулу. Солтону Каракчынын уулу Байсейит, Байсейиттин уулу Кебек бий билчү. Ага кошулуп, Кошойдун уулу Момокон башкаруучу экен. Жайылдын картайган кези экен². Казак бетинде сарыбагыш, солто, кушчу, кытай, саруу болгон. Иле жагында сарыбагыш болгон. Солто Талас жагында аралаш болгон. Солто, сарыбагыш кыргыздар качпай согуша берген, бирок аз болуп көчүп жүрөт. Иле жак, Таластан наркы жак эл жайлоого көчкөндө бош калат. Бош калган жерге казак келип туруп алат, Абылайкандын доорунда. Эсенкул баатыр бөлөкбай Кебек бийди кыргызга кабарчы кылат; «Таласка, Капкага чогулалы!?» деп. ...Кыргыз Капкага чогулат. Эсенкул баатыр Кетмен-Төбөдөгү саякты «көчүп кел, ушул Талас, Чүйгө орносоңор боло!» дейт³. Айырмасы асман менен жердей, б. а. автор санжырачынын атынан санжырада жок нерселерди киргизип жиберген.

Окуу куралы катары жазылган бул китепте мындай так эмес маалыматтардын өтө көп болгонуна карабай, кээ бир тарыхчылар кийинчерээк аны өз урууларынын кызыкчылыгы үчүн пайдаланып киришти.

¹ Аттокуров С. Кыргыздар XVIII кылымда. Б., 2003, 93-б.

² Казак фольклорунда казактардын колуна 88 жашында түшкөнү айтылат (кара: Торайгыров С. Окшау сөз. Жалаңаш баба (Курбан кажы аузынан). //Казак. 1916. 24-мамыр).

³ Алымбеков Т. Кыргыз урууларынын чыгышы /КР УИА КЖФ. Инв.№ 116 (319).

Тарых критерийи аркылуу С. Аттокуровдун аталган эмгегине таянууга негиз жок¹. Анткени ал китепти колдонуп жүргөн тарыхчылар ар бир сап сайын кыргыздардагы бир гана белгилүү уруунун кызыкчылыгы үчүн башка тарыхый адамдар жашаган чыныгы даталар кандайча чексиз узарып кетишин ж. б. каталарды кошо түшүндүрүп берүүсү зарыл. Мисалы, бир жерде «754-1755-жылдары кыргыздар Ысык-Көлдүн түндүгүнөн калмактарды сүрүп чыгарууга аракет жасашат. Жалдуу Кабанын, Садыр баатырдын жана Темирдин отряддары адегенде Лама Доржинин анан Давацинин кошуундары менен күрөшүшүп, Ысык-Көлдү бошотууга шарт түзүшөт» делсе, кийинки бетте бул жылдар кайра 1745–1749-ж. болуп, ага Качыке, Кашкелең кошулат². Бирок, 1745-ж. такка Лама Доржу эмес, иниси Ажа хан (1745–50) отурган. Лама Доржу (1750–53) 1753-ж. башында Даваца тарабынан өлтүргөндүктөн³, 1754–55-ж. ал кошуунга башчылык кыла албасын да жогорку билими бар ар бир тарыхчы билүүгө милдеттүү.

Андан ары (30-31, 34-беттер): «Эми мына каарду душман аларды (кыргыздарды дегени) шамал айдаган булуттай ар жакка самсытты. ...Эр жигиттер белин чечпей бүкүлү уктаган заманда Ала-Тоонун төрт бурчунан келгендер жана жергиликтүүлөр чогулуп Садыр баатырды аскер башчылыгына шайлап алышкан (бир жагынан алар самсып жүрүшсө, анан, ошол замат эле Ала-Тоонун төрт бурчунан чогулуп жатышат). ...Жанболоттун билегинен күч, көзүнөн курч кетип калганына карабастан жоонун дөөсү, атчандын арстаны кол баштаганга, жол баштаганга жарабаса да, туу алдына турганга жараган. Садыр баатыр Саруулардан жана Түнкатар, Түнтөй, Сарттардын кошуунун башкарган. ...Хантайши казактарга каршы чабуулга кетери менен Садыр баатыр, Жалдуу Каба анчалык чоң эмес, бирок жакшы куралданган, тартиптүү отряд менен алардын ээликтерине кол салып, мал-мүлкүн талап-тоноп кайра тартышчу» делет. Бул айтылган феноменди изилдөөгө тарых илиминин күчү жетпесин, ал үчүн антропология илими тарабынан экспертиза керек болорун эскертели. Анткени, буга чейин жарык көргөн (мис., Тоголок молдо, Бала Айылчы, Талип молдо, Эсенкул Төрөкан уулу) же КР УИА КЖФындагы (Ы. Абдырахманов, Алымбек, Балыкооз, М. Кыпчаков ж. б.), кыргыз санжыраларында Садырга кошулуп Жалдуу Каба, Түнкатар, Түнтөйлөрдүн кол башчы болуп, калмактарды сүрүп, Кыргызстанды бошоткону тууралуу, болбосо башка жерлерде (мисалы, саруулар менен сарттар уругунда) Түнкатар, Түнтөйлөр болгону жөнүндө

¹ Кененирээк карсаңыз: //Аалам. 2006-ж. № № 13 (715), 14 (716), 15 (717).

² Аттокуров С. Аталган эмгек. 25-26-б.

³ 1745-ж. Галдан Цэрен өлгөндө анын ордуна Бичаган-Цеган-Аджа-Намджил деген ат менен ортончу (13 жашар) баласы Цэван Доржи отурат. Кийин ал тарыхта Ажа хан деген ат менен аталып калган. 1753-ж. кышында, аталаш тууганы Дабачы (Эрдене баатырдын Байтан деген уулунун тукуму) Олоң Доржуну мууздап өлтүрүп, Жунгарияга хан болду. (кара: Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. М., 1964; Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи. А., 1991).

фактылар жок. Жөнөкөй сөз менен айтсак: Саяктан Боркемик, Өйдөчекти, Каба. Кабадан алтоо; Кутунай, Шыкмамат, Алакөз, Түнкатар, Кайдуулат, Түнтөй. Түнкатардан Туненбай. Туненбайдан Маирке. Маиркеден Чоке, Чокеден Сокай, Сокайдан Качканак, Качканактан дагы алты бала – бири Арзымат. Арзыматтан Сейит, Бекболот, Садыр¹. Көрүнүп тургандай Каба-Түнкатар-Туненбай-Маирке-Чоке-Сокай-Качканак Садырдын 8–7-муун мурунку аталары болуп чыгат.

Демек, булар терең изилденбей (ушул эле автордун 1995-ж. жарыкка чыккан «Кыргыз санжырасы» китебинин 93-б. башкача айтылат) туруп жазылган. Оозеки санжыраларда деле Жанболоттун калмактарга барганы тууралуу кабар жок, тек, кытайлыктардын колуна түшүп өлгөнү айтылат². Тарыхый маалыматтарда 1789-ж. Цин бийлигинин колуна туткунга түшкөн «бурут Чжаньполате» жөнүндө эскерилсе³, Жанболоттун неберелери Атантай-Тайлак 1800-жылдары туулган деп эсептелет (тарыхта ата-бала ортосу 25 жыл менен эсептелсе, Атантай-Тайлактын 200 жылдыгы 2002-ж. белгиленди). Бул даталар кытай тарыхындагы маалыматтар менен дал келет.

Андан ары китепте (30-б.): «...Тогуз-Тороого сарыбагыштан Болот уулдары менен келген. «Жаңы туугандар» (тырмакчага алынганы какшык болсо керек) канааттана көнүшүп бир атанын балдарыбыз дешип Кошойду бий шайлашып, Болотту жүз башылыка көтөрүп алышкан. Саяк менен басыз Садыр, Жанболот, Качыке баатырларга эки тизгин бир чылбырды беришкен» делип, сарыбагыш-солто өзүнчө, саяк-басыз өзүнчө бөлүнүп, көп узабай (36-б.): «...Мына ошентип Жайыл баатыр деген наамды кандуу кыргындагы эмгеги үчүн алган. Мындан кийин «Жаңы туугандардын» жана алардын бийи Кошойдун уулунун зоболосу көтөрүлүп, башкаларга тең тууган тааныла баштаганы», анан (38-б.) сарыбагыш уругу кайра «жаңы туугандарынан» бөлүнүп (чынын айталы, эч кандай логиканын жогунан кээ беттерге тарых илимине тиешеси бар адамдын да түшүнүүсү кыйын); «...Сарыбагыштардын экинчи бөлүгүн Маматкул башкарган. Бул инсан айылы менен бир нече жолу Ферганага, Таласка качып, аяка батпай, адегенде Тогуз-Тороого, анан Нарын өрөөнүнө келген (калмактар кеткенден кийин)» делип, далили жок жыйынтыктарга жол берилген. Мындай жыйынтыктардын болушу – автор тарабынан ал маселелер канааттандыралык изилденбегени же көптөгөн тарыхый нускалар пайдаланбай (жөн гана аталып), үстүртөдөн жазылышы – окуу куралы жарык көргөнгө чейин ал эч жерде редакцияланбай, автордун диктовкасы менен жаралганын далилдейт. Аты чыккан окумуштуулардын китеби минтип тарыхты бурмалап кирсе, акыры тарыхчылар – врачтар

¹ Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. М., 1960. Т. I, Рис. 3.

² Кыргыздар. //Түзгөн К. Жусупов. Б., 1991, 28-29-б.

³ Супруненко Г. П. Материалы из китайских источников по истории киргизов XVIII–начала XIX веков. АН КР отдел рукописей. Инв. № 5187, 95, 115, 116-беттер.

Гипократка ант берген сыяктуу – тарых атасы Геродотко ант берүүгө тийиш го деген ой келет. Болбосо, белгилүү китаевед Г. П. Супруненко которгон кытай хроникаларында (бул котормону китебинде колдонгонун автор эскертет) 1758-ж. Цин элчилери келгенде же автор баса белгилеген («калмактар кеткенден кийин келип, жүз башы») болгон Болоттун эли 2 миң түтүн экени көрсөтүлгөн: «...В Туую Хуяр / ? Туую жар / обрабатывают землю и пасут скот 2 тысячи семей Болате сары багыш бурутов»¹. Андан ары Цин элчилери жазган докладда: «...затем отправились в Талас к сыну предводителя Майтака – Эшбото»². ...Спрашивали Эшбото и узнали, что в Таласе 4 тысячи семей управлением бия Маматкули и его помощников Каработо, Майтака, Акбая» (которуудан ар кандай күдүк ойлор кетпес үчүн оригиналдагы тил менен берилди) деген маалымат бар. Булардан тышкары: «...23 числа 6 луны шивей Телуньтай доложил, что племянник Каработо..., Хебици преклонив колени сказал; мы, буруты разделяемся на левое и правое крыло. Правым крылом управляет Мамутхули, левым крылом правит Каработо» деген да маалымат турат³. Бул жерде бүткүл кыргыз оң-солго бөлүнүп, кытайлыктарга берген Эшботонун көрсөтмөсү боюнча ошол; «бүт оң-солдун үстүнөн» ал эми Хебици аркылуу; «оң жакы кыргыздын баарын Маматкул башкарып, анын кол алдында 4 миң түтүн эли бар» деген маалыматты тарыхчы көргүсү келген эмес. Көрүнүп тургандай, жогорку билими бар бул тарыхчыга караганда атайы алган билими жок болсо да Алымбек айткан санжыра туура болуп жатат. Мындан башка 23-бетте: «1745-ж. Г. Церен өлгөндөн кийин бийликке Лама Доржи келгени» жана (29-б.) кытайлык тарыхчы А. Байтурдун эмгегиндеги 2-томунун 96-бети көрсөтүлбөй, сөзмө-сөз көчүрүлгөн жери бар. Эми мындай оркойгон каталары бар китепти окуу куралы катары пайдаланууга кантип болсун деген суроону ачык бойдон калтыралы.

Ачыгын айтканда, акыркы учурларда кыргыз тарыхына такталбаган кээ бир маалыматтар шашылыш киргизилип, аны көбүртүп-жабыртуу менен туш келген жерде пайдалануу көбүрөөк кезиге баштады. Тарых жалпы элге тийиштүү болгондуктан, кандай маалымат болсо да, адегенде аны ар тараптан салыштырып-тактоо менен жыйынтык чыгаруу керек эле. Албетте, Садыр менен Жайылдын кыргыз тарыхындагы ордун эч ким жокко чыгара албайт. Бирок, белгилүү инсандардын өмүрүн изилдөөдө алардын ишмердигине тийиштүү бардык тарыхый фактылар көңүлгө алынышы абзел. Антпесек алардын өмүрүнө байланышы бар башка инсандар менен кошуна элдин өткөнүнө доо

¹ Супруненко Г. П. Материалы... 81-б. (Эскертүү: 2003-ж. Бишкекте жарык көргөн «Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана» аттуу 2 томдук китепте Г. П. Супруненконун котормолору басылып, бирок белгисиз себептер менен Болот бий жөнүндө ушул ж. б. маалыматтар сыртта калган. Ошондуктан бул жерде котормочунун өз нускасы колдонулду).

² Кушчу Каймазардан Токтокучук, Түлөберди, Кенже, Таба, Чекир, Майтык, Шүкүр. Майтыктан Бегаалы, Көдөк, Эшбото, Таты, Абышка, Момун (кара: КР УИА КЖБ Инв № 564).

³ Супруненко Г. П. Материалы... 20-21, 25-б.

кетет. Мисалы, өткөнүбүздү туура аныктасак: «Ооба, бул жашоодо өз доорунун «Кан ичер» Абылай хандары, Гитлери, Моджохеддери, террорлору болбогондо, адам баласынын айкөлдүгү, акылмандуулугу, ...балким, байкалбай калмак»¹ деген ой жүгүртүүлөр менен орус жана жунгар баскынчыларына каршы күрөшкөн башкыр элинин уулу Миңлигул (Миндигул) Жолоевди (тарыхта «Карасакал» деген ат менен калган) «чыккынчы, алдамчы»² деп атоого жол бермек эмеспиз.

Болбосо, XVIII кылымда жашап, орду Жайыл менен Садырдан да жогору турган инсандар көп. Жетигенден Эр Солтоной, солтодон бөлөкбай Кебек бий, талкандан Түлөберди – Бөрүбай, саяктан Түлкү уулу Качыке, саруудан Туума бий ж. б. сыяктуулар бар. Булардын ишмердүүлүгү бир-бири менен тыкыз байланышта болуп, бири-бирисиз же бирин-эки гана уруу калмакты сүрүп, конушун казактан коргой алмак эмес.

Өзгөчө Түлөберди 22 жаш курагында жаман-жакшыны ажырата билип, мамлекет тарабынан чечиле турган чоң маселени мойнуна алып; «...өлгөн, майып болгон, таланган, колго түшкөн биздин солто жана менин бир туугандарым, сиздер айпасаңыздар да мен барам!» деп, Абылайдын алдына барып, туткунга кеткен туугандарынын бир тобун бошотуп, казак-кыргыз ортосунда алгачкы жолу чек ара тактап, казактарга Сарытокумдун жайын айтып, талашып келгени биздин С. Аттокуров сыяктуу тарыхчыларыбыздын баасына татыбай калган. Тескерисинче, бул тарыхчыларыбыз көпчүлүктүн «койгула» дегенине болбой, казактарга катылган Жайыл, Садырдын айынан талкан, кушчу, саруу-колпочтон канча адам кырылып, канчасы туткунга кеткени эмес, бул экөөнүн «хан» болгон же болбогон маселеси биринчи орунга чыккан.

С. Аттокуров козгогон өз уругундагы кээ бир гана адамдарды көтөрмөлөө маселеси азыр да уланууда. Буга тарыхчы Д. Сапаралиевдин макаласы күбө боло алат. Анда ал кыргыздарда хандардын келип чыгыш маселесин кароого аракет кылып; «...Бул уруу топтору – башкалардан бөтөнчө көчмөн бирикме катары **жакын бир туугандар эмес, негизинен территориялык түзүлүштөгү калк болуп саналышкан.** Алардын ар бири өз алдынча административдик-саясий биримдик болушуп, өздөрүнүн мал үчүн белгиси (эн тамгасы), жалпы согуштук чакырыгы (урааны), өздүк туусу, ал эми башкаруу бийлердин өздүк мөөрү жана 40 жигити болгон. **Бийлик түкүм күүмө болуп, атасынан баласына, баласы жок болсо, агасы өлсө кичүү инисине өткөн**» (алдылары атайы сызылды) деп туруп: «...Бийлер бир-бирине көз карандысыз болгон. Орус окумуштуусу К. К. Пален XIXк. эле мындай урук бирикмелерди «кичинекей мамлекеттер» деп атаганы да биз үчүн өтө кызыктуу. Бул көз карашты XX кылымда Кыргызстандык тарыхчы

¹ Төлөбаев М., ж. б. Жайыл баатыр. Б., 2006, 301-б.

² Аттокуров С. Аталган эмгек. 22-б.

Константин Петров да ырастай мындайча сүрөттөйт; кыргыз уруусу формалдуу түрдө жана иш жүзүндө кандайдыр бир жагынан грек карлик шаар-мамлекети (полис) сыяктуу өз алдынча жашаган «мамлекеттик организм» болгон»¹ деп, бирин-эки орус окумуштуулары аркылуу жыйынтык чыгарат.

Албетте, Д. Сапаралиев өткөн тарыхыбызды изилдөө боюнча чоң адистердин бири экенине талаш жок, өзгөчө «Взаимоотношения кыргызского народа с русскими и соседними народами в XVIII веке» эмгегинде бул мезгилдеги проблемаларды кенен жана так изилдөөгө жасаган аракетин көз жаздымга калтырууга мүмкүн эмес. Бирок, тарыхыбыз бир киши үчүн жазылбай, жалпы кыргыз элине таандык болгондуктан бизге «Платондун достугу эмес, чындыктын чыркырап калбашы үчүн» жаныбызды күйгүзүү милдет. Ошондуктан анын мурунку эмгеги аркылуу анын башка макалаларын көз жумдуга сала берсек, биздин тарых илимибиз гана утуларын унутпашыбыз керек экенин эске алып, кээ бир жерлерин так мисалдар менен толуктай албаганын көрсөтүп жатабыз. Демек, бул жерде тарыхчы эмне үчүн улуттук менталитетибизди өз алдынча изилдөөгө албастан, башка окумуштууларга гана таянганы окурмандарга табышмак болуп жатканын жашырууга болбостур.

Анткени Пален кыргыздарга караганда көбүнчө казак урууларынын түзүлүшүн изилдеген. Сөзүбүз так болсун үчүн азыр тарыхчы келтирген жогорудагы цитатаны Оренбург крайынын губернатору И. И. Неплюевдин 1748-ж. 26 август айындагы тышкы иштер коллегиясына берген донесениясы менен салыштырып көрөлү: «...Өзүңүзгө белгилүү болгондой, кыргыз-кайсак арасындагы хандардын бийлиги өз элинде кандай деңгээлде алсыз экени бизге маалым. Алар өздөрүн канча көтөрмөлөгөнү менен башка султандардын алдында дарамети жок. ...Бирөөсү күчтөнүп кеткен күнү хандык даражага ошол жетет. Мисалы, Абылкайыр хан бир кезде күчтүү жоокер болуп, кол баштап, хандыкка жеткен. **Адат боюнча бийлик мурас боюнча калган эмес, хандык жана султандык тегин карап гана аларды эл шайлайт.** (муну да атайы сыздык) Сакалдуулары менен эл чогулуп, кай султанды жактырышса, ошол адам хан болот. Бирок, алардын күчү хандыкта эмес, чарба иштерин чечүүдөгү акыл-парасатына жараша болот. ...хандарды мурас жолу менен шайлаган ыңгайлуудай көрүнөт, бирок сакалдуулар менен калк каалабаса, анда аларды зордукка салып көндүрүү туура эмес болор» дейт². Анан, Абылкайыр хан өлгөндөн кийин анын уулу Нуралы бүт Кичүү жүзгө хан шайланганына карабай, анын душманы Баатыр султан аз болсо да өз элин чогултуп хан шайланып: «Менин уулум Кайыпжан Хиванын ханы. Ошондуктан мен аз казак болсо да хан

¹ Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө. (Б.з.ч. I кылымдан XIX ортосу мезгили. //Кыргызстан тарыхынын маселелери. Б., 2006, №2.

² КРО. док. № 152. 392-395-б.

шайланышым керек. Нуралынын хан шайланышына менин тиешем жок. Ар кимдин өз эли бар. Мисалы, Орто жүздөгү Күчүк хан бардык жүздү башкарбаганы менен хан аты бар» деп түшүндүрөт. Ошентип, Кичүү жүздүн кээ бир чөмөкөй, чекти, төрткара, карасакал уруу башчылары Баатыр султанды хан шайлаган¹. Бул мисалдан бир-бирине көз карандысыздык казак султандарында гана кезигип, ага себеп казактар ээлеген аймактын кеңдиги жана элдин тез-тез орун которуп көчүп жүрүшү болгонун көрөбүз. Казактарга салыштырмалуу кыргыздар бул мезгилде кичине гана аймакты ээлеп, негизинен эки канатка – оң-солго бөлүнүп, Акуул-Куул деп, өз-өзүнчө жакын тууган болушкан. «Ат сүрөгөндө, балбан күрөш, эр сайыш, урушка киргенде ар бир уруу өз ураанын кыйкырып салып чакырышкан. Муну ураан чакыруу деген. Долон бийдин Акуул аттуу аксакал уулу тазалыкты сактаган, жакшы кийинген, ичинген, жанын абдан баккан киши болгон экен. Ошондуктан эл ага Жанкороз деген наам беришет. Бир күнү Долон бийдин бардык балдары чогулуп, эми өзүбүзгө ураан коёлу дегенде Агулдун балдары; биздин урааныбыз «Жанкороз» эле болсун дешет» дейт². Демек, жалпы оң уруу (Тагай) өздөрүн жакын туугандар катары санашкан. Мындан тышкары эски фольклорду жакшы билген Бишкек ш. тургуну К. Эсенбаев да: «Манасчы Балыкооз Ажыбектин (сол – саруу) колунда жүргөндө, Байтик (оң – солто) анын сарыбагыштын (оң) чоңчарык уругунан экенин билип, сен экөөбүз бир тууганбыз. Тагайдын кулуну болобуз деп, Чүйгө көчүрүп келген» дейт. Анан, кандайча тарыхчыбыз айткан «башкалардан бөтөнчө көчмөн бирикме катары жакын бир туугандар эмес» болуп калат? Булар менен кошо, бир уруудан экинчи урууларга келип, «тондуу балдар» деп аталышып, ошол уруунун атын, ураанын чакырып калгандар тууралуу да мисалдар көп. Дагы бир мисал, Кемин шаарчасынын тургуну А. Супатаев: «...Белек бөлүнүп, калмактарга кызмат кылып кеткенде Маматкул бий;

...Байгара менен Жамбылда май жегенде бирге элек,

Калмак менен Калыкутуда кан жегенде бирге элек!

Казак кайың саап, кыргыз Ысар качып,

Ак таман чор болгондо кайда кеттиң сен Белек?- деп, күнөө койгон» дейт. Бул жерде мурун бугу уруусу башка уруулар менен чогуу бир бийликте болуп, качан калмак кыргызды чапканда, анын бир бийликтен бөлүнүп кеткенин күнөөлөп, тогуздап айып алып жатат³. Ушуга окшогон көрүнүштөр изилдөөдөн сыртка калбашы керек. Ушинтип, бугу уруусунун кайрадан Маматкулга баш ийиши менен бүткүл кыргыз эли XVIII к. ичинде бир бийликке өткөнүн көрөбүз. Муну Си-юй-ту-чжи нускаларына таянган Н.А. Аристов да: «Чыгыш буруттарынын ордосу бешке бөлүнүп, булардын ичинен үчөөсү

¹ КРО. док. № 167. 432-433-б.

² Абдырахманов Ы. Кыргыздардын чыгышы. КР УИА КЖФ. Инв (329) 116.

³ Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 144-б.

өзгөчө белгилүү: саяк болуштугунун (оток) башчылары көп, алар болжол менен 1000ге жакын түтүн, биринчи башчыларынан болгон бирөөнүн аты Турукибай (Түлкү); бир нече башчыларга тийиштүү сарабакаши (сарыбагыш) болуштугунун башкы башчысы Чоликдзи (Черикчи) болуп, алардын да саны 1000 түтүнгө жакын. Таласка жакын туруп, бир нече башчылары болгон дагы бир уруунун башчысы Майтак (Майтык); алар 4000 түтүнгө жетет. Бул уруу башчылары бир-бирине көз каранды эмес; ар жыл сайын алар өз ичинен бирөөнү тандайт, ал жалпыга бийлик кылып, бардык иштерге баш-көз болот. Анын чан (кытай сөзү) же союз башчысынын аты Мамук-кули (Маматкул), бардык уруулардын башында турат, бирок убактылуу башкарат» деп ырастайт (Н. Аристовго С. Абрамзон да кошулат)¹. Мындан улам кыргызда уруу топтору территориялык негизде эмес – саякты Түлкү, сарыбагышты Черикчи бийлеп, бир уруудагы туугандар өзүнчө чогуу турган деген тыянак чыгат. Ал эми бир-бирине көз карандысыз деген сөздү уруу башчыларынын колундагы бийлик гана баарына тең деп түшүнүү керек, анткени алар өз ара бир-бирине көз каранды болбогону менен кезегинде кайра өз ичинен бардык иштерди чече ала турган бир кишини жогорку бийликке шайлап жатышат. Эгер, ар уруулар өзүнчө «кичинекей мамлекетке» айланса, баары биригип бир кишини бий шайлоого негиз жок болмок. Изилдөөчү Ы. Абдрахманов да: «наамы берки уруу башчыларынан жогору болуп, бийлиги ханга тете болсо да бий деп аталып калган. ...Ортолук кезде кыргызды бий бийлеген. Кыргыз бийи менен казак бийин оболу кудай каалап, андан кийин калк каалашкан. Алар жашынан эле акыл-парасатын элден ашырып барып, бий болушат экен. Кыргызда бийди хан ордуна шайлап коюшат экен. ...Качан өз тукуму үзүлгөнчө бийлик ата-мурас болуп, тукум кууп отурган» дейт².

Макала хан титулдарына арналып жаткандыктан, ага тиешелүү маалыматтын баарына көңүл буруу керек эле. Анткени, Чыңгыз хан Орто Азияны каратып алгандан кийин хан шайланууга Темучин-Чыңгыз хандын тукумуна укук берген жаңы эреже жаралып, ушул себептен башка калктын башчылары бий, бек, улусбеги, эмир деп атала баштаган. Бул тууралуу маалыматтарды жетиштүү дешке болот. Мисалы, Чыңгыз ханга чейин кыргыздын Ороз, Отор, Баласагын, Ташы деген хандары болгон³. Макалага түз тиешеси бар болсо да, мындай маалыматтар эмне үчүндүр изилдөөдөн сыртта калган.

Д. Сапаралиевдин өзү да ушул макаласында И. Андреевге таянып, XVIII к. экинчи жарымында Тяньшандагы кыргыздарда «эч кандай хан жана султан жок», жалгыз «князы» же «бийи» бар» деген маалыматка макул болуп, «ал сарыбагыш уруусунун өкүлү Атаке

¹ Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001, 452-53-б.; Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. М., 1960. Т. IV. 32-б.

² Абдырахманов Ы. Аталган кол жазма.

³ Балыкооздун санжырасы. КР УИА Инв. №364. 10-иш.

Тынай бий» дейт. Бирок, көп өтпөй өзүнө-өзү каршы болуп: «Кыргыз фольклордук ынанымдуу материалдарда жана тарыхый документтерде XVII-XIX хан даражасы менен аталгандар төмөнкүлөр» деп, ага «багыш уруусунан Тейиш Түлкү уулу (XVII к.) Кудаян Сарсеит уулу (XVII к.), Маматкулу Үчке уулу (XVII-XVIII к.), Ормон Ниязбек уулу ж. б. атап, анан Б.Солтоноевге таянып; XVII-XVIII к. жашаган Белек Жаманкул уулу менен шапырашты Казыбек бек Тауасарулынын (макалада Таусар уулу деп берилген) «Түп-тукианнан өзүмө шейин» деген китебинен мисал кылып, солто уруусунан Коңурбай уулу Жайылды, акыры Садыр Арзымат уулун хан болгон деген жыйынтыкка токтойт¹. Көңүл коюп окуган киши акыры «бийлик тукум куума болуп, атасынан баласына, баласы жок болсо, агасы өлсө кичүү инисине өткөн» деген тыянагына карабай: «Жайыл өлгөн соң кыргыздардагы хандык вазипа Арзымат уулу Садырга тийген. Аны кыргыз бийлери ак кийизге отургузушуп, көчмөндөрдүн традициялык жөрөлгөсүн аткарышып, өзүлөрүнө хан деп шайлашкан» деген² жаңы тыянагын көрөт. С. Аттокуров, К. Пален, В. Владимирцов, И. Андреевге бир тараптуу катуу басым жасаган табышмагынын сыры ушул. Бирок, тарыхчы мунусу менен Атаке «хан» болбогон жерде И. Андреевди толук колдосо, Атакенин замандашы Белек, Садыр, Жайылга келгенде, кайра ага тап-такыр каршы чыгып жатат. Төртөө тең XVIII к. жашаган.

Демек, изилденип жаткан материалдарды бир нече нускага салыштырбай, жалгыз эле Казыбек бекке ишенип, башка маалыматтарды көңүлгө албоо туура болбойт. Же бир гана кишинин айтканына таяна берсек, анда кыргыздын ар бир уруусунун хандарын тарыхка киргизүү керек. Алар болсо көп. Мисалы, Мөкүш Шабдан уулу, Канат Ыбыке уулу, Тезекбай Түлкү уулу, Көкүмбай Чыны уулу, Батыркан Райымбек уулу ж. б. Буларга Чыныбай Тилекмат уулун да кошууга болот³.

Чынында Белек, Садыр, Жайылдардын хан болгону тууралуу тарых так маалымат бербейт. Автор аны дагы башка маалыматтарга салыштырган эмес. Болгону монголдордун тарыхын изилдеген В. Я. Владимирцовго таянуу менен «хан» титулунун мааниси ...адатта согушу учурунда алдыга чыкканын көрсөтөт. Эмесе, ошол эле Б. Солтоноевдогу Белек жөнүндөгү мисалды толук келтирели: «Калмак заманында бугу кыргызы Белекти хан дейт. Деген менен тарыхын текшере келгенде калмактын кыргыздарга баш кылып койгон бир киши болуп, анын үстүнөн калмак караган. Кыскасы кыргызда анык хан даражасында хан болгон эмес» деп туруп, бирок кылган ишин айтып, кедейлерди хандардан жаман

¹ Сапаралиев Д. Аталган макала. 51-52-б.

² Жайыл баатыр: учур жана келечек. Эл аралык ил. практикалык конф. материалдары. Б., 2006. 51-б.

³ //Вечерный Бишкек 2002. 15. 03.

эзгенин көрсөткөн¹. Ушунча маалыматтын ичинен авторго «калмак заманында бугу кыргызы Белекти хан дегени» гана жетиштүү болгон.

Макаланын көп жеринде автор стилистикалык каталарга жол берген жана өзүнө-өзү бир нече жолу каршы болгонуна карабай, этиштин ниет ыңгайы аркылуу жыйынтык чыгарат. Мисалы, Ормондун хан болгон мезгилин көрсөтүп, «...Көбүнчө өзүнүн бийлигинин мыйзам ченемдүүлүгүн жана кыргыз элинин биримдигин камсыз кылыш максатында элибиздин санжырасын жаңы нукта түздүргөн. Бул чыгарма «Жоопнаама» аталышта окумуштуулар арасында белгилүү, бирок толук мазмуну жоготулган» деп (толук мазмуну жоготулса, автор анын «жаңы нукта түздүргөнүн» кандай жол менен аныкталганын жана Б. Солтоноевден башка кайсы окумуштууга белгилүү болгонун түшүндүрбөйт), анан, ал чыгарманы монгол, казак, кокондуктарга салыштырып, хандык бийликти Ормон өз уруусуна гана жеке таандык кылууга жасаган аракети экенин божомолдоп: «...өзүнүн түздөн-түз жетинчи атасы өкүмдар адам Манап Дөөлөс уулунун тукумдарына жаңыдан кайра борбордоштурулган кыргыз мамлекетиндеги жогорку бийликти биротоло ыйгарууну самаган окшойт» деп жыйынтыктайт², жогоруда «бийлик тукум куума болуп, атасынан баласына, баласы жок болсо, агасы өлсө кичүү инисине өткөн» деп, өзү айтканын кайра өзү жокко чыгарып. Анткени Ормондун аталары ким болгону тууралуу Б. Солтоноев менен аталган Г. Супруненкоун котормосунан башка «Жоопнааманы» окубаган санжыраларда да (О. Сыдыков, Ы. Абдрахманов, Алымбек, Байгаринов М. ж. б.), Ормондон Тагайга чейинки тарыхы кенен камтылган. Ал эми Борбордук Азиядагы көчмөндөрдүн тарыхын карап, жогорку айтылгандарды өз алдынча бекемдеген К. Халид «хан» деген түшүнүктү түрк тилинен «улук», «чен», арабча «амир», «ажам», «падышах» деген сөздөр менен шайкештирип, «Усулы тауарих» китебине таянып, хан атагына «төрт атадан хан, же бек болсо жетет» деп, «Кагидайы өзбеки» китеби боюнча «хан атына ылайык болуш үчүн тогуз ата туташ бий, бек болуу керек, эзелтеден берки заң ушундай. Бул шарт толбогон соң Аксак Темир да хан атына ээ болбогонун» жазат³. Демек, мусулман калкынын шарты ушундай болуп, бул шарт хан шайланып жаткан бардык адамга тийиштүү болгон.

«Жоопнаама» тууралуу Б. Солтоноев: «Ормон хан болгондо намагандык бир молдого жаздырыптыр, мунун башында көбүнчө дин тууралуу жазылып, адам өлгөндө суракчы келгенде аларга кандай жооп берүү тууралуу жазылып пайдалуу жери, Тагай тукумун, көбүнчө Манап насилин, ата-бабаларын, анан солто, бугу, саяк, сарыбагыш, азык, черик, коңурат, моңолдордун кандайча таралганын көрсөткөн» дейт. Бирок, анда

¹ Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. Б., 2003, 291-б.

² Сапаралиев Д. Аталган макала. 54-б.

³ Курбангали Халид. Тауарих Хамса (Бес тарих). А., 1992, 102-б.

деле бийликти Ормондун өз уругуна жеке таандык кылып алганы үчүн жазылганы айтылбайт же Б. Солтоноевдин «Жоопнаама» менен тааныштыгы кыргыз тарыхын жазууда эч таасир берген эмес, тактаганга гана жардам берип, ал түгүл, кээ бир карыялардын өз уруусун тарыхын мактаган жерин башкалардан сурап-тактап, тунуктаганын жазган¹.

«Жоопнаама» деп аталуунун себеби да адам өлгөндө суракчы келет деген мааниде болуу керек, анткени мындай сурак-жоопту колунан келгендер молдого акы берип жана ага куран жазмаларын кошуп, тукумуна өз ата-бабаларын так билип жүрүү үчүн атайы жаздырып алышканы белгилүү. Мисалы, ошол эле К. Эсенбаевдин айтуусу боюнча манасчы Шапактын да Тугурдан берки тукуму жөнүндө ушундай кол жазмасы болуп, бирок 1937-ж. репрессия маалында коркконунан өз колу менен өрттөп жибергенин айтат же аны башка уруктун адамдарына таңуулагандары жөнүндө далил жок.

Эсибизге ала турган дагы бир жагдай бар. Анткени ошол доордогу саясий абал чындыкты дал өзүндөй кылып жазууга мүмкүндүк берген эмес. Буга тарыхчынын кийинки кайгылуу тагдыры күбө. Ошондуктан Б. Солтоноев: «...Бул тарыхты жазып жүргөнүмдө кайсы жеринен калет кетер экен деп калемимди бирдар саат шилтебестен кармап отурган чагым болду» дейт².

Натыйжада мындай психологиялык оор басымдын натыйжасында калыс болууга артыкча аракет кылып, ошол мезгилдеги жаңы, советтик түзүлүшкө карата жасаган мамилеси менен эмгегинин көп жеринде Ормондун тукумундагы кээ бир белгилүү адамдардын ордун өтө төмөндөтүп койгону ачык эле байкалат. Муну көп тарыхчылар көрмөксөнгө салып жүрөт. Бирок болжолдонуп, «жаңы нукта тарых түздүргөн, хандыкты өзүнө ыйгаргысы келген окшойт» деген сөздөр так далилдер менен далилдениши керек. Болбосо, бул жоромолдордун натыйжасында Ормондун укугу жок туруп, бийликти зордук менен тартып алгандай түшүнүк чыгат.

Экинчи жагынан Б. Солтоноев кыргыз-казак мамилелеринин бузулушун; «Кыргыз менен казактын арасы Санбарак жеңилген соң катуу бузулуп, кыргыздын көкүрөгү өсүп, казакты баштагыдан бетер уурдап-талап, жыгып алып карактап, чоң кордук көрсөткөн...» деп, үстүртөдөн карап, анын анык себебин терең, так ачып берүүгө аракет кылбай: «Абылайдын көп аскери менен келип жатканы тууралу солтолор башка кыргыздарга кабар бербестен жана Абылай хандан эч бир кооп кылбастан, камынбай бейкут жата бергенин» жана согуш башталганда, «Бүткүл сарбагыш кошуп (? кошулуп) согушпастан, бириндеп урушкан. Ушул себептен кыргыз сарбагыштын феодалынан саналган Эсенкул

¹ Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 85-86-б.

² Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 86-б.

урушка катышпаган»¹ деген тыянакка токтойт. Окуянын бир бүтүндүгүнө карабай, бул жерде бир-бирине байланышсыз, карама-каршы корутундуларга (солтолор башка кыргыздарга кабар бербей, бейкут жатса, сарыбагыштар бириндеп урушуп, ушул себептен Эсенкул урушка катышпаган?) жол берилген. Б. Солтоноевдин тарыхында буга окшогон кемчиликтер көп жолугат, кайсыл тарыхчы болбосун пайдаланып жатканда, ага терең талдоо жүргүзүп, аны башка булактар менен салыштырууга тийиш. Мисалы, «...Ошол айтылган феодалдардын ичинде арка кыргызында атактуу зулumu Садыр болуп, аны Абылай өлтүргөн соң арка кыргызында биринчилик даражасын алган көбүнчө ушул Эсенкул болгонун»² окуганда, бир жагынан тирүү кезинде бийлик Садырда экенин³ же Абылай өлтүргөнгө чейин Эсенкулдун сөзүн укпаган жалгыз Садыр болгон деген жоромол чыгат. Алымбектин санжырасында болсо ал согуштун себептери так берилип, окуялар андан кененирээк көрсөтүлүп, ар кандай жоромол чыгарууга жол бербейт.

Эми Д. Сапаралиев кайра-кайра таянып жаткан Казыбек бектин кол жазмасына⁴ кененирээк токтололу. Эмне дегенде, казактын белгилүү окумуштуулары тарабынан бул кол жазма жөнүндө көптөгөн терс корутунду жана сындар жарыяланган. Мисалы, ал кездеги Казак Улуттук Илимдер академиясынын Ч.Ч. Валиханов атындагы тарых жана этнология институту 1993-ж. 18-ноябрда Казак өкмөт башчыларынын бири К. Султановко кайрылып, Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Россия Федерациясы, Иран, Кытай, Түркмөнстан, Монголия, Башкортстандан окумуштууларды чакыртып, Казыбек бектин кол жазмасына эл аралык экспертиза жасоону сунуштаган. Анткени ал китептин автору белгилүү максат менен көптөгөн атактуу адамдарды (мис., Чынгыз хан, Аксак Темир, Абылай, ж. б.) Улуу жүздүн чапырашты уругуна (президент Н. Назарбаевдин уругу) киргизүүгө аракет жасап, натыйжада одоно каталарга жол берген. Мисалы, аны талдоого алган окумуштуунун бири: «Казыбек 1776-ж. эмес, 1723-ж. кайтыш болгон. Далил? Эң биринчи – Букар жырау. Букар бабабыз өз толгоолорунда калмак менен күрөшкөн баатырларды ырдап, ...алардын ичинде Казыбек жок» дейт⁵. Андан ары лингвистикалык талдоо жүргүзүп, Казакстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин кабыл алынган «искусство»-«өнөр», «нервная система»-«жүйкө» «архитектура»-«саулет», мындан тышкары XVIII к. казактар колдонбогон «Киргизстан», «Казакстан» (орусчасы «киргизская степь») ж. б. сөздөрдүн кол жазмага кандайча кирип калганына таң калат.

¹ Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1.168-170-б.

² Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 175-б.

³ Жайыл баатыр: учур жана келечек... 58-б.

⁴ Шапырашты Казыбек бек Тауасарулы. «Түп-тукианнан өзиме шейин». А., 1993.

⁵ Жуасов К. Тарыхка жасалган кыянат же «Түп-тукианнан өзиме шейин» китебиндеги жасалма менен жалгандык. //Орталык Казакстан. 24, 26-февраль, 1-март, 1994.

Бирок К. Султанов: «маселени талашка салып, чуулдабайлы» деп токтотуп салган. Ошондуктан биздин тарыхчы тарыхый булак катары пайдалана турган адабиятка адегенде баа берип, илимий шилтемени анан келтирсе болмок.

Эң башкысы, ушул мезгилге арналган жыйнак-монография, макала болобу, 1993-ж. бери¹ казак тарыхчылары Шапырашты Казыбек бек Тауасарулынын мындай «баалуу» кол жазмасындагы маалыматтарга көңүл бурбай келатканына карабай, биздин тарыхчы андан баш тартпаганы кызык. Мисалы, Казыбек бектин кол жазмасынын 86-бетинде азыркы кыргыздагы «Саяк тукумунун ...атасы казактардын Чапыраштысы экенин» анан, алар «өзүнүн казактын Арыс–Уйсун–Абыл тукумунан экенин айкын билип, бирок Алтай сыртындагы Кыргыздарга сиңип кеткенин, ...хижранын 358-жылы Саяк тукуму тегиз көчүп, Чүй, Талас боюна орношконун» жазса, 384-бетинде: «...Буга Чапыраштынын кичүү уулу Саяк тукумунун алардын (кыргыздын дегени) курамында болуп, ...казакты чаап, тынчтык бербеген соң, Абилмансур (Абылай дегени) буга катуу кетет» деп, анан: «Бул 1142-мечин жылы (григориан жыл санагы боюнча 1729–30-ж.) болгон. Абылай бул жерден ашкан акылмандуулукту көрсөттү. Ал урушка Уйсундун колун атайы аралаштырбай, жеке баатырларды гана алып, согушту өзү жүргүздү. ...Казак менен согушууга кыргызды көбүрөк үндөгөн Жайылханды сегиз уулу менен колго түшүрдү» дейт. Мындан улам китептеги канча деген катага көңүл бурбаган биздин тарыхчы эмне себептен ушул, алды сызылган жалгыз сөздү гана кабыл алган деген суроо туулбай койбойт.

Тарыхчылар үчүн эң маанилүүсү ар бир маалыматтагы хронологиялык дата болуу керек эле. Изилденип, жарык көрө турган эмгектин баалуулугу ошого байланышат, даталары такталып, башкалар колдонбогон тарых илиминин кимге кереги бар? Мисалы, Казыбек бектин китеби деп аталган китептин 86-бетинде ушул кол жазманы хижранын 1154-ж. жаздым деп белгилейт, же китепти ким жазса да жөнөкөй жол менен 1776-жылдан хижранын 622-жылын алып койгон. Эгер, китеп чын эле хижранын 1154-ж. жазылса, бул жыл григориан жыл эсеби² боюнча 1741–1742-ж. болмок¹. Дагы бир мисал, 410-бетте

¹ Мис., История Казахстана с др. времен до наших дней в 5-и т. А., 2000; Кушкумбаев А. К. Военное дело казахов XVII–XVIII вв. А., 2001; Едилханова С.А. Казахско-джугарские взаимоотношения в XVII–XVIII вв. (некоторые исторические аспекты проблемы). А., 2005; Аныракайский треугольник: историко-географический ареал Великого сражения. А., 2006; ж. б. бул кол жазмага шилтеме кылынбайт.

² Папа Григорий XIII тарабынан эски, юлиан календарынын ордуна 4. 10. 1582-ж. католик динине сыйынган өлкөлөр үчүн жаңы (григориан) жылы киргизилген. 4-октябрдын кийинки күнү 15-октябрь, жума болуп кабыл алынган. Ал календар боюнча бир жыл 365, 2425 суткага тете, б. а. толук эмес жыл 365, толук жыл 366 суткадан турган. Аны кабыл алуунун максаты Иса (Иисус) пайгамбардын туулган жылын аныктоо болгон.

Ал эми мусулман жылы 16. 7. 622-ж. башталып, айга карап эсептелет жана бир жыл 354 күнгө тете б. а. анын астрономиялык жыл менен айырмасы 8 саат, 48 минут, 3 секундду түзөт. Ошондуктан мусулман жылы жылышып, григориан календары менен 32 жарым жылда бир кез келет. Бирок ал ар дайым бир убакта

Казыбек бек 1710-ж. – хижранын 1088-ж. десе, В. Бартольд бул жылды хижранын 1121-ж. деп көрсөткөн². Демек, Казыбек бек «Жайылхандын» колго түшкөнүн эч көргөн да, «Түп-тукианнан өзиме шейин» деген китепти жазган да эмес.

Ал эми 21 жыл бою Казак Совет энциклопедиясында илимий редактор жана тарых, археология, этнография редакциясында башчы болуп иштеген, 300 ашык макаланын автору, Кожобекулы Байзак ушуга байланыштуу Казыбек бектин кээ жерден 2 кылымга жаңылышып жатканын жазып келип: «Же кол жазманы көчүргөн мырзалар өзүнчө будамайлап жибергенби?» деген суроо коюп, анан сыпайылык менен: «Ата-баба шежиресин жарыялаган кезде илимий түшүнүк менен, туура-катасын аныктап, такталбаган жерин кийинки урпактардын изилдөөсүнө калтырган жөн. Андай болбосо орустун «Калем менен жазганды-балталап чаба албайсың дегени келет»³ дейт.

Кыргыз санжырачыларынын бири да (мис., Б. Солтоноев, Бала Айылчы, санжыра жыйноочулар Ы. Абдырахманов, М. Байгаринов, ж. б.) Жайылдын хан болгонун айтпайт. Бул тууралуу тарыхчы Д. Сапаралиевдин өзү Россия Федерациясынын Оренбург областык мамлекеттик архивининин 1-фондунун 1-тизмесиндеги 176 иш кагазында тиркелип турган 386-беттин артындагы Абылай хандын Оренбург губернатору И. А. Рейнсдорпко жазган катындагы: «Чу, Талас дарияларынын жанында көп эмес отурукташып жашашкан кыргыз эли жайгашкан... Бул кыргыз элинин башчысы Садыр бий» деген кошумча маалымат катары берип, бирок: «Бул жерде Абылайдын кыргыз эл башчысын хан дебегени бизге түшүнүктүү. Анткени биринчиден, «Жайыл кыргынынан» кийин ал кыргыздарды баш ийдирдим жана алардын жетекчисин (ханын) жок кылдым деген маанайда болгон»⁴ дейт. Бирок Абылайдын бул каты аркылуу тескерисинче **Чүй, Талас жактагы азыраак кыргыздар гана** Садырды «бий» деп таанышканын жана ал өзүн-өзү хан атаган деген Т. Алымбековдун кол жазмасы чындыкка жакын экени көрүнүп турат⁵.

С. Аттокуровдун ошол эле китебиндеги далилсиз фактыларга таянган дагы бир тарыхчы Н. Тунтеев ал жердеги маалыматтарды башка нускалар менен салыштырбай: «...Садыр терпеть не мог Эсенгула и на последнем Курултае они чуть не схватились друг с другом. Жайыл успел встать между ними. Садыр сказал: «Ты и твои предки бежали от калмаков даже бросив тебя, а на перевале Куаки погиб мой отец Арзымат в сражении с

туш келбегендиктен, кээде 33 жылга (кабиша) узарып кетиши мүмкүн, демек, григориан жылынан 622-ж. алып коюу туура эмес. Бул өтө одоно ката болуп саналат.

¹ Караңыз: Орбели И. Синхронистические таблицы хиджры и европейского летоисчисления. М.-Л., 1961.

² Бартольд В. В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996, 363-б.

³ Байзак Кожобек уулу Албани. Тарихи таным. А., 1994, 143-б.

⁴ Жайыл баатыр: учур жана келечек... 51-б.

⁵ Салыштырып көрүңүз: «...Садыр ээрчиген кабаны алып келет. Азыраак болуп келет. Капканын оозуна чоң коргон салат. Садыр өзүн хан атайт. Ошол жакы кыргызга ээ болуп, казакка тынчтык бербейт».

Лама Доржи» дейт¹ Бирок, биринчиден, С. Аттокуровдун китебинин эч бир жеринде Садырдын атасы Арзыматтын калмактар менен кармашканы айтылган эмес. Калмактар менен согушкан Садырдын аталары Түнкатар, Түнтөйлөр жөнүндө гана айтылат же: «...Ошол чырда Садыр Эсенгулга тигиле карап «жоо келгенде качкан, жоо кеткенде бийликти тапкан сенин тукумуң. Куакынын белинде Доржи Ламанын колунан өлгөн менин атам. Тегиндин баары бий, тегимдин баары найзакер букара, анын несин сүрүштүрөсүң?» деп² сабатсыз адамдардын оюна келбеген сөздөр жазылган. Ошондуктан бул эки тарыхчыга анын «Эсенгулга тигиле карап» мындай сөздөрдү айтып жатканда, жанында кимдин күбө болуп, жазып калганын атап коюш гана жетишпей калган.

Экинчиден, Садыр Эсенкулду ошончо жек көрсө, анда өлөөрүндө өзү менен бирге туткунга түшкөн жолдошторуна:

«Ылаачын арым, кыргый көз,

Болот бийдин Эсенкул.

Айта көргүлө кебимди,

Ала көрсүн кегимди»³ (башка варианттары дагы бар) деп айтмак беле деген суроо туулат. «...Бул учурда, Жети-Суудагы кыргыздарды, сарбагыш уруусундагы Маматкулдун уулу Болоттон туулган Эсенкул билип турган. Аны Чоң баатыр деп коюшканын» башка бир санжыра изилдөөчү⁴ белгилейт.

Аттокуровдо да, Сапаралиевде да оозеки элдик фольклорду башка тарыхый фактылар менен салыштыруу принциби сакталган эмес. Мисалы, С. Аттокуров; «...дал ошо Атаке (жырык) 1785-ж. Орусиянын падышасына бийлердин атынан кыргыздарды букаралыкка кабыл алуусун сураган элчилерди жиберген. Анда Абылайдын өлгөнүнө 15 жыл болгон (демек, тарыхчыга таянсак Абылай 1770-ж. өлгөн болуп чыгат). Муну биз тарыхый факт катары, Атаке Абылайдын акыркы жүрүшүндө курман болгон деген версияга каршы келтирип отурабыз»⁵ дейт. Бул жерде бардык комментарий ашыкча. Атаке бийдин каттарынын биринде да кыргыздарды букаралыкка алууга суранган сөзү жок. Ал эми, Абылайдын өлгөнү 1770-ж. болушу эч мүмкүн эмес, анткени ал кийинки, 1771-ж. хандыкка көтөрүлүп, 1779-жылдары кыргыздарга чабуул кылууга үлгүргөн⁶.

Булардан тышкары аталган эмгекте: «Жумгал деген жунгар дегенден калган уламыш бар» деп⁷ эскертилет. Тарыхый фактылар боюнча (мис., автор колдонгон И. Я. Златкинде); «Жуңгар хандыгы» XVII к. орто ченинде Эрдене баатыр коңтаажы менен

¹ Жайыл баатыр: учур жана келечек... 32-б.

² Аттокуров С. Аталган эмгек. 96-97-б.

³ Абдырахманов Ы. Аталган кол жазма.

⁴ Закиров С. Кыргыз санжырасы. Б., 1996, 99-б.

⁵ Аттокуров С. Аталган эмгек. 107-б.

⁶ Сулейменов Р. Б. Моисеев В. А. Из истории Казакстана XVIII века. А., 1988, 130-б.

⁷ Аттокуров С. Аталган эмгек. 36-б.

анын уулу Сенгенин тушунда аталса, «Жумгал» деген аталууну алардан бир кылым мурун, XVI к. жашап, бирок «Жунгар» деген сөздү колдонбогон Мухаммед Хайдар Дулаттын өзү белгилеген¹.

Ал эми Д. Сапаралиев 1991-ж. чыккан «Кыргыз айылы» журналынын № 12 санына жарыяланган элдик фолькорго таянып: «...Ал эми Каманбай баатырдын 1774-жылкы «Жайыл кыргынын» эң көрүнүктүү каарманы болгону белгилүү» дейт². Бирок, анда Каманбай Атаке баатырды өлтүрсө, Абылай анын уулу Садырды өлтүргөн окуялар айтылат. Тарыхта Атаке баатыр Каманбайдын колунун өлгөн эмес же анын Садыр аттуу баласы да жок. Ошондуктан тарыхчы колдонгон ошол эле журналдын 20-бетинде; «...Дастанчы Абылай хандын Таластын каны эр Садырды чапканын чала угуп калып, кошуп жибериши да ыктымал» жана «...Каманбай, демек, Абылайдан 12 жыл мурда, 1769-жылы көз жумганы» тууралуу эскертилген. Сапаралиев ал жерге көңүл бурган эмес. Мындан улам авторлор макала (эмгегин) кандай максатта пайдаланбасын, ал маселеге тиешелүү бардык маалыматка токтолуп, түшүндүрмө берүүгө тийиш деген жобо чыгат. Мисалы, Казак республикасынын Ч. Ч. Валиханов атындагы тарых жана этнология институту менен А. Х. Маргулан атындагы археология институту тарабынан чыккан 5 томдук «Казакстан тарыхынында» көрсөтүлгөн «Каракерей Кабанбай (Ерасыл) Кожогол уулу (1691-1769 гг.)» деп³, кандайча ката жазылганын түшүндүрүүгө тийиш болчу.

Эң башкысы, С. Аттокуров менен Д. Сапаралиев өз эмгегинде Алымбектин санжырасын пайдаланып, бирок адегенде эле Садырдын иниси Сейиттин элин бөлүп, Кетмен-Төбөдө калып, Абылайдын чапкынан кийин ал артына бир кайрылбай бастырып кеткенин жана бул согушка Эсенкул менен бирге Түлкү уулу Качыкенин да катышпай калышына баа беришпейт. Башка тарыхчылар сыпайычылык үчүн Сейит жөнүндө терс маанайдагы бир дагы макала чыгарбаганын эскерте кетели.

С. Аттокуров андан ары: «Жайыл кыргыны 1770-ж. болбогону менен ошол жылы Абылай Таласка жүрүш жасаганы жана туткун алганы бышык» деп, анан, «Абылай бул жылы чоң урушка аттана алмак эмес. Анткени ордодон алыс өтүүгө мүмкүн болбогон (?). Анын үстүнө Жалдуу Барак али тирүү болчу (?). Ал дагы хандык орунга талапкерлердин бири эле. Экинчиден Абылай султандык даражада эле, ошол себептүү казактардын кыргыздарды талкалап берүү суроосу менен кайрылышына себеп жоктой (?). Үчүнчүдөн Жалдуу Барактын талкаланышы казактардын Илеге чейин сүрүлүшү Абылайга ошол экинчи согушту баштоого мүмкүндүк бербеген (? суроолорду биз койдук)» деп⁴,

¹ Мухаммад Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. А., 1999, 423-б.

² Жайыл баатыр: учур жана келечек... 52-б.

³ История Казахстана с др. вр... Т. 3. 141-б.

⁴ Аттокуров С. Аталган эмгек. 112-113-б.

түшүнүксүз тыянак чыгарып же Ч. Валихановдун Барак султан жөнүндөгү кабарын бекемдебей, же жокко чыгара турган башка далил келтирбей, бүдөмүктөтүп тим болгон. Тарых ушинтип «болбой калмак», «сыяктанат», «себеп жоктой» деген этиштин ниет ыңгайы менен жыйынтыкталып калды. Тилекке каршы мындай көрүнүштөр акырындап салтка айланып бара жатат.

Эмгектин 87-бетинде автор: «...Абылайдын жактыруусу менен хан Турсундун уулу Жалдуу Баракты кыргыздарга каршы тукурат. Тек окуя мунун менен бүтпөстөн барган сайын масштабы кеңейип, чыр-чатактар ырбагандан ырбаганын», «Көкжал Барактын» Кастектин белин ашып, Чүйгө түшүп, анан кыргыздар Кочкорго чегинип келгенин жана: «...чабышта Байпак, Арзы, Куржу, Жабек, Чекилдек баатырлар өлөт. Кескен-Таш (Куулаган Ак-Таш) деген жерде Барак колго түшүп өлтүрүлөт. Качкандарды Чүйгө, Илеге чейин куушканын» көрсөтүп жатып, бирде Барак, же Жалдуу Барак, же Көкжал Барак деп бергенин көрөбүз. Кеп эки же үч Барак жөнүндө болуп жаткандай туюлат, бирок 98-бетте; «Көкжал Барак өлсө Орто жүз менен Улуу жүздө ал өңдөнгөн өзүлөрүн казак аташкан Саян хандын (Батый-Т.Э.) тукумдары четтен чыгат» деген жерден сөздүн бир эле Барак (султандардын тукумунан чыккан) жөнүндө болуп жатканы белгилүү болот. Демек, тарыхчынын китебинде пайдаланылган адабияттар толук окулган эмес. Болбосо, автор өзү көрсөткөн Ч. Валихановдо ушул Турсундун уулу Барактын «...знаменитый в Средней-орде султан Барак (Умер в 1749г.)»¹ деп эскертилгенин көрмөк (эскертүү: Барак султан 1750-ж. өлгөн). Ушуга окшогон фактылар толук пайдаланылса «Жайыл кыргыны» 1750-ж. (Барак султан өлгөн жыл) же Кочкор өрөөнүндө болбогону аныкталмак.

Чынында Орто-Азиядан чыккан алгачкы тарыхчылар Ч. Валиханов менен Б. Солтоноев бул эки элдин ортосундагы мамилелердин бузулушунун башкы себептеринин бири Барак султан экенин көрсөтүшөт. Жалгыз айырмасы – Б. Солтоноев «Жалдуу Барак, көкжал Барак, сан Барак» десе, Ч. Валиханов «жеңилбес султан Барак» деп туруп, кашаанын ичине «көкжал» деп көрсөтөт². Экөөндө тең теги султан Барак жөнүндө сөз болуп жатат. Анын үстүнө, бул мезгилдеги казак ичиндеги султандардын тукумунда башка Барак жок. Б. Солтоноев; «...Кыргызды букара кылып көнүп алган казак, кыргыздын Анжиян, Алайдан келип жерине орношкондо казакка көрсөткөн кордугуна чыдай албай 1970–71-ж. казактан жогоруда айтылган көк жал Барак келип кыргыз менен согушкан» дейт³. Биздин оюбузча бул маалыматты тарыхчы Ч. Валихановдон алган. Анткени кайсыл гана Барак болбосун 1770-ж. (б. а. 1751-жылдан 1780-жылга чейин) кыргыздарга чабуул жасаганын бир дагы тарыхый дарек же кол жазма маалыматы

¹ Валиханов Ч. Ч. Полн. Собр. соч. в пяти томах. А., 1968. Т. 1, 303-б.

² Ошол эле жерде. Т. 2. 78-б.

³ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Б., 1993, Т. 1. 165-б.

эскербейт. Болгону Ч. Валиханов гана белгилеп кеткен. Бирок анда жылы көрсөтүлбөй, «найман уругунан султан Барак (көк жал) тоолук жапайы кыргыздарга кол салганы», ошондуктан Абылайдын «аргын, найман, уйсундардан күчтүү кол жыйнап, Барактын кунун кууп, Талас суусунун кечүүсүн кечип, Аксуунун Чүйгө куйган жеринен кыргыздын оң-солу менен беттешкени», эстен чыккыс бул чабуулдун 1770-ж. болгону жана Жайыл баатырдын өлүмүнө байланыштуу бул чабуул «Жайыл кыргыны» болуп аталып калганы белгиленген¹. Ш. Кудайберди уулу боюнча; «...Касымдын баласы Шыгай. Андан Тобокел менен Ондан. Ушул Ондандан Кайнаркичик. Анын баласы Бөкөй. Бөкөйдөн Кудайменде. Андан Турсун. Андан кичи Барак. Кырк сан Барак хан деген, Абылайдан соңку хан болгон»² (эскертүү: Абылайдан кийин хан болгон деп жаңылып жатат).

Барак султандын минтип, бирде «көкжал», бирде «көкжарлы» болуп жүрүшүнө казак тарыхында айтылып келген шежирелерде көптөгөн (баш-аягы 13кө жакын) Барактын болушу себеп болгон. Анын бири наймандан чыккан Барак баатыр, ал султан Барак менен замандаш жашаган.

Орто жүздөгү наймандар Сопумырзадан тарап, Сопумырзадан Сарыжоомарт. Бир кезде ушул Сарыжоомартка энеси менен бир кыз келип, туруп калат. Жандарында бир кулу бар экен. Кийин Сарыжоомарт өзү ошол кызга үйлөнүп, ал эми ээрчип келген кулга да бир кыз таап, алып берет. Ошол кулдан тараган тукум кийин «көкжарлы» деп аталат³. Казакча «жарды, кедей» деген мааниде, султандардын тукумуна тиешеси жок. Ушул уруктан Чүрөк (казакча Шүрек) уулу Барак баатыр деген чыгып, Каманбай баштаган казактардын колунун оң канатын жетектеп, Тарбагатайдагы калмакка кол салып турган. Натыйжада, Ч. Валихановдун так эмес маалыматына таянган кээ бир тарыхчылар ушул Барак кыргыздарга келген деп, аны 69 жашында, Абылай хандын кыргыздарга жасаган «Жайыл кыргынында» каза болгон деген тыянакка келишкен⁴.

Бирок, бул «көржарлы» Барактын 5000 кол жыйнап, качандыр бир жылы Чүй – Талас, тагыраак айтканда Олуя-Ата (азыркы Тараз) тарапка келиши же мунун **жеңилбестиги** жөнүндө тарыхый дарек азырынча жарыя боло элек. Болжол менен оозеки гана аңгемелерде айтылат. Мисалы, кыргыздарга кол салган Абылмамбет хандын уулу Абылпеиз султан да мынча кол жыйнай албаган. Ал эмес Абылай хан да 12 миң кол жыйноо үчүн Орус, Кытай империяларынан жардам сурап, он жылдан ашуун убактысын коротот. Буларды архив материалдары менен тактоого болот. Кыскартып айтсак, биз кеп кылып жаткан заманда 5000 кол чогултуу – Абылмамбет ханды эсепке албаганда – Барак

¹ Валиханов Ч. Ч. Аталган жыйнак. Т. 2. 78-б.

² Шаакерим Кудайберди уулу. Түрк, казак, кыргыз жана хандардын шежиреси. А., 2004, 41-б.

³ Шаакерим Кудайберди уулу... 29-б.

⁴ История Казахстана с древнейших времен до наших дней в 5и томах. А., 2000. Т. 3. 720-б.

султандын гана колунан келген. Ошол учурда жашап, кээ бир окуялардын жаралышына түздөн-түз тиешеси бар И. Неплюевдин Тышкы иштер коллегиясына жиберген көрсөтмөсү: «...Барак-салтан Орто жүздөгү баарынан күчтүү (наисильнейшай) жана көп сандуу Найман уруусун башкарып (владелец), негизинен Сибирь тарапта (Оренбург крайынын чыгышы – Т. Э.), Орто жүз менен жүргөнүнө» күбө болот¹.

Мындай материалдар бар экенин билбеген Б. Солтоноев өз алдынча: «...Найман казагынан ...Көкжал Барактын Чүй менен Иленин ортосундагы Коңурдун жонунан сапырылып», кыргыздар «Бөрүбайдын тоосунан» (биздин оюбузча араб тамгасынан которгон котормочу Боролдойду «Бөрүбай» деп алган) качканын жазган². Анткени, көңүлгө ала турган эң башкы маселе – Барактын (кайсынысы гана болбосун) кыргыздарга кол салган окуясы тууралуу санжыралар сөзсүз «Боролдой», «Кочкор-Ата» деген географиялык аталыштар менен бекем байланышкан. Биз Кыргызстанда «Боролдой тоосу» аттуу тоонун жок экенин билүүгө тийишпиз. Боролдой деген айыл гана бар³. Ал айылдын чыгышындагы тоолор Коңурдун бели (Коңур Өлөң) деп айтылат.

Казак изилдөөчүлөрү да: «...көкжарлы Барак көбүнө Абилкайыр ханды өлтүргөн султан Барак менен чаташтырылат. Чокан Валихановдун чыгармаларына берилген түшүнүктөрдө да бир нече Барактын башы бир ооз сөзгө сыйып кеткен» деп түшүдүрүшөт⁴. Бул абдан маанилүү, анткени Ч. Валиханов кыргыздарга кол салган Баракты **султан** деп көрсөткөн. Жазма маалыматтарга таянсак султан Барактын 1770–71-ж. эмес⁵, 1750-ж. май айына чейин гана кол салганын далилдөөгө болот. Анткени, Барак султан 1750-ж. жаз айларында Түркстан шаарынан анча алыс эмес, Карнакта (азыркы Атабай шаары) өлгөн⁶. Алымбектин санжырасында «көкжарлы» деп аталганы менен кайра «хан», «төрө» делет. Адат боюнча султан тукумундагылар гана хан же төрө наамына татыктуу. Бул фактылар Барак султандын 1750-ж. май айынан кийин кыргыздарга кол салышы мүмкүн болбостугун көрсөтөт.

Кыргыз санжыраларында сөз – азыркы Казак республикасына караштуу Чымкент шаары менен Кара-Тоонун ортосунан орун алган Бөкөй-Тоонун түндүгүндө жайгашкан **Боролдой** кырка тоолору жөнүндө жүргөн. Ал жерде Боролдой деген суу агып, анын оң жак куймасы **Кочкор-Ата** деп аталат. Казакча Кошкарата. Ал мазар бүгүнкү күнгө чейин

¹ КРО. док. № 152.

² Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 165-б.

³ Караңыз; КСЭ Т. 1.

⁴ Акатаев С. Барактын көбү кайсы, көкжалы кайсы? //Жылдыз. А., 1986. № 5.

⁵ Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 165-б.

⁶ КРО док. № 196 509-510-б.

сакталган¹. Албетте, мындай абал кыргыз-казак тарыхын изилдеген изилдөөчүлөрдүн чаташууларына таасир тийгизген.

Эми, биз сөз кылып баштаган Барак султандын кыргыздарга кол салышы жөнүндө да түз фактылар жок экенин эскертели. Көбү кыйыр. Ошондой болсо да кыйыр фактылар Барак султандын кыргыздарга качан келгенин жана анын кол салышына эмне себеп болгонун аныктоого жардам берет.

Кыргыз менен казак мамилелеринин бузулушунун башкы себебине – бир кездеги Борбордук Азиядагы эң күчтүү деп эсептелген хандыктардын бири – Жуңгар хандыгынын саясий жана ич-ара экономикалык жактан алсырай башташы болгон. Натыйжада, бир жагынан Кокон хандыгы менен кыргыз-казактардын, өзгөчө Цин империясынын кысымынан улам алар чыгышка сүрүлө баштаганда, мурунку алсыз, аз сандуу уруулар бош калган конуштарга ээ боло калуу аракетине өтүшкөн. Казак султандары болсо ушундай шарттан пайдаланып, өзүнүн жеке бийлигин күчтөндүрүүгө умтулса, экинчи жагынан, Жуңгар хандыгынын баскынчы саясатынан кийин көп элдер өздөрүнүн жеке керт башын эркиндикке чыгарууну көздөшкөн. Мунун тарыхый себептери тарыхчы Б. Солтоноевге караганда Алымбектин санжырасында кененирээк көрсөтүлөт.

Ушул учурлардагы Борбордук Азиядагы саясий абалга Барак султандын тийгизген таасири өзгөчө күчтүү болуп, XVIII к. орто чениндеги бул чөйрөдөгү көптөгөн маанилүү маселелерге чечкиндүү түрдө катышкан. Ошого жараша султан Барак өзүнүн кылган иштери аркылуу кийин «көкжал» болуп калышына да негиздүү далилдер бар. Анын мындай мүнөзүн мурунку маалыматтар аркылуу хронологиялык түрдө калыбына келтирүүгө болот. Биринчиден; айтылуу Карасакалга (Миндигул Жолоев) кошулуп алып, 1742-ж. калмактарга кол сала баштаса², 1743-ж. орус бийлигин кабыл алганы менен кайра орус падышасы тарабынан сыйга жиберилген кылыч берилбей калганда, губернатор И. Неплюев башындагы Оренбург чебин чаап алуу үчүн 4 миң кол даярдап, бул ишке Орто жүз ханы Абылмамбеттин өзү кийлигишүүгө аргасыз болот³. Ал эми 1744–45-ж. ошол кездеги Жуңгар ханы Г. Цэрэн менен келишип, бир аз мурун өзү менен кошо, ошол эле ойротторго кол салып жүргөн Карасакалды кармап берүүгө убада берет.

Экинчиден, 1748-ж. Кичүү жүз ханы Абулхайрды өлтүргөн⁴. Анын себеби саясий жактан өзгөчө күч алып жана Казакстандын көчмөндөрүнө Кичүү жүз ханы Абулхайрдын

¹ Кара: Мадени мура: Казактын тарих айту, сактау дастүри жане оны жаңгырту жолдары. Кошкарата конференциясынын материалдары. А., 2005. 7-10-б.

² КРО. док. № 111.

³ КРО. док. № 166.

⁴ КРО. док. № 97.

(1710–48) кадыры күчөп бара жатканына байланыштуу болгон¹. Ушуга окшогон ж. б. иштери көп. Кыргыз-казак элинде мындай адамдардын көбү «көкжал» деп сыпатталат.

Мындан тышкары, ошол эле 1748-ж. өзүнүн «сан» колдуу экенин «...коңурат кыргыз-кайсактарынын сан (б. а. он миң) кишиси Улуу Урматтуу Император айымдын бийлигин таанууга макул болуп, мени, Баракты хан шайлап, кабыл алмай болгонун» билдирет². Б. Солтоноевден тышкары Ш. Кудайберди уулу да аны «Кырк сан Барак» экенин белгилеген³.

Үчүнчүдөн, 1748-ж. сентябрь айында Бузулук чебинен жашыруун тапшырма менен келип, бир нече ай жүрүп, өзү менен баарлашкан М. Арапов деген тилмеч Барак султандын кол алдында төрт жарым миң колу болгонун, ага Төлө бийдин 500 колу кошулуп, султандын алдында баардыгы болуп накта, беш миң кол бар экенин уккан (бул документтерди да окубаган Б. Солтоноев дагы Көкжал Барактын 5 миң кол менен келгенин жазат⁴). Төлө бийдин өзү да Сузак, Икан, Сайрамдагы сарттар Баракты хан деп таанышарын жана алар Барак султанды Улуу жүзгө хан кылып алууну эп көрүп турганын Араповго эскертет. Андан тышкары Мойнок деген каракесек уруусунун бийи өз алдынча Араповго көрсөтмө берип, **жакында казактардын** «Туркестанттан 6–7 күнчүлүк жердеги Чүй суусунун жээгине көчкөнү жатканын» кабарлаган⁵. Тилекке каршы кийинки, 1749-ж. сентябрь айынан баштап, 1750-ж. март айынын аралыгындагы Барак султандын кылган иштери бизге жеткен жок. Буга себеп, М. Арапов келип кеткенден кийин, ошол кездеги Оренбург губернатору И. Неплюевдин Барак султандан кол үзбөө демилгесине Кичүү жүзгө жаңыдан хан шайланган Абулхайрдын баласы Нуралы менен орус бийлигинин мамилесин начарлатып албоо үчүн падыша Елизавета Петровна тарабынан тыюу салынып⁶, бардык байланыштар үзүлгөн.

Төртчүнчүдөн, жогоруда көрсөтүлгөн документтер жана тарыхчы Б. Солтоноев менен тааныш болбогон Алымбек өз санжырасында: «...Жапек, Бердикожо, уйсун уругу жаныш Төлө бийге барат. Төлө бий экөөнү ээрчитип алып, жана Талас жактан да арыз болуп барган уйсундар бар экен, баарын кошуп алып, Абылайдын ордосу Азиреттин Каратоосунда экен, Төлө бий Абылайканга барат. Абылай; «ушуну менен эки келдиңер, эми Төлө бийди алып келипсиңер» деп, баягы сөзүн, мурунку арыз кылып баруучуларга айткан сөзүн айтат экен. Жөн-жайын сурап туруп; «айып – уйсун силерде!» дейт Абылайхан. Төлө бий Абылайдын сөзүнө жыгылып кайтат. Төлө бий Чымкентте. Конушу

¹ История Казахстана с др. времен... Т.3. 238-б.

² КРО. док. №186.

³ Шаакерим Кудайберди уулу... 41-б.

⁴ Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 165-б.

⁵ КРО. док. № 185 .

⁶ Сборник указов и узаконений за 1749 г. Высочайший указ за № 151. 33–38-б.

али да Чымкентте (1742-ж. Төлө бийдин Ташкентке жакын жерде турганын орус архив маалыматтары да далилдейт¹). «Уйсунду кошуп бер» дейт, Төлө бийди. Төлө бий; «койгула» деп айтат. Ага Жапек, Бердикожо – Абылай менен Төлөгө болбой – Орто жүз аргын төрөсү көкжарлы **Барак ханга** (биз сыздык) барат арыз болуп» дейт². Бул жерде «көкжарлы» менен «көкжал» алмашылып кеткен, анткени жогоруда көрсөтүлгөндөй Чыңгыз хандын тукуму гана хан, султан, же төрө болууга укуктуу болгон³. Башкача айтканда, «көкжарлы» («кедей», «томаяк») Барактын төрө, султан, хан болууга укугу болбогон. Анын үстүнө акыркы маалыматтар боюнча жаныш Төлө бий Алыбек уулу 1760-жылга чейин өлгөн⁴. Демек, жаныш Төлө бий 1760-жылдардан кийин Абылайдан дагы, Барак султандан дагы жардам сурай алмак эмес.

Эң акырында, Барактын чабуулу болгон учурда ага түнкатар саяктан Арзыматтын уулу Садыр менен талкандан (солто) Жайылдын катышканы жөнүндө бир да санжырачы кабар бербейт. Эгер Барак кыргыздарга Чүй (азыркы Боролдой айылы) тараптан 1751–70-жылдары кол салса, анда Садыр менен Жайыл ал чабышка катышпай кое алмак эмес. Анткени, кыргыздардын Чүйгө келиши, Садырдын атагы чыгып, анын Капкага көчүшү дагы дал ушул жылдарга туш келет. Мындан улам Барактын кыргыздарга жасаган чабуулу бул жылдардан мурун болгон деген тыянак чыгат.

Андан ары, 1748-ж. октябрь айында Оренбург губернатору И. Неплюев тышкы иштер Коллегиясына «...азыр Барак султан өзүнүн 3 миң түтүн эли менен Сарысууда экенин, жакында калмактарга кабарчы жиберип, аларга **кыргыздардын** (атайын белгиледик) кол салууга даярданып жатканын эскертип, жана алардын кашкардан келе жаткан кербенин тоноп алганы үчүн Абылкайыр ханды өлтүргөнүн, ошондуктан калмактардан жардам сурап жатканын» маалымдаган⁵. Эскерте турган нерсе, ушул кездеги көп кабарларда казак, кыргыздар бирдей **«кыргыздар»** (орусча «киргисцы») деп аталган учурлар кезигет. Эки элдин мындай аталып калышына Левшин кенен түшүндүрмө берген⁶. Ошондуктан, бул жердеги тилмечтин «кыргыздар кол салууга даярданып жатат» деген сөзүн казактар эмес, тоолук кыргыздардын Талас-Чүй тараптан кол салууга даярданып жатканы деп түшүнүү туура болот. Бул жөнүндө тарыхчы Б. Солтоноев ж. б. кыргыз санжырачылары көптөгөн кабар калтырышкан. Ал эми, документалдуу фактылар боюнча бул мезгилде казактар калмактарга кол салууга аракет кылбайт. Мисалы, 1743-ж.

¹ КРО. док. №80.

² Алымбектин санжырасы. Б., 2007. 29–30-б.

³ КРО. док. №152.

⁴ История Казахстана с др. времен... Т. 3.732-б; Махаева А.Ш. Казак-кыргыз саяси байланыстарынын тарихы. А., 2007. 31-б.

⁵ КРО. док. № 167.

⁶ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих орд и степей. А., 1996, 135, 143-144-б.

калмактар Абылай башында турган бир нече казакты кайтарып берип¹, казак-жуңгарлардын тышкы саясатында «...азыр Галдан Чирин менен кайсактар арасында тынчтык орноп» калган². Бул учурларда калмактарга кол салуу жалгыз Нуралы хандын колунан келмек. Бирок, ал дагы калмактар менен жең ичинен сүйлөшүп³ баштаган. Мындай абал калмак нойондору Дабачы менен Амурсандын Орто жүзгө качып келиши же 1752-ж. чейин созулат⁴.

Ушундай далилдер же көрө албастыктан Абылкайыр ханды өлтүрүп, анын өлүмү менен эки ордо казак ичинде кадырынан ажыраган Барак султандын **тоолук кыргыздарга** кандай себептер менен кол салууга арга издеп жатканын (кадырын оңдоо үчүн кыргыздарды жуңгарларга баш ийдирүү керек) көрсөтөт.

Эң кызыгы, ушул учурларды (XVIII к.) кенен камтыган маалыматтарда⁵ да Барак султандын 1770-ж. кыргыздарга кол салышы тууралуу айтылбайт. Бирок, Абылай хандын кыргыздарга жасаган «Жайыл кыргыны» тууралуу маалыматка келгенде, алар жалгыз Ч. Валихановго гана таянышкан. Бул эмне дегендик? Мындай суроого бир гана жооп бар. Демек, Абылайдын 1770-ж. кыргыздарга жасаган чабуулу алар караган архив маалыматтарында жолуккан эмес, башкача айтканда, бул кабар Ч. Валихановдон башка эч жерде жок. Анын үстүнө «Кочкор-Атадан Илеге чейин кубалаган» деген сөзгө караганда, анын оозеки фольклордон кабыл алынганы көрүнүп турат. Бала Айылчынын санжырасында да кээ бир даталар эмнегедир он жыл мурун белгиленген⁶, ошондуктан Ч. Валиханов экөөнүн маалыматы качандыр бир даректен алынып, бул экөөнү кайрадан тарыхчы Б. Солтоноев пайдаланган деп түшүнүүгө болот.

Башка маалыматтарга таянсак, орустар 1758–60-ж. баштап, Абылайды өзүлөрүнүн геополитикалык саясатына пайдалануу үчүн, анын ар бир кыймылынан көз айырбоого аракет жасап, башкыр-татар Я. Усманов, С. Салиев, Ж. Гуляев, казак-орус М. Арапов, мешер М. Маметов, казактардан Кулсары баатыр, Орус султан, ж. б. атайы тыңчыларды коюп⁷, ал жөнүндө маалыматты бардык жактан топтоп келишкен. Абылай да ар тараптан орус жана Цин бийлигин пайдаланып туруу үчүн өзү жасаган иштерди кооздоп, аларга жеткирип турган⁸. Ошондуктан 1770-ж. кыргыздарга жүрүш болсо, же аны өзү билдирмек, же, жок дегенде башка жол менен сөзсүз орус бийлигине жетмек.

¹ КРО. док. №№ 97,105, ж. б.

² КРО. док. № 120.

³ КРО. док. № 162.

⁴ Сборник указов и узаконений за 1752 г. 99-102-б.

⁵ Сулейменов Р. Б. Моисеев В. А. Аталган эмгек. 106-114-б.

⁶ Бала Айылчынын санжырасы //Кыргыз санжырасы (Ала-Тоо журналынын тиркемеси). Б., 1994.

⁷ КРО. док. №236, док. № 240 ж. б.

⁸ КРО. док. № № 215, 216 ж. б.

Абылайдын кыргыздарга каршы чоң жүрүшү (б. а. «Жайыл кыргыны»), 1774–75-ж. болгон деген пикирлер да бар (мис., Б. Солтоноев, С. Аттокуров, Д. Сапаралиев ж. б.). Бирок, бул болжолду ырастаган маалымат али табыла элек, бир гана кытай хроникасында жолугат. Бирок, ал жерде «баланча жылы болгон» деп, так айтылбагандыктан, Абылайдын кыргызга 1774–75-ж. чоң чабуул жасаган деген жыйынтык чыгарууга болбойт. Анткени, өзүнө жеткен билдирүүлөргө ылайык императордун 1774-ж. 2-айда (же март айы) жарыяланган буйругунда кыргыздар казактарды чаап-талаганы, ал эми 5-айда (июнь) чыккан буйругунда кайра Абылай менен Абульфеиз баштаган казактар кол салып, миңден ашык кыргызды кырып, улуктарынын (старейишыны) бир тобун туткунга алганы өткөн чактагы окуя катары эскерилет¹. Башкача айтканда, ал жерде императордун буйрук чыгарган күнкү дата гана турат. Эмне дегенде, ал кабардын казак талаасы аркылуу адегенде Иледеги кытай постуна, андан борборго жетип, буйруктун ошондон кийин чыкканы эске алынышы керек. Тагыраак айтсак, ал окуя 1774-ж. январь айында болгон күнү да, азыркыдай телефон-телеграф болбогондуктан, император ал тууралуу буйругун март, июнь айларында чыгара алмак эмес. Буга мисал, Орус султан 1773-ж. 23-августта Деколонгго кат жазып, Адил султан баштаган элчилер өткөн мезгилде «Кытайга аттанып кеткенин» айтат². Аларды император 1774-ж. 31-январда кабыл алган³, б. а. жолдо алты айдан ашык жүрүшкөн. Бирок, алардын келиши менен эле Абылайдын кыргызды чапкан окуя жөнүндө эскерилбейт. Анткени Орус султан ошол эле катында: «жакында (демек, июнь-июль айлары, бирок Адил султан Кытайга кеткенден кийин) Абылай 600 тоолук кыргызды туткунга алып, кайра, дагы бир жүрүшкө даярданып жатканын» билдирген. Натыйжада, Абылай кыргыздарга 1773-ж. август айына чейин бир кол салып, август айында дагы бир жолу кол салууга даярданып жаткан. Мындан Абылай кыргызга Адил султан Кытайга кеткенден кийин кол салган деген жыйынтык чыгат. Демек, Адил султан атасынын кыргыздарга кол салганын билген да эмес. Анын үстүнө жогорудагы императордун март, июнь айындагы буйругунда ал кабарды айтып берген адамдар аны башка бирөөдөн угуп, анан Иледеги постко жеткиргени көрсөтүлгөн.

Ал эми 1774-ж. 15-июнда берген башкырт М. Замеевдин көрсөтмөсүндө Абылай «кырк миң адамы менен Звериноголов чебине жакын келип, аны камоого даярданып жатканын жана анын алдында дагы үч чепти кыйратып, ал жердеги адамдарды туткунга алган»⁴. Башка изилдөөчүлөр да 1774-ж. жаз айынан тарта Абылай Кылшакты өзөнүнүн жээгинде болуп, Россияда башталган Е. Пугачевдун көтөрүлүшүнө байланыштуу ага эки

¹ Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 2003. Т. 2. 172-173-б.

² Абылай хан. Өмүрү менен кызматына катыштуу күжаттар менен материалдар. Түз. З. С. Тайшыбай. Петропавл-Астана. 2005, 400-б.

³ Абылай хан. Өмүрү менен кызматына катыштуу... 404-б.

⁴ Документы и ставки Е. И. Пугачева, повстанческих властей и учреждений. М., 1975, 120-121-б.

жолу кат жазганын көрсөтүшөт¹. Бул маалыматтар «Жайыл кыргыны» атанган Абылайдын чабуулу 1774-ж. болгон деген жыйынтыкка каршы чыгат. Анын үстүнө Абылайдын (казактардын) кыргыздарга кол салышы тууралуу маалымат өтө көп, ошондуктан мындай метод (бир гана булакка таянуу) менен жыйынтык чыгаруу мүмкүн эмес. Мисалы, К. Казанбаев, У. Азлаевдин 1766-ж. 31-августтагы билдирүүсүндө уулдары менен Улуу жүз ичинде болуп, кыргыз бийи Каработо ага өз уулун жана мал-жанына кошуп, 7 түтүн кишисин аманатка бергенде, Абылай колго түшкөндөрдү кайра кайтарган². 1766-ж. Петропавловскиге келген Кулсары баатырдын билдирүүсү боюнча Абылай султан 6 кишиси менен Төлө бийдин уулу Байтик баатырды Кытайга жиберип, Ирдана (Эрдене) бекке каршы жүрүшкө жардам сурап, бирок аны ала албаган³. Казактар Б. Тураев менен С. Мамбетовдун билдирүүсүндө 1767-ж. Абылай жардам алуу үчүн тууганы Кирейди кайрадан Кытайга жиберип, өзү Коконго аттанып, бирок Ташкен ш. тургундары жана анын тегерегиндеги эл Абылайдын бийлигин урушсуз таанып, салык төлөп турууга макул болгондо, урушпай калган. Ушул учурда Абылай Ташкентке убактылуу ээ болот⁴. 1767-ж. күздө Абылай жардамга аскер жана курал суратып Кытай богдыханына кайрадан султан Давлеткерейди аткарат. Эми кытай императору эгер Абылай уулдарынын бирин аманатка жиберсе жардам берүүгө макулдугун берет⁵.

1768-ж. жазында Кудайменде баатыр менен Дөөтбай тархан башында турган казактар кыргызга кол салган. Натыйжада булардын экөө тең өлүп, алардын кунун кууп жана бир кызы менен беш миңге жакын малын кайтарып алмакка казактар Абылайга кайрылган. Ушул абалга байланыштуу Абылай 1768-ж. күзүндө уулу Валини аманат кылып, Пекинге дагы элчи жиберет, бирок Цин өкмөтү Абылай кишилерин аманатка атак-даңк алууну гана көздөп жиберип жатканын эскертип, жардам бермек түгүл Валини шылдың кылып, кайра артка жөнөткөн⁶. 1769-ж. Оренбург губернатору И. А. Рейнсдорпко кат жазып: «сырткы жоодон (Кытай деп окуй бериңиз) коргонуу үчүн оң миң, жакындагы душманга (кыргыз) каршы миңге чейин жана ич арага (казак уруулары) 500 аскер» сурап⁷, мындай өтүнүчүн 1772-ж.⁸, 1776-ж. дагы кайталаган. Абылайдын минтип, кайра-кайра орус бийлигинен жардам сурап жаткан максатын өз өкмөтүнө түшүндүргөн тилмеч Я. Усманов жашыруун: «башка эмес, кыргыздарга каршы, кыргыздар туткунга алып

¹ Көкбай акын. Абылай. А., 1993, 25-б.

² АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп.122/2. 1762-1775 Д. 14. Л.263.

³ АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп.122/2. 1762-1775 Д. 14. Л.265 об.

⁴ КРО. док. № 270.

⁵ АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп.122/2. 1762-1775 Д. 14. Л. 315об.

⁶ Ошол эле жерде, Оп. 122/1. 1766-1769. Д.18. Л. 338, 382.

⁷ Ошол эле жерде. док. № 272.

⁸ Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII-первая треть XIX в. – А., 1989. 2-ч. 2-ч. 88–89-б.

кетишкен түркстандыктарды куткарып, аларды, кыргыздарды багындыруу» экенин билдирген¹. Бирок Абылай орустардан жардам ала албай, кытайлыктарга кайрадан элчи аткара баштап, алардан да терс жооп алган. Анын биринде (1777-ж. февраль) Кытай императору Ташкентти басып алуу үчүн анын көптөн бери кытайлыктардан жардам сурап жүргөнүн эскертип: «тагыраак айтканда ал жерди каратып алууга күчүң жетпегендиктен, бизден жардам алгың келип жатат. Эс-дартыңыздын баары Ташкентти алуу, бирок ташкенттиктер дагы менин карамагымда, силердин пайда үчүн аларды чапсам кандай болот?» деген жооп катын жиберет².

Абылайдын чоң чабуулу кайсы жылы болгону жөнүндөгү тагыраак маалыматты адегенде А. Левшин берген. Анда, Абылай кыргыздарга чоң чабуулу (сильное поражение) ал өлөөрдүн алдында болгон³. Ал эми Я. Усмановдун билдирүүсү боюнча «...чектен чыккан кыргыздарга каршы орус бийлигинен бир нече жолу жардам сурап, бирок, эч натыйжа чыкпагандыктан, кыргыздарды чаап алуу үчүн өз балдарын, бийлерди жана казактын билермандарын чогултуп кеңеш жасап, 1779-ж. көп сан кол жыйнап (алардын жалпы санын 12 миң дешет), аттанат»⁴. 1779-ж. октябрь айындагы маалыматка караганда, Абылай Түркстан менен жапайы кыргыздардын ортосуна көчүп келип, баласы Чынгыз султан жана жакын тууганы Абулфейиз султанды же кыргыздар менен келишип, же күчкө салып багындырып келүү үчүн аттандырат. Бирок, алардын жолу болбой келген. Натыйжада, Абылай өзү көп сандагы колу менен барып, кыргыздарды капысынан басып (делал сильное нечаянное на киргизов наступление), атактуу бийлеринин балдарын 15 үй-бүлөсү менен колго түшүрүп (Алымбектин санжырасында Жайыл жана Садыр балдары менен), бешөөсүн өзүнө калтырып, калгандарын туугандарына бөлүштүрүп берген. «Саны алда канча көп жана жоокерчилик жөндөмү жагынан казактардан артыкчылык кылган кыргыздардын бул жеңилишинин башкы себептерин» орус бийлигине талдап берип жаткан Я. Усманов биринчиден, бул чабуулдун капысынан болуп, башында эле атактуу бийлеринин балдарынын колго түшүшү, экинчиден, Абылайдын кыргыздарды амал кылып, орус жана цин империясынын бийлигинин атынан коркутуп (мис., Абылай өз колундагы аскер качкыны Яков дегенди согуштук аммунициясы менен кыргыздарга көрсөткөн жана Иле дарыясынын боюнда жайгашкан циндик 500 аскерди мага жардамга келе жатат деп алдаган), жеңишке жеткенин көргөзөт⁵.

¹ Ошол эле жерде. 96-б.

² 100 кужат (Казак хандыгы мен Чиң империясы арасындагы карым-катынастарга байланысты кужаттар). А., 1998. 80–82-б.

³ Левшин А. И. Аталган эмгек. 255-256-б.

⁴ АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп.122/1 1779-1780. Д.1, Л. 244 об. 245.

⁵ Ошол эле жерде. Оп.122/1 1779-1780. Д. 1, Л. 244 об. 245.

Анын өлгөн жылын да оңой тактоого болот. Абылай 1780-жылдын күзүндө катуу оорунун айынан көз жумган¹. Уулу Валинин 1781-ж. 23 майында Сибирь корпусунун генерал-майору Н. Г. Огаревго жеткирген катында да, атасы Абылайдын 69 жашында, жүрүштөн ооруп өлгөнүн кабарлайт². Абылай 1711-ж. туулса³, демек ал 1780-ж өлгөн жана кыргыздарга жүрүштү өлөөрдүн алдында уюштурган. Бул окуялар кыргыз оозеки тарыхы аркылуу да бекемделет (мис., ошол эле Б. Солтоноев жана Алымбектен башка К. Эсенбаев, манасчы Шапактын уулу Ысактын маалыматы боюнча Жайыл менен Садыр Абылайдын акыркы чабуулунда колго түшүп, курман болгон).

Жыйынтыктап айтсак бардык документалдуу маалыматтарда (өз небереси Ч. Валихановду эсепке албаганда), Абылайдын 1770–78-ж. анча көп кол менен кыргызга капасынан кол салганы тууралуу кабар жок. Бирок Валиханов көрсөткөн Абылай султандын кыргыздардын колуна түшкөнү тууралуу кабар официалдуу маалымат менен да бекемделет. Бул тууралуу 1765-ж. 2-ноябрда Орто жүзгө жасаган сапарынан кайтып келген старшина К. Казанбаев: «...ал жеткенден 12 күн мурун Абылай султандын куралданып, негизинен көпчүлүгү кытайлыктардын карамагында турган (состоящих по большей части под китайским владением) кадимки кыргыздардан (киргис-кайсак эмес) мурун улусун (казактардын) талап, жылкыларын айдап кеткени жана өзүнүн колго түшүп калган кордугунан өч алуу үчүн аттанганын»⁴ билдирген. Демек, Абылай султан Иле дарыясынын жээгинде, 1765-ж. июнь-августта кыргыздардын колуна түшкөн. Бирок Алымбектин санжырасында Абылайдын кыргыздын колуна түшүшү айтылбайт, демек Түлөберди (же солтолор) бул окуяларга катышкан эмес, анткени Алымбек өзү айткан сөздөрдүн көбүн Түлөбердиден укканын бир нече жолу эскертет.

Ал эми тарыхчы Б. Солтоноевдогу – Абылайдын Көтмалды, Чолпон-Ата, Соң-Көлгө, же Ч. Валихановдогу Кичи-Кемин-Кеминге чейин жеткени жөнүндөгү маалыматтарды чындык деп кароо мүмкүн эмес. Анткени, эмне себептен экени түшүнүксүз, Б. Солтоноевдин эмгегинин кээ бир жерлеринде стилистикалык каталарга жол берилип кеткен. Мисалы, Абылайдын ошол эле Чолпон-Атага жасаган жүрүшүндөгү: «Абылай Ысык-Көлгө барып, Чолпон-Атанын жээгинде, быткылында чеп жасап, мал-башы менен бекинип жаткан. Мундуз кыргызы таталай уругунун баштыгы Тыныбек менен согушуп, төрт күндөн соң казактар жапырып кирип чебин талкалап, 150 түтүн кишинин көбүн кырган»⁵ деген сөздөргө түшүнүү кыйын (анын мааниси боюнча казактар

¹ Сулейменов Р. Б., Моисеев. В. А. Аталган эмгек. 132-б.; Абылсейит М. Казак ханы Абылай тууралуу тарыхтын актай барактары. //Кыргызстан тарыхынын маселелери. № 4. 2006.

² Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. (Сб. документов и материалов). А., 1964, док. № 54.

³ История Казахстана с др. времен... Т. 3. 100-б.

⁴ Цинская империя и казахские ханства... 64-б.

⁵ Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 170-б.

өздөрү жасаган чепти өздөрү талкалап жатат жана Тыныбектин кайсы жактан чыга калганы түшүнүксүз бойдон калган, же ортодогу чекит артыкбаш). Ушуга окшогон жаңылыштыктар кийин такыр башка жыйынтык чыгарууга түрткү болушу ажеп эмес. Башка кабарларда бул окуялар башкача берилет. Мисалы; белгилүү изилдөөчү Ы. Абдырахманов Абылайдын көп колу Ысык-Көлдүн баш жагы менен келип, күнгөйдөгү кушчу уругунан Тыныбек дегендин 400 кишисин тамам кылып өлтүрүп, Тыныбектин кызы Канышбекти баш кылып бир тобун олжолоп кеткенин жана ошол жер азыркыга чейин Тыныбектин быткылы болуп аталып калганын эскертет¹. Кебетеси, оозеки тарыхта айтылган бир окуя көбүнчө аты уйкаш адамдар аркылуу дагы башка аймактарга ооп, географиялык жаңылыштыктар ошондон улам келип чыкса керек. Буга ошол эле Шапак уулу Ысактын: «аты окшошторго кээ окуялар ээрчип, мисалы, кыргыздарда бир эле «жинди» Кубат болсо, кийин Кубат аттуулардын баары «жинди» атыгып кеткен» деп эскерткенин көрсөтүүгө болот. Дагы бир далил, Таластагы Үрмарал айылынын тургуну – санжырачы Сооронкулов С. «Тыныбектин быткылы» деп аталган жер эчактан бери азыркы Казак республикасынын Мерке ооданынындагы Каракыштак, Корготу (кээ нускада Карагатты болуп калышы мүмкүн) сууларына жакын турарын айтат. Ошондуктан, жогорудагы келтирилген каталар сыяктуу Б. Солтоноевдеги Тыныбектин кызы Канышбектин:

«...Корголоттун быткылга,

Кордук кылдың кудай ай»² деп, ыйлап айтканы башында;

...Корготтунун быткылда

Кордук кылдың кудай ай деген сөздөрдүн бузулуп кетиши же кол жазмадагы котормодон (Б. Солтоноев арабча арип менен жазган) кеткен ката болушу мүмкүн экенин эске алуу керек. Анткени, бул кабарларды Алымбектин маалыматына салыштырсак, анда Абылайдын акыркы чабуулуна тийиштүү окуялар Корготуда өткөн. Олуя-Ата, Мерке, Ашмара, Каракыштак, Курагатты, Чөңөрдүн суулары ошол Корготуга куят. Натыйжада, Абылайдын кыргыздарга жасаган акыркы чабуулуна тийиштүү көптөгөн фактылар бизди ушул жактарга алып келет жана далилдерин басымдуу бөлүгү да ушул Алымбектен калган кабарлардын чындыкка жакындыгын айгинелейт.

Башкалардан айырмасы илимдин кургак сөзүн пайдаланбай, жөнөкөй, карапайым сөздөр менен чектелген. Артыкчылыгы болсо, чабуулдун себептери, анын негизги багыты жана кыргыздардын жеңилиши эмне үчүн болгонун иреттүү бергендигинде. Мисалы, Момокон менен Садырдын Кошогонун Көкжотосуна аттанып барган жатканда, Түлөберди «коюңуздар» деп: «Эсенкул, Качыке, Кебек – ошолорго кабар берели» десе, Момокон;

¹ Абдырахманов Ы. Аталган кол жазма. андан Кусеке, андан Акий, андан Дайырбек, андан Ыбыке,

² Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 171-б.

«Ээ, сен Абылай сартка барып коркуп калган турбайсыңбы, сен барбай эле кой» деп тилдеп, сүйлөнүп кетет. Ал эми Жоогач келгенде да агасы Момоконго; «сиз ушуну убада кылыңыз? Садыр убада кылса качырып жиберели? Жогорку Чоң баатырды, Кебекти, Качыкени алдыралы?» десе, Момокон: «Сен коркпо. Кудай алсын Сарткулду. Бир иним Чоң баатыр, ошол жакы кыргызды бүт алып келсин» дейт. Ошентип, Абылай акыркы чабуулунда түн катып кол салганы жана колу үчкө бөлүп келгени, кыргыздардын бейкапар жатканы, Таластан жардамга келе жаткан кыргыздар казактарды өзүбүз деп кабылып калып кырылганы, Садырдын иниси Сейит менен Эсенкул баатыр келгиче уруш эчак аяктап, Садырдын Жоргонун белинен, Жайыл, Үсөн, Текенин Корготу суусунун жээгинде колго түшүп, өлтүрүлгөнү, абалдын мурункудан курч экенине карабай, ушул чабуулдан кийин аны жеңилдетүү үчүн өз эрки үчүн «жаарына казан куйкаланган» Абылайга Түлөберди жалгыз келип, жүйөлүү кеби менен кепке жыгып, кыргыз-казакты элдештирип, чек ара такташуудагы эмгеги далилдүү берилген. Мындай маалыматтар, б. а. бирөөлөр ошол замандагы оор абалды ого бетер күчөтүп жатса, берки туугандарынан канча жаш болгонуна карабай; «таланган солто, Садыр дебегиле...» деп, Түлөбердинин өз уруусун гана эмес, бүт кыргыз элинин келечегинин камын көрүп, намыс кылып, жалгыз өзү казактар менен чек бөлүшүп кайтышы жогоруда көрсөтүлгөн тарыхчылардын илимий изилдөөлөрүнөн сыртта калышынан – тилекке каршы тарых илими гана утуларын унутууга болбойт. Анткени, бирөөлөрдүн эрдигин мактоодо экинчилеринин тарыхтагы ордун көз жаздымда калтырса, анда белгилүү коомдук ишмер К. Исаев эскерткендей, тарых жазууга тарыхчылар эмес, публисист, химик, врач, математик, курулушчу, ал түгүл трактористтер киришет. Демек тарыхтын бурмаланышына тарыхчылар биринчи түрткү берсе, мындай тарыхтын пайдасы кимге деген суроо аргасыз туулат.

Акырында, тарыхты изилдөөдөгү жогорудагыдай кемчиликтерден арылуу үчүн ар дайым «...тарыхты изилдөөнүн башкы методологиясы бир кишинин көз карашын, ой-пикирин башкаларга таңуулоо эмес, анын чоң-кичине маселе экенине карабай, бир нечелеген тарыхый так фактыларды пайдаланып, окуучуларга сунуштоо болуп саналат. Өткөн күндөрдү идеализациялоо же кээ бир жерлерди аттап кетүү, аларга кайдигер мамиле кылуу – унутка калтыруунун эң төмөнкү формасы. Аларды идеализациялоо кандай гана жакшы ниет менен жасалбасын, ал акыл-эс, түшүнүктүн душманы болуп кала берет. ...Тарых илими тарыхый процессти бардык тараптан, тең чагылдырууга тийиш, болбосо бүт дүйнөлүк тарыхый көрүнүштөрдү толук түшүндүрүүгө мүмкүн болбойт»¹ деген критерийди эске алып, бардыгын камтысак, андай тарых менен бирин-эки гана адамдар эмес, бардыгыбыз сыймыктанат элек демекчибиз.

¹ Афанасьев Ю.Н. Я должен это сказать. Политическая публицистика времен перестройки. М., 1991.